Inspiratieboek

WOERDEN

VEILIGE OORDEN BIJ HOOGWATER

WOERDEN

VEILIGE OORDEN BIJ HOOGWATER

Inspiratieboek

Stichting Landschapsbeheer Gelderland
zorg voor ons landschap

gemeente lingewaard

gemeente Neder-Betuwe

gemeente Overbetuwe

Voorwoord

Bent u zich er wel van bewust dat wij met zijn allen in een heel bijzonder gebied wonen? Ons grondgebied wordt al duizenden jaren beheerst door de rivieren Waal, Rijn en Neder-Rijn. De aanwezigheid van het water dwingt de mens rekening te houden met overstromingen. Om droge voeten te houden, zochten de vroegere bewoners in het Rivierengebied het hoger op. Er werden ophogingen in het landschap gecreëerd: de woerden.

Woerden zijn in feite archeologische schatkamers met sporen van menselijke activiteiten door de eeuwen heen. Het zijn plekken die vertellen over leven onder dreiging van overstromingen. Over hoe de mens het landschap aanpaste om veilig en prettig te kunnen leven. Ze zijn kenmerkend voor ons grondgebied, met bijzondere begroeiing en bebouwing. Deze bebouwing biedt weer ruimte aan vogels en vleermuizen. Kortom: fascinerende plekjes die de gemeenten Overbetuwe, Neder-Betuwe en Lingewaard willen behouden voor hun inwoners. En niet alleen behouden, we willen ze beter zichtbaar maken zodat u ervan kunt genieten.

We hebben de handen ineen geslagen om de achtergronden van de woerden te laten onderzoeken en te laten bekijken hoe ze zich door de tijd heen hebben ontwikkeld. Per gemeente hebben we acht woerden laten beschrijven voor dit boekwerk. We hebben ook gekeken hoe we deze woerden nog beter kunnen maken, in cultuurhistorisch, landschappelijk en ecologisch opzicht. We hopen de woerdbewoners te kunnen enthousiasmeren en motiveren om de woerden kwalitatief nog beter te maken.

Wat dit project zo bijzonder maakt, is de samenwerking met diverse partijen. We waarderen vooral de medewerking van de grondeigenaren. Zonder dat was deze studie ondenkbaar geweest. Bijzondere dank is ook verschuldigd aan het Gelders Genootschap en de verschillende historische verenigingen. Ze hebben allen onmisbare bouwstenen aangereikt voor dit rapport. Zonder subsidies was dit project niet mogelijk geweest, dus dank aan allen en het Rijk in het bijzonder.

Laat dit rapport een inspiratiebron voor u zijn. Het rapport bewijst dat de woerden tot de landschappelijke parels van onze gemeenten behoren. We hebben beschreven hoe we ze kunnen behouden en opwaarderen. Daardoor kan iedereen altijd blijven ervaren met hoeveel offers en creativiteit de mensen vroeger hun woonomgeving moesten aanpassen om te kunnen overleven bij de grillige rivieren. De woerden doen ons beseffen dat onze gemeenten deel uitmaken van een machtige rivierendelta. Dit willen wij u laten zien en laten beleven. We gaan ons best doen om het recreatief beleefbaar te maken voor iedereen. Mocht u hier ideeën bij hebben, dan horen wij die graag!

Wij wensen u veel leesplezier!

Wethouder gemeente Overbetuwe
Dhr. F.H.G.M. Witjes

Wethouder gemeente Neder-Betuwe
Dhr. J.M. Schuurman

Wethouder gemeente Lingewaard
Dhr. B. van Eeten

Inhoudsopgave

Samenvatting 6

1. Inleiding 9
Inleiding 11
Wat zijn woerden? 13

2. Analyse 15
Het verhaal van het rivierenlandschap 17
Cultuurhistorie Woerden 19
Ecologie 25

3. Typologie van woerden 31
Van komwoerd tot uiterwaardwoerd 33
Binnendijks 34
Komwoerd 34
Oeverwalwoerd 36
Dijkwoerd 40
Buitendijks 42
Uiterwaardwoerd 42

4. Doelstellingen en opgaven 47
Handreiking voor een leesbaar woerdenlandschap 49
Kwaliteiten en karakteristieken 55

5. 24 woerden in beeld 65
Woerden met visie 67
De Bisschop, Echteld 70
Keizershof, Ochten 74
Den Ouden Dam, Kesteren 78
De Pottum, IJzendoorn 82
Molenhofstraat 4, Dodewaard 86
Molenhofstraat 13, Dodewaard 90
't Zand, Echteld 94
Veerweg, Opheusden 98
De Fliert, Zetten 102
Gasthuisbouwing, Slijk Ewijk 106
De Hucht, Elst 110
De Hucht, Reeth 114
Tobbenhof, Elst 118
't Veld, Hemmen 122
Vluchtheuvelkerk, Zetten 126
Vogelenzang, Driel 130
De Brouwketel, Huissen 134
Buitenzorg, Bemmel 138
Den Heuvel, Bemmel 142
Kloosterheuvel, Huissen 146
De Loohof, Gendt 150
Mariëndaal, Baal, Bemmel 154
De Roswaard, Doornenburg 158
De Woerdt, Ressen 162

6. Bijlagen
Legenda streefbeelden 168
Verklarende woordenlijst 170
Bronnenopgave 174
Woerden in de gemeente Lingewaard 178
Woerden in de gemeente Neder-Betuwe 182
Woerden in de gemeente Overbetuwe 188
Colofon 196

Samenvatting

Wat zijn woerden?
Woerden zijn kunstmatige hoogten in het rivierenlandschap. Ze werden opgeworpen om droge voeten te behouden in bange tijden waarin de dijken het nogal eens begaven en het rivierwater landinwaarts stroomde.

Cultuurhistorie
De bewoners van het rivierengebied hebben in het verleden een verbeten strijd gevoerd tegen het wassende water. Al in de prehistorie werden hier de hogere plekken opgezocht voor bewoning. Het waren de natuurlijke hoogten die nog niet overstroomden. Want de rivieren hadden in het nog dijkloze landschap alle ruimte om hun weg naar de zee te vinden. Door de komst van de bedijking werden ze teruggedrongen naar een kleine ruimte. Bij dijkbreuken volgden voortaan grote overstromingen. De natuurlijke hoge plekken bleken geen garantie meer te bieden voor droge voeten. Het werd nodig om de woonerven flink op te hogen. Dat gebeurde op afzonderlijke erven. Maar ook in dorpsverband. Hierbij moeten dorpelingen hecht hebben samenwerkt en ongelooflijk veel aarde hebben verplaatst. Titanenklussen moeten dat zijn geweest.

Maar op den duur kwam het water met overstromingen almaar hoger te staan. De moeizaam opgehoogde woonerven moesten nog verder worden verhoogd. Een trukendoos werd daarbij opengetrokken, met oplossingen als het ophogen van schuurvloeren en -opritten en het bouwen van aparte heuvels voor vluchtschuren. Uiteindelijk restte menigeen niets anders dan vloedzolders in te richten voor vee en erfbewoners. Of het vertrouwde woonerf te verlaten en te verhuizen naar de dijk. Maar ook daar was het lang niet altijd veilig.

Vaak is van de woerden en hun omgeving nog de fascinerende bewoningsgeschiedenis van het rivierengebied af te lezen. Op de verhogingen werd gewoond. Vanaf die plekken waren de drassige gronden ontgonnen en werd eeuwenlang het boerenland gebruikt. In de buurt bevinden zich veelal nog sporen van het onheil dat dwong tot ophoging van het woonerf: stille getuigen van dijkdoorbraken, zoals wielen of resten van een verdronken dorp. Door de eeuwen heen hebben de bewoners van de woerden hun ‘voetsporen’ achtergelaten. Woerden zijn daarmee een typerend landschapselement van het rivierengebied.

Lang heeft men gedacht dat de mensen in het verre verleden het laag gelegen rivierengebied oninteressant vonden om te wonen. Maar archeologische vondsten vertellen het tegenovergestelde. Woerden wijzen dan ook soms plaatsen aan waar al duizenden jaren wordt gewoond. Ze vormen archeologische schatkamers met een verhaal dat een boodschap in zich draagt voor deze tijd van klimaatverandering en behoefte aan waarborgen voor duurzaam wonen en werken in de Nederlandse delta: de slimme veerkracht van de mens in een omgeving waarin het water almaar dominanter werd.

Ecologie
De invloed van de mens op de inrichting van woerden is over het algemeen erg groot. Ook is die invloed veelal intensief en cultuurlijk. Dit betekent dat er weinig ruimte is voor spontane natuurlijke vegetatieve ontwikkelingen. Daarentegen hebben woerden potentie voor een bijzondere en gevarieerde flora en fauna. Dit komt met name door de diverse abiotische omstandigheden die op korte afstand van elkaar kunnen verschillen.

Typen woerden
Op basis van de gebiedsstudie kunnen woerden worden onderverdeeld in vier hoofdtypen. Te weten komwoerden, oeverwalwoerden, dijkwoerden en uiterwaardwoerden. De benamingen van deze woerdtypen dienen genuanceerd te worden beschouwd. Elk woerdtype is genoemd naar een landschappelijke omstandigheid die bij het onderscheiden van typen het meest op de voorgrond trad en daardoor een sterke nadruk verdient.

Kansen voor behoud en ontwikkeling
De woerdenanalyse heeft een goede basis gelegd om het hoofddoel te realiseren. Te weten: “op zorgvuldige wijze landschappelijke, cultuurhistorische en ecologische waarden van woerden behouden of versterken.”
Per woerdtype is aangegeven welke karakteristieke elementen, landschapselementen en plantensoorten daarbij passen. Deze gegevens zijn richtinggevend voor het opstellen van streefbeelden. En ze bieden handvatten voor de doorvertaling naar concrete uitvoeringsplannen.

Streefbeelden
De bespeurde kansen spoorden aan om 24 woerden (8 per gemeente) te selecteren en onder de loep te nemen. Van elk van hen zijn de ontstaansgeschiedenis en de historische en huidige kwaliteiten belicht. Verder is aan de hand van algemene doelstellingen en op basis van plaatsgebonden informatie aangegeven hoe de landschappelijke, cultuurhistorische en ecologische waarden van de woerden kunnen worden behouden of versterkt. Deze locatiespecifieke aanbevelingen zijn vervolgens doorvertaald in streefbeelden. De streefbeelden zijn op hoofdlijnen vormgegeven. Ze kunnen in samenspraak met grondeigenaren worden uitgewerkt tot een concreet en gedetailleerd uitvoeringsplan voor een woerd die weer straalt in het landschap.

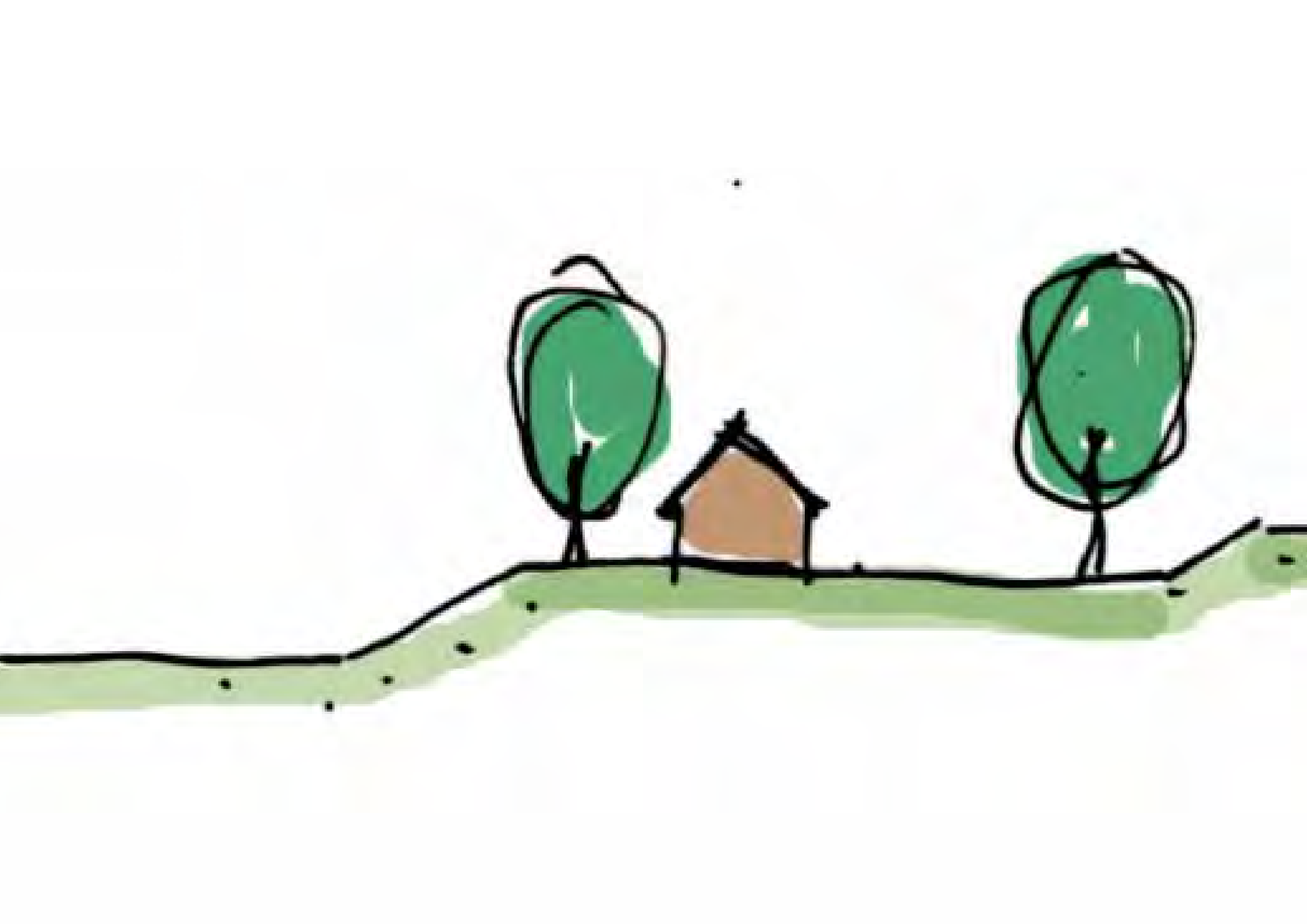

Inleiding

1.

Het projectgebied

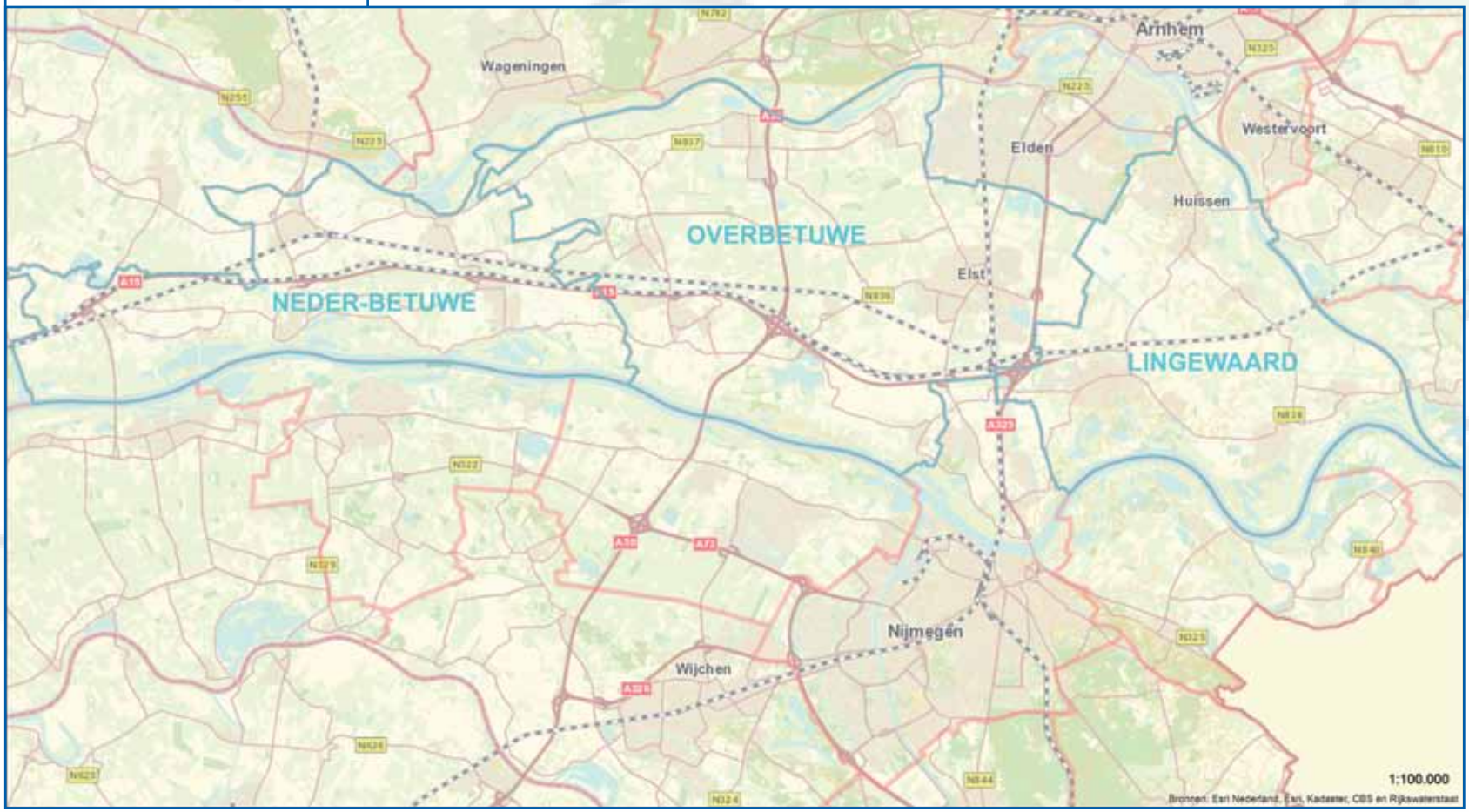

Inleiding

De gemeenten Neder-Betuwe, Overbetuwe en Lingewaard maken deel uit van de Betuwe. Ze vormen als zodanig een onderdeel van het rivierenlandschap. De meest dynamische kracht in dit landschap is de rivier. Ook al is de kracht van de rivier steeds verder beteugeld door de dijken, het landschap toont in zijn opbouw en in al zijn vormen de invloed van de rivier. Tot de karakteristieke elementen van het rivierenlandschap behoren de woerden. Vanuit de drie gemeenten bestaat de wens deze veelzeggende landschapselementen te behouden en ook meer herkenbaar en beleefbaar te maken.

Doel
De rapportage geeft beleidsmedewerkers en bestuurders van gemeenten, woerdeigenaren en andere geïnteresseerden inzicht in de achtergronden en de kenmerkende structuren (zoals bebouwing, beplanting en grondgebruik) van de woerden. Ook biedt ze gemeenten en grondeigenaren een handvat om landschappelijke, cultuurhistorische en ecologische waarden van woerden te behouden of deskundig te versterken.

Opzet rapportage
In het rapport wordt een aantal stappen gezet. Het begint met een analyse van het rivierengebied en de woerden. In de analyse worden de cultuurhistorische, landschappelijke en ecologische kwaliteiten van het projectgebied belicht. Hierna volgt op basis van de verzamelde kennis een voorlopige typologie van de verschillende woerden. Vervolgens komen de doelstellingen en opgaven aan bod en hoe ze het best gerealiseerd kunnen worden. Hierbij wordt helder gemaakt welke aspecten een rol spelen. En wat je kunt doen om woerden in de toekomst beter beleefbaar te maken. Daarna volgt een beschrijving van in totaal 24 woerden, 8 voor elke gemeente. Per woerd levert dat uiteindelijk een serie aanbevelingen en een streefbeeld op.

De streefbeelden fungeren als kapstok voor toekomstige concrete uitvoeringsplannen.

In het rapport zijn bijlagen opgenomen: kaarten met de woerden in de drie gemeenten, een lijst van de bekende woerden per gemeente met een bondige beschrijving mede gebaseerd op inbreng van historische verenigingen. Verder is een handreiking opgenomen voor de omgang met archeologische waarden in en rond woerden.

Wat zijn woerden?

Woerden zijn zichtbaar hogere woonplekken in het rivierenlandschap. Vroeger woonden mensen het liefst op een natuurlijke hoge, droge plek die werd opgehoogd als overstromingen dreigden. Woerden zijn verhogingen waar werd geleefd en van waaruit soms drassige streken werden ontgonnen of geëxploiteerd. De bewoners van deze woerden hebben dan ook door de eeuwen heen hun 'voetsporen' achtergelaten in het landschap. Vaak zijn oude ontginningsstructuren met verschillende faseringen nog rond de erven terug te vinden, zoals oude akkers, weiden, bongerds, kaden, weteringen en slootjes. De ouderdom van woerden varieert sterk, maar veruit de meeste zijn aangelegd sinds de Late Middeleeuwen. Woerden werden na hun aanleg nog regelmatig opgehoogd, tot ze rond 1850 hun maximale hoogte bereikten.

Tegenwoordig zijn de woerden archeologische schatkamers, die de sporen van menselijke activiteiten door de eeuwen heen hebben verzameld.

Woerden bepalen een deel van de identiteit van het rivierengebied en leveren, als ze hun verhaal in het landschap kunnen blijven vertellen, ruimtelijke en recreatieve winst op.

Door verschillende ruimtelijke ontwikkelingen is speciale aandacht voor – en bescherming van – woerden gewenst, zodat ze niet verloren gaan als identiteitsdragers, als plekken die vertellen over eeuwenlang leven onder de dreiging van overstromingen.

2M22
4L22

Analyse

2.
Bemmel
2R11
3L22
3L16b
3L22
2M48
3L16a
4F12
3L16a
2M48
2M27
3K25
2M48
3L16a
3H12

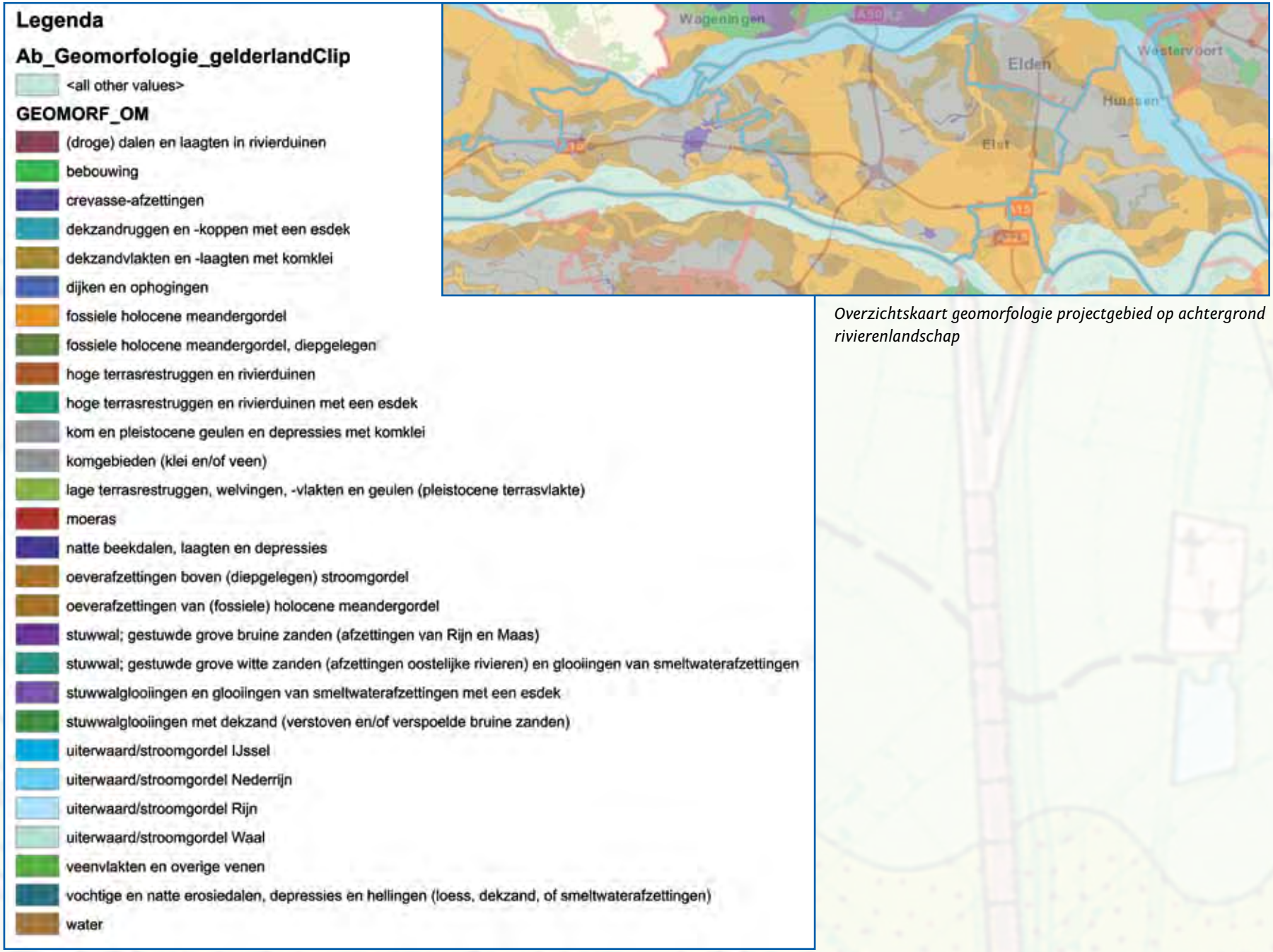

Overzichtskaart geomorfologie projectgebied op achtergrond rivierenlandschap

Het verhaal van het rivierenlandschap

Om het ontstaan van woerden te kunnen begrijpen, moet u zich eerst verdiepen in de ontstaanswijze van het rivierengebied. Hoe heeft het landschap zich in de loop van de eeuwen gevormd en hoe leefden en woonden mensen in dit landschap?

De vorming van het rivierengebied
Duizenden jaren stroomden de rivieren traag door het gebied dat nu de Betuwe heet. Hoe zag het landschap eruit? Misschien heeft u als kind wel eens gezien hoe zand reageert op een stevige bui? Er vormen zich allerlei stroompjes, die zich samenvoegen, weer aftakken, en zich opnieuw samenvoegen. Wat u zag, was een natuurlijk mini-rivierenlandschap. Zo zag het landschap eruit voordat de mens met dijken de rivieren in toom hielden. De dijken dienden als bescherming tegen hoog water maar ook als middel om het waterpeil in de rivier hoog genoeg te houden om er op te kunnen varen.

Nu stromen de Waal en de Nederrijn tussen dijken. Toch zijn er voor een goede kijker veel dingen te ontdekken uit de tijd dat de rivieren ongetemd kronkelden in het landschap. Het landschap vertelt het verhaal van de oude takken van de Rijn. Het vertelt het verhaal van de oeverwallen, een soort natuurlijke dijken. Deze 'dijken' ontstonden doordat bij hoog water zandig materiaal werd meegevoerd dat bij het zakken van het water achterbleef op de oevers. Langzaamaan vormden zich zandige wallen langs de riviergeulen. Maar ook deze natuurlijke dijken braken wel eens door. Zo ontstonden doorbraakgeulen die ook wel crevassen worden genoemd. Als de grindige rivierbeddingen dichtslibden vormden ze op den duur met de oeverwallen langgerekte verhogingen in het landschap: stroomgordels of stroomruggen. Ook de komgronden waren opgebouwd door de rivier. Als de rivieren buiten hun oevers traden, namen ze het fijne slib verder landinwaarts mee. Waar het water tot bedaren kwam, bezonk dit lichte materiaal. Door het keer op keer overstromen en bezinken van slib ontstonden hier dikke pakketten klei. In de lage waterrijke komgebieden bepaalden wilgen- en elzenbossen het beeld. Hoog gelegen te midden van de waterrijke komruigten, waren de stroomruggen voor de bedijking ideaal om te verblijven.

Gemeenten Overbetuwe, Neder-Betuwe en Lingewaard
We zoomen vanaf hier wat meer specifiek in op het gebied van de gemeenten Overbetuwe, Neder-Betuwe en Lingewaard. De bodem is hier grotendeels op de hierboven beschreven manier gevormd en bestaat uit allerlei materialen. Hierin vindt het water nu eens makkelijk dan weer moeilijk zijn weg. Soms is er een afzetting van grind of grof zand waar water (kwel) gemakkelijk doorheen kan. Dit kwelwater kan de dijken, die er bovenop liggen, weer verzwakken. Soms is er sprake van heel fijn materiaal dat deel uitmaakt van het kleipakket van de komgronden.
Het landschap schrijft bijna aan de mens voor hoe die het kan gebruiken. Kleigronden zijn vooral geschikt als grasland. Oeverwallen zijn handig als woonplek en, dankzij de natuurlijke bodemvruchtbaarheid, zeer geschikt voor akkerbouw en fruitteelt. In het landschap valt de Ressense stroomrug op. Deze stroomrug meandert tussen Ressen, Elst, Valburg, Andelst, Zetten en Randwijk. Hij is de breedste stroomrug in het binnendijkse deel van het Nederlandse rivierengebied. Naast nog verschillende kleine stroomruggetjes vallen ook de brede stroomruggen van de Oude Rijn bij Kesteren en die tussen Ommeren en Blauwe Kamp op.
Van meet af aan waren stroomruggen aantrekkelijk om te wonen. Hier hield je tenminste droge voeten. Dat hebben niet alleen de Romeinen gedacht. Door de eeuwen heen hebben mensen dankbaar gebruik gemaakt van de natuurlijke hoogten in het landschap. Ook hebben ze geworsteld met de vraag hoe deze hoogten waren gevormd. Met de toename van kennis in de moderne tijd kwam de wetenschappelijke verklaring dichterbij zoals u in de volgende paragraaf kunt lezen.

Ottho Gerhard Heldring (17 mei 1804 – 11 juli 1876) was behalve dominee ook onderzoeker en schrijver. Hij was van 1827 tot 1867 predikant in Hemmen.

Cultuurhistorie Woerden

Het woord “woerd” is te herleiden tot het oud-Nederlandse uurth.

Ook het oudsaksisch, het oudfries en het oudengels kennen vormen

van dit woord. Het heeft in historische bronnen de betekenis van

hooggelegen land.

Historisch onderzoek
In de Betuwe bestaan verschillende namen voor verhogingen in het landschap. Vaak komen ze in toponiemen (veldnamen) voor als -pol, -heuvel, -hucht, -hof of -werf.
In de Neder- en Over-Betuwe is nog geen systematisch onderzoek verricht naar (opgeworpen) woonheuvels. Hoewel bewoners van het rivierengebied in het verleden al wel geïntrigeerd waren door de verhogingen in het landschap en daarvoor een verklaring zochten. Eén van die bewoners was dominee Heldring.

Rond 1838 bezocht dominee Heldring in de Betuwe plekken die bekend stonden als woerd of hof. Al wandelend, in een tijd met aanzienlijk meer rust en ruimte dan nu, viel de dominee het hoogteverschil al gauw op. Al was het maar omdat hij het in zijn kuiten voelde. Wat hij ook zag, was dat er vaak zwarte aarde te vinden was op de ontdekte woerden. Terwijl het land rondom bestond uit klei. Verder viel hem op dat er soms akkers waren, waar veel tufsteen, houtskool, scherven, beenderen en munten uit lang vervlogen tijden te vinden waren. Hij raakte gefascineerd en probeerde hiervoor een verklaring te vinden.

Mensenwerk volgens dominee Heldring
Het was de tijd van de ene na de andere overstroming. De mensen raakten het vertrouwen in de dijken kwijt. Vanuit dat tijdsbeeld was het voor dominee Heldring duidelijk dat de woerden in een ver verleden door mensen waren gemaakt om bij overstromingen een plek te hebben om het water te ontvluchten. Houtskool, beenderen en munten waren het bewijsmateriaal voor hun aanwezigheid op deze plekken.
Tufsteen is een afzettingsgesteente van vulkanisch materiaal dat in Nederland niet voorkomt. Heldring zag in dit materiaal een stille getuige van oude voorname gebouwen, zoals kerken, kloosters en kastelen.

Maar in feite hoefden, voordat de dijken de rivieren in een strak keurslijf dwongen, de mensen niet of zelden te vluchten voor het water. De mens was al slim neergestreken op de hoge oeverwallen van de voormalige, drooggevallen rivierarmen en langs de actieve, nering meebrengende Neder-Rijn en Waal. Op die hoogten werd vanaf de opkomst van de dorpen rond de 9de eeuw ook landbouw bedreven. Doordat de rivieren veel meer ruimte hadden dan nu, was het water minder hoog en stroomde het minder krachtig.

Het werk van reuzen?
Uit volksverhalen blijkt dat er ook lang voor dominee Heldring mensen waren die in de ban waren van de markante hoogten in het landschap. Ze zochten hiervoor een verklaring. Zo bestaat er een verhaal over het ontstaan van de heuvels waarop het dorp Valburg is ontkiemd. Het is een sage over drie reuzen. Ze waren bezig de Waal te graven. Met overvolle kruiwagens sjouwden ze het zand naar de Wageningse Berg. Eén reus schudde zijn klomp uit rond de hoogte waarop de molen kwam te staan. De andere reus stopte om te pauzeren, waarna een partij zand van de kruiwagen gleed rond de hoogte waar de kerk verrees. De derde reus had de pech dat de as van de kruiwagen brak zodat deze omviel. Dat gebeurde rond het Valburgse Hoog.

Bronzen beeldje van reus Knillus in Valburg

Karel Lantermans (1878), schrijver en opgegroeid in Valburg verhaalt het volgende over drie reuzen die zand uit hun kruiwagen verloren toen ze bij het graven van de Waal het zand naar de Wageningse Berg moesten kruien:

"Zo reeje ze een keer met volle kruiwagens achter mekaoren aon.

Den Dolle hield onderweges efkes stil um de klomp uut te schude.

Dat is den Valburgs heuvel waor nou de meulen op steet.

Den Droeve zette de kruiwage d'r ok efkes neer um te ruste en 's nao te denke over de kleine minskes.

Toen rees'm wat dreug zand van de kruiwage af. Daor kwam de heuvel waor nou de Valburgse Kerk op steet.

D'n Deugdelike, die veurop ree, keek achterum um te zien waor de andere bleve.

Toen brak 'm de as van de kruiwage, en de hele kruiwage vol viel d'r neer.

Dat is het Valburgse Hoog."

Transformatie van het rivierengebied

Vanaf de 10de eeuw, in een nattere periode in de geschiedenis, wierpen de bewoners van de verschillende dorpjes kaden en dijken op. De natuurlijke verhogingen in het landschap waar men woonde en boerde, boden op den duur niet meer voldoende bescherming. Het water in de rivieren bleef stijgen onder invloed van het klimaat en door het veroveren van land op de rivieren.
Men begon de erven op de oude woongronden of langs kaden aan de rand van de overstromingsvlakten op te hogen.
Voorbeelden van die ophogingen zijn te vinden in de omgeving van de hervormde kerk van Dodewaard en die van Echteld.

Langzaam maar zeker veranderde de wereld van onbeteugelde meanderende rivieren in een wereld van boerenpolders met dijken, kaden, weteringen, zegen en veedriften en naar een kleine ruimte teruggedrongen woest kronkelende rivieren.
Met immense inspanning hoogden de bewoners niet alleen woonplekken maar vaak ook omliggende gronden op. Ze gebruikten alles wat voor handen was. Puin, taaie koeienhuiden, maar vooral materiaal dat werd afgegraven in de omgeving. Ook de laagtes die zo ontstonden zijn voor een goede waarnemer nog steeds zichtbaar in het landschap. Zoals rond enkele woerden in Herveld-Andelst.

Van kwaad tot erger

De rivieren werden steeds gevaarlijker. De rivierbeddingen werden almaar hoger omdat het materiaal – zand en grind – dat meegevoerd werd door het rivierwater vanuit Duitsland en Frankrijk, niet buiten de rivierbedding kon worden afgezet. Hoge waterstanden gecombineerd met een intense kou veroorzaakten vanaf de 15de eeuw steeds vaker kruiend ijs dat een vernietigende kracht had. Dijken braken door en het rivierwater liep landinwaarts. Woongronden op oeverwallen werden opgehoogd.
Tenslotte werden ook vluchtschuren gebouwd, zoals de vluchtschuur bij de kerk van Herveld. Ook kerken, vaak gebouwd op de hoogste plek van het dorp, fungeerden als wijkplaats voor bewoners en vee.

Teugelloze rivier. Rampspoed na dijkdoorbraak in de 18de eeuw.

"Ook bevonden zich in de kerk een aantal van vijf en veertig beesten, die zeker alle hadden moeten verdrinken, zoo de bovengenoemde personen zulks niet door hunne vlijt en werkzaamheid hadden voorgekomen, daar zij, zoo bij nacht als dag, hooi, stroo, hout enz. aanbragten, om het vee weder boven water te brengen."
Gebeuren in de ondergelopen dorpskerk van Herveld met de overstroming in 1809, uit: H. Ewijk, Geschiedkundig Verslag Der Dijkbreuken.

Toen het ophogen van woonerven niet meer voldoende bescherming bood, werden vloedzolders gebouwd boven de stallen. Waarbij een soort brug werd getimmerd waarover de koeien naar de ruimte boven de koestal werden gebracht. Complete dorpen en buurten waren intussen door het water weggevaagd. In 1870 was dominee Heldring de initiatiefnemer van de bouw van de vluchtheuvelkerk in Zetten. Op de zolder van dit kerkje konden de arme bewoners, die in wankele, lemen hutten woonden op de lage gronden, een veilig heenkomen vinden.

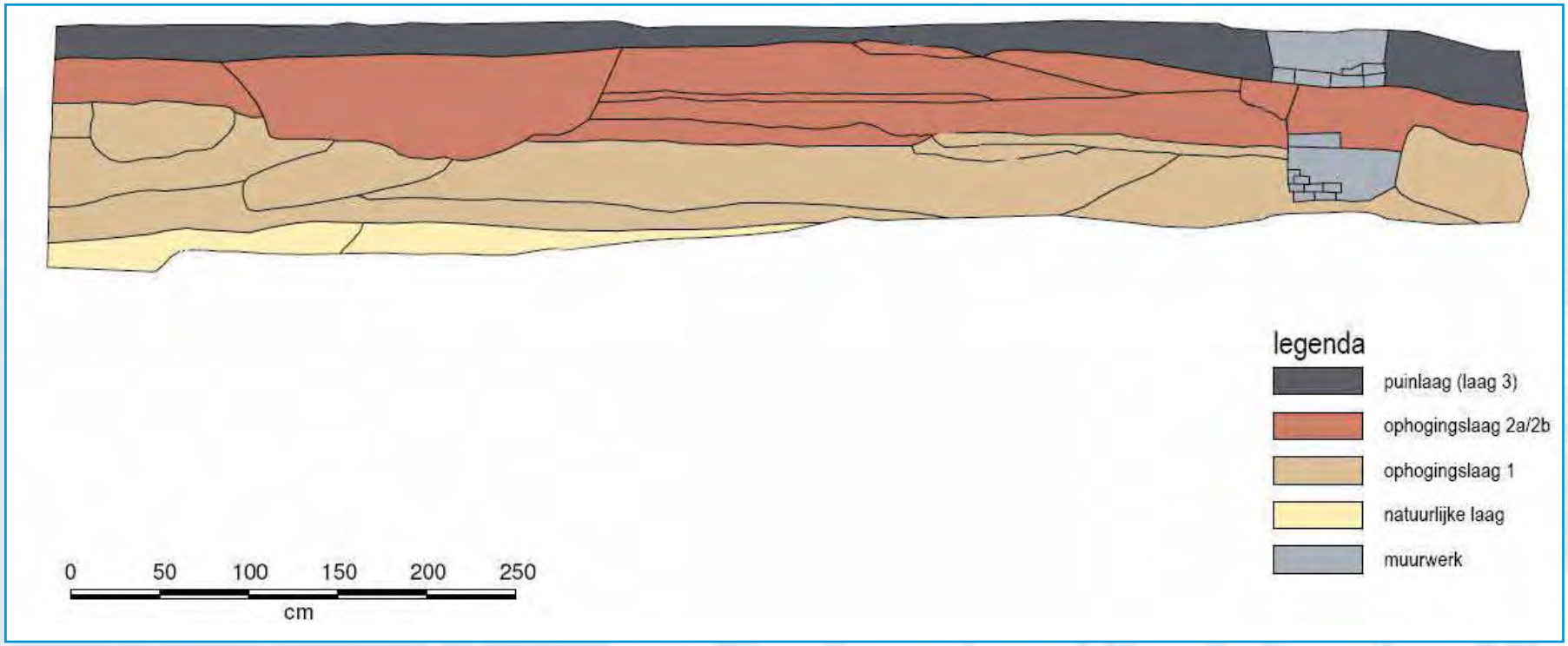

Dwarsprofiel van een woerd in de Ooijpolder (Persingen). Bij archeologisch onderzoek werden funderingen en twee ophogingslagen zichtbaar.

Regulatie en normalisatie
In de 19de en 20ste eeuw kwam er naast het verder versterken van dijken een heel nieuwe aanpak.
Het credo werd toen regulatie, normalisatie, kanalisatie. Het doel van al deze maatregelen was een regelmatiger beloop van de waterstroom. Kronkels werden weggehaald, waardoor er minder stuwing was. Er werden kribben aangelegd om het meanderen van de rivier te voorkomen. Dit ging jarenlang goed. Nu was het niet meer nodig woonheuvels en vluchtheuvels voor mensen en vee op te werpen. Toch verschenen er nieuwe heuvels in de winterbedding. Maar nu speciaal voor de baksteenindustrie. Geen betere plek is denkbaar voor deze industrie. Aan de vervoersader de rivier en met de voeten in de klei, de grondstof waar de baksteen van gemaakt wordt.

Ruimte voor rivieren
Alles leek goed te gaan tot de bijna overstromingen in de jaren negentig van de vorige eeuw. Deze dreiging en de ideeën over veranderingen in het klimaat leidden er toe dat men op zoek ging naar het weer wat losser maken van het keurslijf waarin de rivieren in de loop van de eeuwen waren gedwongen door de mens. De oplossing werd gezocht in weer meer ruimte voor rivieren.
Het blijft door de eeuwen heen een spel van actie en reactie tussen de rivier en de mens.
En de reactie van de rivier is net als in het verleden ook nu nog steeds niet precies te voorspellen.

Archeologische schatkamer
Lang heeft men gedacht dat de mensen in het verre verleden het rivierengebied oninteressant vonden om te wonen. Maar de archeologie vertelt dat hier in de prehistorie veel meer werd gewoond dan gedacht. De opeenvolgende rivierafzettingen bevatten namelijk niet alleen een schat aan informatie over hoe het landschap er uitzag in verschillende perioden. Het bevat ook een weelde van oudheidkundige informatie. De lagen rivierafzettingen blijken als geweldige conservator te hebben gewerkt. Daardoor zijn archeologische vondsten uit Midden- en Nieuwe Steentijd, Bronstijd en IJzertijd relatief goed bewaard gebleven.

Bij de aanleg van de Betuweroute en grote Vinexlokaties (o.a. Westeraam) in het rivierengebied, werden vanaf het begin van de jaren negentig stelselmatig grote gebieden archeologisch onderzocht. Toen pas bleek hoe groot de dichtheid en de diversiteit van archeologische resten in het rivierengebied waren. Toen bleek ook dat niet alleen de hogere rivierduinen, maar ook grote delen van het rivierkleigebied, al vanaf de Steentijd intensief bewoond werden. De rivieren zelf vormden de natuurlijke verbindingsroutes. Diepe riviergeulen waren in die tijd niet nodig omdat de kleinere en lichtere boten weinig diepgang hadden.
In de Romeinse Tijd was het rivierengebied relatief dicht bevolkt.
Ter hoogte van de Neder-Rijn lag de grenslinie van het Romeinse Rijk, de Limes. Deze Romeinse rijksgrens volgde de oude Rijnloop en zijn zuidoevers, van oost naar west door de Betuwe.

Ook in de Vroege en Late Middeleeuwen vormden de rivieren belangrijke grenzen en handelswegen. Veel van de huidige dorpen hebben hun oorsprong in de Karolingische periode (de 8ste tot de 10de eeuw).

Waardevol overhoekje naast historische schuur (Broekdijksweg, Echteld)

Ecologie

Woerden zijn gevarieerde elementen in het rivierenlandschap.

Ook in ecologisch opzicht spelen ze een bijzondere rol.

Landschap
Het rivierenlandschap is globaal te verdelen in binnendijks- en buitendijks gebied. Direct aan de rivier liggen de buitendijkse gebieden, ook wel de uiterwaarden genoemd. Deze uiterwaarden zijn van belang voor veel plant- en diersoorten. Hier heeft het water vrij spel. De woerden die in de uiterwaarden liggen, bieden bij overstroming een veilig heenkomen voor de dieren die in de uiterwaarden leven.

Binnendijks, in de open komgebieden, is vaak sprake van (intensief) agrarisch grondgebruik. Hierdoor zijn de ecologische waarden versnipperd aanwezig. De uitgestrekte graslanden zijn van belang voor weidevogels, eenden en ganzen. Op de oeverwallen zijn de oude dorpskernen gesitueerd en strekken zich de eeuwenoude landbouwgronden uit. De oeverwallen kenmerken zich verder door een grote variatie in grondgebruik, landschapselementen en verkaveling. Deze diversiteit leidt plaatselijk tot bijzondere ecologische waarden.

Bodem, de basis
Veel woerden liggen op oeverwallen. Deze ondergrond bestaat uit kalkrijk, zandig materiaal. Langdurig grondgebruik en bemesting van deze oeverwallen hebben veelal geleid tot een humeuze en voedselrijke bovengrond.

Systematisch booronderzoek in opgeworpen woonheuvels in het stroomgebied van de Linge ten westen van Tiel heeft uitgewezen dat het ophogingsmateriaal bestaat uit zware tot matig zware klei vermengd met zand. Hierin is vaak houtskool en baksteengruis aanwezig, en soms aardewerkscherven. Uit archeologisch onderzoek van een woerd in de Ooijpolder bleek dat deze in de 17de en 18de eeuw gefaseerd was opgeworpen; eerst met 'schone grond' en daarna met afvalhoudende klei.

Van enkele verhogingen in de gemeenten Lingewaard, Overbetuwe en Neder-Betuwe is bekend dat ze zijn gerealiseerd met materiaal uit de directe omgeving. Hierdoor ontstond een laagte of gracht rond de woerd. Te denken valt onder andere aan de vluchtheuvel in Zetten en het kloosterterrein in Huissen. Hierdoor mag worden aangenomen dat deze woerden zijn opgebouwd uit zandig materiaal afkomstig uit de stroomrug. Het voorkomen van imposante eiken en beuken op deze woerden bevestigt dit vermoeden. Deze bomen gedijen namelijk slecht op zware klei en goed op droge, voedselrijke zandgrond. Daarnaast ondervinden de bomen ook geen hinder van een hoge grondwaterstand. Daarentegen treffen we rondom de woerden vaak vochtminnende plantensoorten aan.

Water
Woerden vormen hoger gelegen plekken in het landschap. Op deze verhogingen zijn vrijwel nooit waterpartijen te vinden. Daarentegen is vaak rond de 'voet' of in de directe omgeving wel water aanwezig. Rond de woerden vinden we grachten (Klooster Huissen en Vluchtheuvelkerk Zetten), natte laagten (zoals bij de Grote Woerd van de Rome-buurt in Herveld-Noord), weteringen en oude (rivier)restgeulen. De grond gehaald uit de grachten en van de laagten is veelal gebruikt voor het opwerpen van de woerd. Sloten rond de 'voet' werden aangelegd om afspoelend water te kunnen afvoeren. De grachten en watergangen vormen tegenwoordig een leefmilieu voor vissoorten die kenmerkend zijn voor de Nederlandse polders. Het gaat dan bijvoorbeeld om bittervoorn en modderkruiper. Langs de grachten en weteringen treffen we algemene plantensoorten aan, zoals valeriaan, riet, gele lis en kattenstaart.

Muur van historische loods begroeid met muurvarens (Roswaard, Doornenburg)

Compositie van muurvaren, steenbreekvaren, tongvaren en afgestorven smalle stekelvaren op boerderijmuur (Veedijk, Hemmen)

Grondwater
De ondergrond staat onder invloed van regionale grondwatersystemen. Binnen het regionale systeem is sprake van kwelwatertoevoer van de Veluwe. De kwaliteit van deze regionale kwel is hoog en waardevol voor landschap en ecologie. Naast de regionale systemen kunnen we ook lokale grondwatersystemen onderscheiden. Een voorbeeld is het oeverwal-kom systeem. Bij de inrichting van een woerd dient dan ook rekening te worden gehouden met de grondwaterstand. Deze kan per landschapstype verschillen.

Omdat er lokaal kwelwater voorkomt zijn er mogelijkheden voor specifieke planten die heel goed gedijen op een plek waar water van deze kwaliteit voorkomt. Op dit moment wordt er echter op veel plaatsen diep ontwaterd waardoor deze potentie teniet gedaan wordt.

Gebouwen, niet alleen een woonruimte voor mensen
Op een groot aantal woerden rijzen oude gebouwen op. Bijvoorbeeld kerken, boerderijen en vloedschuren. Veel van deze gebouwen gaan schuil onder een rieten overkapping of een dakbedekking van oude dakpannen. Onder en in deze dakbedekkingen bestaan vaak openingen en ruimtes. Die bieden voor dieren, vooral vogels een rust- en nestplaats. In de avondschemering fladderen rond de gebouwen vleermuizen die zich overdag schuilhouden in de gebouwen. Open schuren en bedrijfsgebouwen worden veelal door de boerenzwaluw, de kerkuil of de steenuil benut als rust- en nestplaats.

Muren van 19de en vroeg 20ste eeuwse gebouwen kunnen een geschikte groeiplaats vormen voor muurplanten. Zo zijn op enkele muren muurvaren, tongvaren, steenbreekvaren en smalle stekelvaren aangetroffen. Op één muur van een boerderij in de gemeente Overbetuwe groeien deze vier soorten zelfs naast elkaar. Voor deze soorten is het van belang dat muren bij neerslag vochtig kunnen worden en dus niet schuil gaan onder een dakrand.

Kievitsbloem (Vluchtheuvelkerk, Zetten)

Steenuil in een perenboom

Grondige restauratie van oude gebouwen vormt een bedreiging voor bovengenoemde plant- en diersoorten. Het permanent afsluiten van open en halfopen bedrijfsgebouwen vormt een extra bedreiging voor bepaalde vogels.

Beplanting
De invloed van de mens op de woerden is groot. Het beheer is veelal intensief en cultuurlijk. Dit betekent dat er weinig ruimte is voor spontane natuurlijke vegetatieve ontwikkelingen. Woerden hebben potentie voor een bijzondere en gevarieerde vegetatie. Met name omdat de omstandigheden (bodem, waterhuishouding) op korte afstand van elkaar verschillen. De zonnige taluds hebben in het bijzonder veel potentie.
Op een woerd in Heteren zijn veldgerst en kamgras aangetroffen. Tegenwoordig schaars, maar vroeger kenmerkend voor weilanden op klei. Van nature staat veldgerst op de hogere delen in het komgebied. Om die reden past het goed op woerden.

Op historische kaarten uit de 19de eeuw zien we naast de meeste boerderijen tuinen liggen. Veel van deze tuinen strekken zich uit buiten de 'voet' van de woerd. Waarschijnlijk hebben ze de functie van nuts- en siertuin gehad. Nogal wat tuinen zijn verdwenen en hebben een andere plek gekregen rond de boerderij. Maar oude cultuurgewassen uit die tijd vinden we nog steeds rond de boerderijen. Te denken valt aan oude groenten, bessenstruiken, en ook sierplanten als sering en hortensia. Echter de specifieke nutstuinen (moestuinen) treffen we nog zelden aan.

Op vrijwel alle woerden is sprake van een combinatie van inheemse en uitheemse gewassen. De woerd van de Vluchtheuvelkerk in Zetten is hierin uniek. Een groot deel ervan is begroeid met een boomlaag van vooral eiken. Maar ook met beuk en es, en een struiklaag met onder meer meidoorn, hazelaar, vlier, hulst en rode kornoelje. Door de inheemse soortensamenstelling, de ouderdom van de eiken en het structuurrijke karakter heeft het bos een relatief hoge ecologische waarde. Vermeldenswaardig is ook het voorkomen van kievitsbloem en maarts viooltje op de woerd. De kievitsbloem is als wilde plant zeer bijzonder. De plant is in het verleden ook aangeplant op oudere landgoederen en boerenerven.

Veel woerden en boomgaarden liggen op stroomruggen. Deze ruggen bieden vanwege de bodemgesteldheid een geschikte groeiplaats voor fruitbomen. De samenhang tussen woerden en boomgaarden is al op 19de eeuwse kaarten zichtbaar. Vanaf het midden van de 20ste eeuw neemt dit zelfs nog verder toe door de aanleg van nieuwe boomgaarden. Op enkele woerden treffen we ook verspreid oudere solitaire fruitbomen aan. Deze fruitbomen zijn van belang voor tal van insectensoorten. Maar ook voor vogels, zoals de steenuil.

De voorzijdes van een groot aantal boerderijen zijn op het zuiden gericht. Voor de zuidelijke gevel staan vaak oude leilinden om directe lichtinval te beperken. Deze leilinden zijn cultuurhistorisch maar ook ecologisch waardevol. De leibomen kunnen door hun dichte bladerdek en holtes een geschikte schuil- en nestplaats bieden voor vogels.

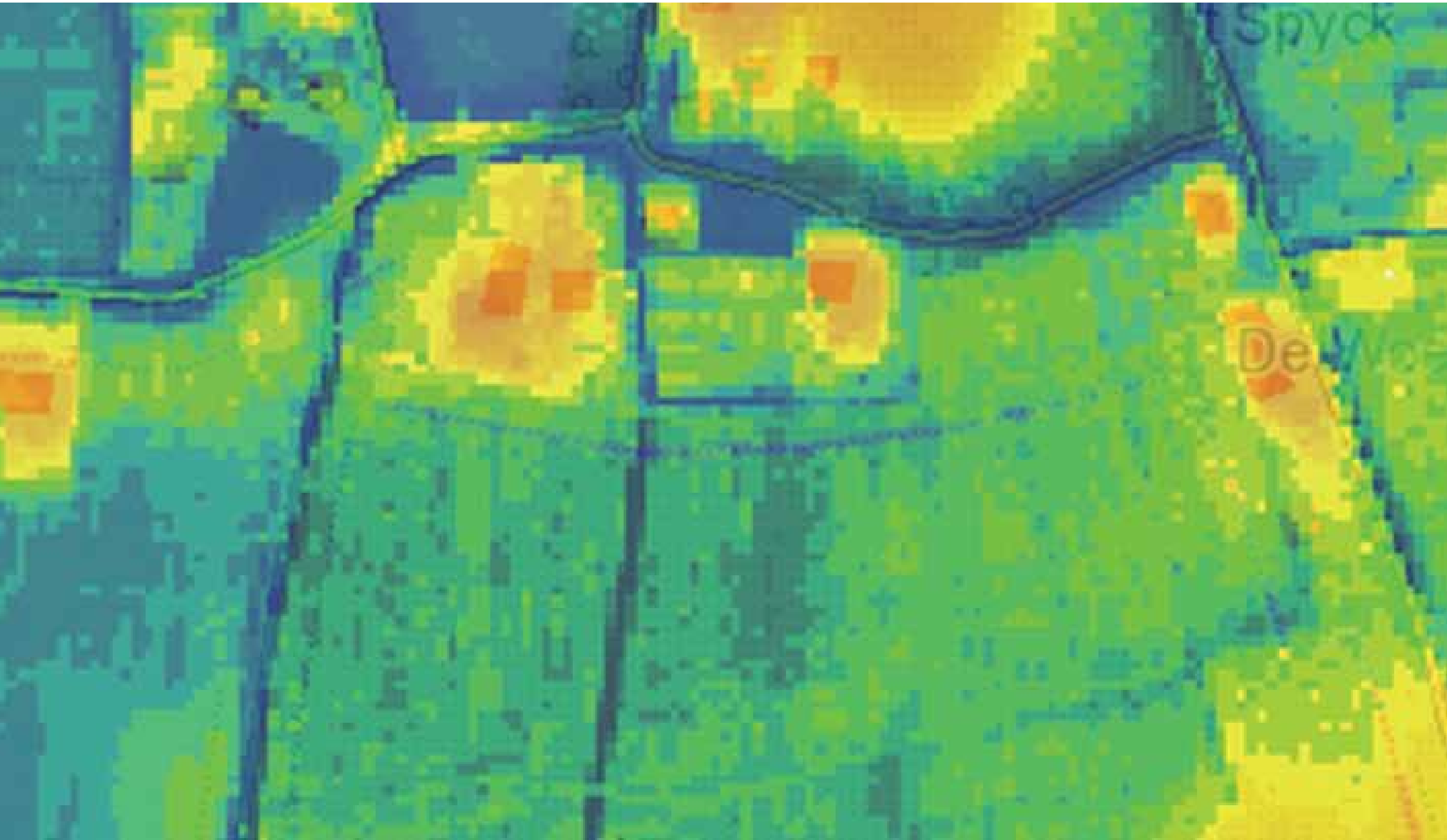
Spyck

Typologie van woerden

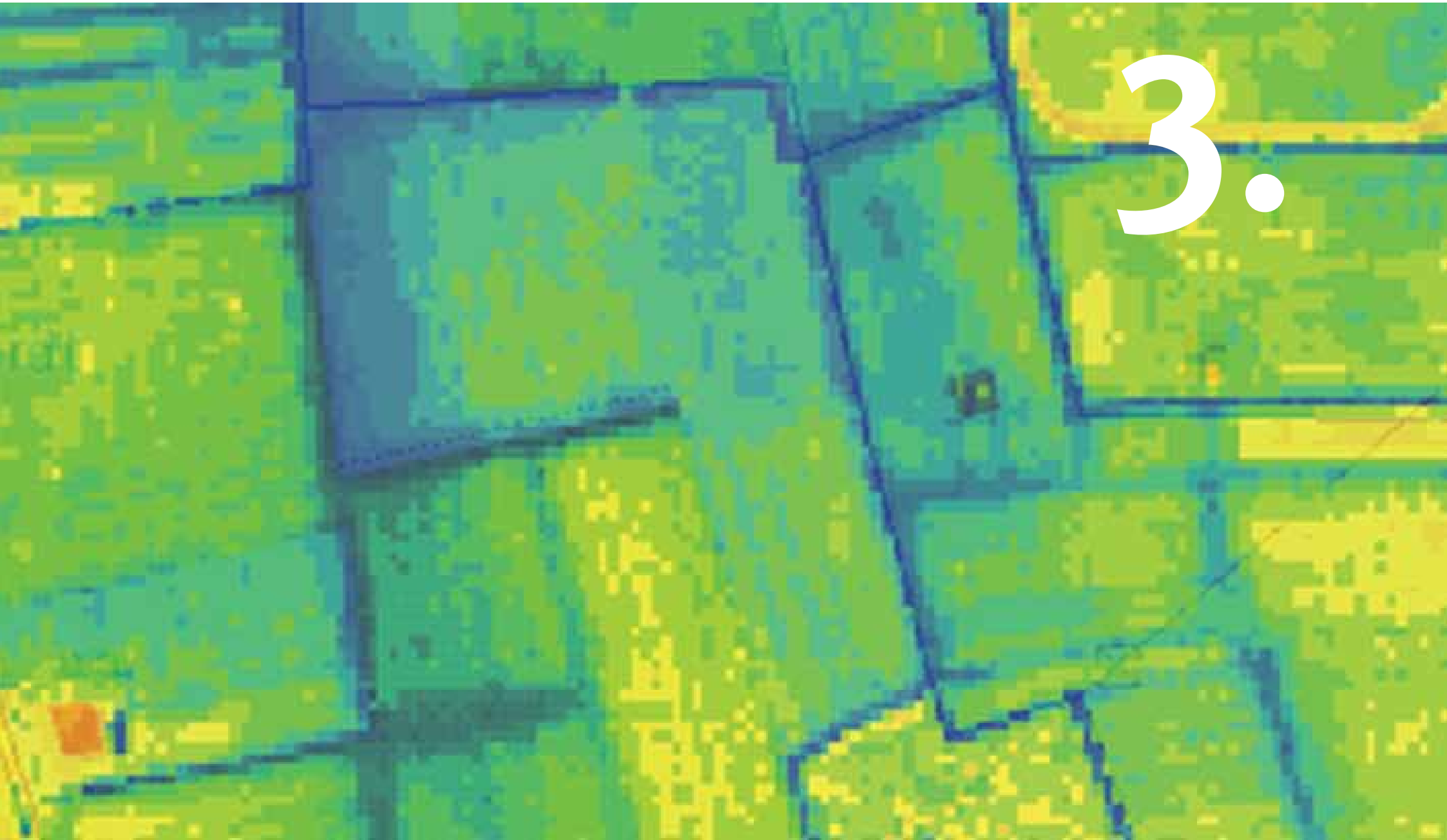

3.

Overzichtskaart waarop de verdeling kom, oeverwal, uiterwaard en dijk is afgebeeld

Legenda

Ab_Geomorfologie_gelderlandClip

- <all other values>

GEOMORF_OM

- (droge) dalen en laagten in rivierduinen
- bebouwing
- crevasse-afzettingen
- dekzandruggen en -koppen met een esdek
- dekzandvlakten en -laagten met komklei
- dijken en ophogingen
- fossiele holocene meandergordel
- fossiele holocene meandergordel, diepgelegen
- hoge terrasrestruggen en rivierduinen
- hoge terrasrestruggen en rivierduinen met een esdek
- kom en pleistocene geulen en depressies met komklei
- komgebieden (klei en/of veen)
- lage terrasrestruggen, welvingen, -vlakten en geulen (pleistocene terrasvlakte)
- moeras
- natte beekdalen, laagten en depressies
- oeverafzettingen boven (diepgelegen) stroomgordel
- oeverafzettingen van (fossiele) holocene meandergordel
- stuwwal; gestuwde grove bruine zanden (afzettingen van Rijn en Maas)
- stuwwal; gestuwde grove witte zanden (afzettingen oostelijke rivieren) en glooiingen van smeltwaterafzettingen
- stuwwalglooiingen en glooiingen van smeltwaterafzettingen met een esdek
- stuwwalglooiingen met dekzand (verstoven en/of verspoelde bruine zanden)
- uiterwaard/stroomgordel IJssel
- uiterwaard/stroomgordel Nederrijn
- uiterwaard/stroomgordel Rijn
- uiterwaard/stroomgordel Waal
- veenvlakten en overige venen
- vochtige en natte erosiedalen, depressies en hellingen (loess, dekzand, of smeltwaterafzettingen)
- water

Legenda

- 24 bezochte en beschreven woerden (zie hoofdstuk 5)
- Woerden aangedragen door historische verenigingen (zie bijlage)
- Overige woerden, aangegeven op provinciale kaart

Van komwoerd tot uiterwaardwoerd

In dit hoofdstuk gaan we proberen de woerden in te delen in groepen met specifieke kenmerken, typen.

We moeten een flinke slag om de arm houden. Want in de Betuwe liggen honderden woerden die niet of amper konden worden onderzocht. Vooral archeologisch en bouwhistorisch onderzoek biedt kansen om meer inzicht te krijgen in bodemopbouw, bouwhistorische ontwikkeling en datering. Meer kennis kan leiden tot meer veelkleurigheid in woerdtypen en tot bijstelling van bijbehorende kenmerken. Door toch alvast een poging te wagen om te komen tot een typologie, wordt het gemakkelijker om de woerden methodisch te bekijken. In dit hoofdstuk zijn de woerden ingedeeld naar typologie. Dat vergroot de kans om bij het opstellen van de streefbeelden al rekening te houden met de hoofdkenmerken van de verschillende soorten woerden.

Voordat de woerdtypen worden besproken, verdienen een paar zaken nog even speciale aandacht. Een ervan is het begrip woerd (zie blz. 9).

'Dé woerd' bestaat eigenlijk niet. Er is steeds sprake van weloverwogen maatwerk. De Betuwnaren hebben bij het ophogen van hun erven steeds maximaal voordeel gehaald uit het natuurlijke landschap. Ze hebben gebruik gemaakt van de aanwezigheid van stroomruggen, donken of het pakket van zand en grind dat het water had meegevoerd na dijkbreuken. Dat betekent dat binnen een categorie elke woerd weer anders is. Er kan zich een wereld van verschil voordoen.

Onlosmakelijk verbonden met het fenomeen woerd zijn de bouwkundige aanpassingen van de boerderijgebouwen waarmee later is geprobeerd de omstandigheden te verbeteren voor het wonen/werken met watersnood. Vooral in de Nieuwe Tijd steeg het water met overstromingen steeds hoger. Het meest praktisch voor de Betuwnaren was het aanpassen van bestaande voorzieningen op de woerd. Zo werd bijvoorbeeld een hogere schuurvloer aangebracht. Of er werd een vloedzolder of een extra huisverdieping gebouwd.

Bij het bepalen van de verschillende woerdtypen waren de volgende vragen leidend:

- Waar ligt de woerd in het landschap? Binnendijks, op de oeverwal, in de kommen, aan de dijk? Of buitendijks, in de uiterwaarden?
- Wanneer kwam de woerd tot stand? Was dat na de sluiting van de dijkring in de 13de eeuw? Na de bouw van dwarsdijken in de 15de/16de eeuw? Aan de vooravond van de normalisatie in de 19de eeuw? Of na die normalisatie?

Tijdens het onderzoek was het steeds de uitdaging om het motief voor de woerdaanleg te achterhalen. Daarbij speelden vaak omstandigheden een rol waarvan we ons vandaag de dag maar moeilijk een voorstelling kunnen maken. Het ophogen van een woonerf of woerd bleek soms een eenmansactie of zal, meer waarschijnlijk, een één familie actie zijn geweest. Soms kwam er een hele buurt aan te pas. Meermalen was er zelfs een heel dorp bij betrokken. Maar soms was er geen houden meer aan en bood alleen het verplaatsen van het boerenerf naar de dijk of tijdens hoogwater je heil zoeken op speciaal aangelegde vluchtwoerden, nog uitkomst.

Binnendijks

In de loop van de eeuwen waren er verschillende aanleidingen om in de uiterwaarden woerden op te werpen. Dat varieerde van boerenerven tot steenfabrieken, scheepswerven en zelfs veewoerden.

Met al deze zaken in het achterhoofd ontstond een hoofdindeling in komwoerden, oeverwalwoerden, dijkwoerden en uiterwaardwoerden met een aantal subtypen. De benamingen van deze woerdtypen dienen genuanceerd te worden beschouwd. Elk woerdtypen is genoemd naar een omstandigheid die in de historische beoordeling ervan domineerde en daardoor een **sterke nadruk** verdient, de kom, de oeverwal, de dijk, de uiterwaarden. Maar er kunnen binnen elke categorie ook andere omstandigheden een rol hebben gespeeld. In het overzicht van woerdtypen is het onderscheid geaccentueerd in binnen- en buitendijkse ligging.

Komwoerd (14de – 20de eeuw)

Het gaat hier om verhoogde erven van boerderijen die sinds de bedijking in of in de buurt van de kom waren verrezen. En die veelal komgronden in gebruik hadden. We maken een onderscheid tussen woerden die aan de rand van de kom ontstonden en woerden die in of bij het waterrijke hart van de streek, rond de Linge, verrezen.

- **Komrandwoerd**
  Vaak lagen boerderijen aan de rand van het komgebied, onderdeel van de vroegere overstromingsvlakte van de rivier. Deze vloedvlakte kon pas worden ontgonnen na de sluiting van de dijkring in de 13de/14de eeuw. Vaak verrezen boerderijen aan een dorpskade, zoals een achterkade. Ze stonden dikwijls met de deel (het achterhuis) naar de kade gekeerd. Die kade vormde een belangrijke verbindingsweg. Het voorhuis met tuin zag uit op het boerenland in de kom. Sinds hun cultivering kampten de komgronden nog met veel wateroverlast. Deze werd veroorzaakt door stagnerende lossing van regen-, kwel- en smeltwater in herfst en winter. Grote gebieden konden dan blank staan. Om die reden werden de erven van de boerderijen aan de rand van de kom opgehoogd. Een voorbeeld van dit type woerd is de hoogte van boerderij Bergerden aan de Bergerdensestraat in Bemmel.
  Op andere plekken werden aanwezige stroomrugjes dankbaar benut bij de boerderijbouw. Deze erven moesten door de steeds erger wordende wateroverlast toch worden opgehoogd. Voorbeelden van deze categorie lijken we te vinden langs de Broekdijk in IJzendoorn.

Komrandwoerd

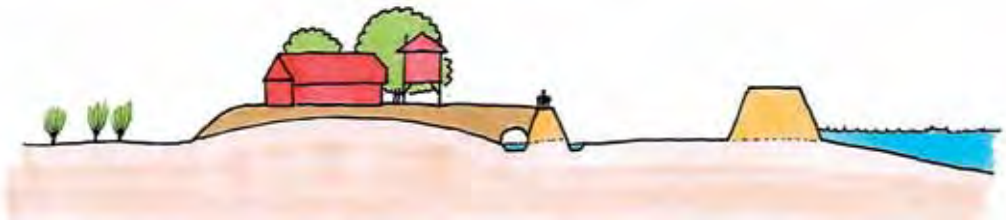

Komhartwoerd:
Linge-oeverwoerd

- **Komhartwoerd/Lingewoerd**
  Een tweede te onderscheiden type van de komwoerden zijn de woerden van de boerderijen, gesticht in of bij het natte hart van de Betuwe, rond de Linge. De Linge is de naam van twee parallelle stroompjes: Rijn-Wetering en Waal-Wetering. De omgeving van de Linge was een verzamelpunt van afwateringen van dorpen waar door de eeuwen heen levensgrote kans bestond op wateroverlast. Hierbij vallen twee categorieën op:

- **Lingewalwoerd**
  Voor sommige boerenhuizen rond de Linge fungeerde de Lingewal als woerd. Deze wal was de scheiding tussen Waal- en Rijnwetering. Huizen op de Lingewal bestaan nog altijd in Snodenhoek/Elst en Gesperden/Hemmen.

- **Linge-oeverwoerd**
  Hiermee wordt de groep van boerderijwoerden bedoeld die zijn aangelegd langs de Linge-oever. Daarbij was, waar mogelijk, geprofiteerd van natuurlijke hoogten. Voorbeelden van deze woerden zijn die van de boerderijen De Karbrug in Huissen, De Zandakker in Elst, Muskushouw in Homoet en 't Kleine Slop in Zetten.

"De Heer van Lijnden van Hemmen had de inwoners van vier of vijf geringe huizen, die op den trek van de Linge stonden en ook alle weggedreven zijn, bescheiden op eene Hofstede onder Gesperden, digt bij Hemmen, welke zeer hoog legt en in alle andere overstromingen is droog gebleven. De meesten maakten hiervan ook, tot hun behoud, gebruik; doch een oud man was met zijne dochter en zeven kleinkinderen in zijn huis gebleven; de voormuur echter door eene ijsschol omvergeworpen zijnde, moest ook de middelmuur met het zoldertje volgen; zij namen dus hunne toevlucht op het achterhuis, klommen op een stapel van tabak en riepen onophoudelijk om hulp …"

"Vluchten voor water en ijs rond de Linge bij Hemmen tijdens de overstroming in 1809, Uit: H. Ewijk, Geschiedkundig Verslag Der Dijkbreuken …".

Oeverwalwoerd (15de – 19de eeuw)

Tot deze categorie behoren de woerden van boerderijen, soms van hele buurten/dorpen, op oeverwallen. Deze natuurlijke hoogten bleven vóór de bedijking meestal nog gespaard bij overstromingen. Na de bedijking veranderde dat. De bouw van dwarsdijken vanaf de 15de eeuw, versterkt de gedachte dat sindsdien de kans op watersnood alarmerend toenam. Er kwamen steeds hogere waterstanden en almaar meer dijkbreuken en overstromingen die gepaard gingen met verwoestend ijsgeweld. Uiteindelijk moesten ook de boeren op de oeverwal hun erven gaan ophogen.

Hierbij vallen de volgende subcategorieën op:

- **Dorpskernwoerd**
  Dorpsbewoners zetten samen de schouders onder een titanenklus: het vermoeiende afgraven en aanvoeren van grond voor ophoging van het centrum van het dorp. Op den duur ontstond een grote woonheuvel waarop boerderijen, kerk en andere dorpsvoorzieningen zich concentreerden. Soms zijn in de nabijheid laagten herkenbaar waar waarschijnlijk de aarde voor het massale ophogen vandaan is gehaald. Het fraaiste voorbeeld van een dorpswoerd is misschien wel Hemmen; het beeld van de kadastrale kaart van 1832 en dat van het huidige AHN spreken boekdelen.

- **Engwoerd**
  Er kwamen ook andere vormen van ophoging voor waarbij mogelijk een buurt was betrokken. Daarbij werd vermoedelijk een groot stuk land opgehoogd door omwonende boeren. Een krans van laagten om het land lijkt de plaats van “aardhaling” te verraden. Dergelijke terreinen heten soms Lech of Laagte. Interessant voorbeeld van deze categorie woerden lijkt de Grote Woerd in de ‘Romebuurt’ in Herveld-Noord. Op die woerd zijn bewoningssporen aangetroffen van de IJzertijd tot in de Middeleeuwen. De Grote Woerd komt goed uit de verf als een hoogte in het boerenland. Hij bleef zelfs droog met de overstroming in januari 1809. Deze woerd was rond 1832 eigendom van de dichtbij gelegen boerderij Klein Rome. Maar mogelijk vormde die in de Middeleeuwen een eng – een akker die collectief werd gebruikt door de boeren in de directe omtrek. Het ophogen van boerenland had het voordeel dat met overstromingen het winter-graan, zoals tarwe, rogge of spelt, niet verdronk. Laagten rond de Grote Woerd lijken de plekken aan te wijzen waar de aarde voor het ophogen werd gewonnen. Een van die gebiedjes heet Onderstal, vermoedelijk de benaming van een laag, omheind veld. De Grote Woerd in Herveld lag in een gebied dat vanaf de 16de eeuw veelvuldig blootstond aan overstroming door dijkbreuken in het naburige Oosterhout en Loenen.

Dorpskernwoerd

Engwoerd

Boerderijwoerd

Vluchtwoerd:
Vluchtkerkwoerd

- **Boerderijwoerd**
  Ook op eigen houtje verhoogden boeren hun erf op de oeverwal. Vaak gebeurde dat in meerdere fases en waren hier meerdere generaties bij betrokken. Dikwijls kwamen huis en schuren op een hoogte te liggen waar ook plaats was voor een tuin en zelfs een bongerd. Illustratief voor de hoogte van het overstromingswater was dat ook op de oeverwallen in de relatief hoge oostelijke delen van de Over-Betuwe de erven moesten worden opgehoogd. Sprekende voorbeelden van boerderijwoerden op oeverwallen zijn de De Hucht aan de Stationsstraat in Elst en De Tip in Herveld.

- **Vluchtwoerd (18de – 19de eeuw)**
  In de 18de en 19de eeuw daalde het vertrouwen in de dijk als bescherming tegen overstromingen tot een nulpunt. Vaker dan ooit leken overstromingen voor te komen. De in het verleden opgehoogde erven boden geen kans op droge voeten meer. Dit dwong tot het aanbrengen van tijdelijke voorzieningen waarnaar kon worden uitgeweken met watersnood. Symbolisch voor de angst voor de waterwolf was vooral de aanleg van vloedzolders. Daarnaast werden heuvels opgeworpen voor de bouw van hoogwatervrije onderkomens. Dat konden schuren zijn maar ook kerkgebouwen. Deze ontwikkeling markeert de komst van een nieuwe generatie van woerden op de oeverwal.

- **Vluchtschuur**
  Menige boer besloot op het woonerf de vloer van een schuur flink op te hogen. Ook werden heuvels opgeworpen waarop of waaromheen een nieuwe schuur werd geplaatst. De vloedschuren vallen op door de hoog gepositioneerde deuren, luiken en ramen, de hoge aarden opritten en soms ook door trapconstructies. De kunstmatige woonheuvel van het dorp/de boerderij werd zo plaatselijk verhoogd met een nieuwe 'verdieping'. Voorbeelden van een schuur op een heuvel en een schuur met hoge oprit en vloer zijn te vinden in Herveld, vermoedelijk beide uit de 19de eeuw.

- **Vluchtkerk**
  Begin 19de eeuw bleek al dat veel Betuwse dorpskerken niet meer voldeden als vluchtkerk. Lange tijd hadden ze door hun hoge ligging een veilig toevluchtoord gevormd voor de dorpelingen. Maar de dorpskerken bleven niet droog meer, ook al was de vloer al eens opgehoogd. In de eerste decennia van de 19de eeuw nam de bevolking sterk toe en daarmee ook het aantal armen. Veel arme sloebers woonden rond het midden van de 19de eeuw in wankele hutten in de lagere dorpsdelen. Onder deze omstandigheden ontstond in Zetten het initiatief tot de bouw van een vluchtheuvelkerk met vloedzolder. De grachten en laagten om deze kerk verraden de plek waar de grond werd afgegraven. De kerk kon een groot aantal mensen herbergen met watersnood.

"Arend Martens, een Dekker van beroep, en aan de breede straat te Herveld woonachtig, was uit zijn huis, hetwelk in leem gemetseld was, met zijne vrouw en drie kinderen gevlugt naar een ander huisje, bewoond door de weduwe Van Schaik en hare drie kinderen, insgelijks aan de breede straat gelegen, hetwelk hem voorkwam sterker te wezen dan het zijne; doch op den 30sten van Louwmaand geraakte het huis tegen het vallen van den avond aan het drijven, doch bleef haken aan een Appelboom. Het dak echter van stroo en slecht zijnde, maakte de man eene opening in hetzelve en klom daardoor op den boom, waarop hij kort daarna door zijne vrouw en de drie kinderen, als ook door de weduwe Van Schaik met de hare gevolgd werd. Er bevonden zich dus nu op dien boom niet minder dan negen personen, te midden van een onafzienbaren vloed, in een streek, waar weinig huizen staan, ver van het dorp verwijderd … Hier nu moesten zij dien nacht onder eenen verschrikkelijken storm doorbrengen."

"Triest lot van bewoners van schamele huisjes aan de Bredestraat in Herveld-Noord tijdens de overstroming van 1809, Uit: H. Ewijk, Geschiedkundig Verslag Der Dijkbreuken …"

Dijkwoerd (15de – 19de eeuw)

In sommige delen van de Betuwe was de waterplaag zo groot dat de dijk interessanter werd voor bewoning dan de oeverwal. Dat gebeurde vooral in het smalle deel van de streek, bij Opheusden en Eldik-Ochten. In die vernauwing neigde het water zich bij overstromingen op te kroppen. Tot overmaat van ramp deed zich hier vanaf de 18de eeuw de opstuwende werking van de Liniedijk gevoelen. Gewoond werd daarom bij voorkeur aan de dijk. De dijk voorzag ook in de behoefte aan een deugdelijke verbinding in tijden van watersnood.

"De vloed steeds in hoogte toenemende, geraakten vele huizen onder water; zoodanig, dat hetzelve over de wijkplaatsen en zolders heenstroomde en de bewoners zich gedrongen zagen om hun behoud op de dijk te zoeken."

Toestand van het verdronken Opheusden tijdens de watersnood van 1809, Uit: H. Ewijk, Geschiedkundig Verslag Der Dijkbreuken …"

Woerd aan de dijk

Vluchtdijk

Deze categorie van woerden valt uiteen in de volgende groepen:

- **Woerd aan de dijk**
  Hier en daar ontstonden linten van boerderijen op woerden aan de rivierbandijken. Deze zijn nog volop te vinden langs de Oude Dijk in Eldik/Ochten en langs de Rijnbandijk in Opheusden. In Opheusden is nog goed te zien hoe de woonhuizen als het ware meegroeiden met de dijkverhoging. Ze lijken een extra etage te hebben gekregen. Trapjes en plateaus met tuintjes en geboomte voor de hoofdingang wijzen de hoogte van de vroegere dijkkruin aan.

- **Dijk als woerd**
  Een andere manier van benutten van dijken om droog te wonen was de bouw van boerderijen/huizen aan en op intacte delen van afgedankte dijken. Voorbeelden hiervan zijn te zien in Hien/Dodewaard, rond de resten van de Spanjaardsdijk. De dijkstukken werden ook gebruikt voor aanleg van siertuinen en aanplant van bomen. Indruk maakt vooral de dijkwoerd waar huis 't Zand is gelegen.

- **Vluchtdijk**
  Soms werd de gelegenheid benut om een afgedankte dijk te gebruiken als wijkplaats voor dorpelingen met watersnood. Dat gebeurde in 18de – 19de eeuw, de tijd dat mensen minder fiducie dan ooit hadden in de dijken. Een gaaf voorbeeld van zo'n woerd is te zien in Heteren, rond de huidige Kastanjelaan. Deze vluchtdijk is lager dan zijn opvolger, een groene dijk oprijzend buitenom de dorpskern. De afgedankte dijk viel niet meer onder de dijkschouw, wat de weg effende voor aanplant van laangeboomte.

Buitendijks

Uiterwaardwoerd (14de – 20de eeuw)

Sinds de 13de eeuw bevonden de rivieren zich in het aarden keurslijf van de bedijking. Wild kronkelend, verplaatsten ze zich in de ruimte tussen de dijken. Hier en daar werden kribben aangelegd waarmee werd geprobeerd dijken te ontzetten en land te winnen. Hierdoor ontstonden op den duur uiterwaarden. Bij gelegenheid werden ze voorzien van een kade, de zomerkade. Hier en daar verrezen aan de kaden boerderijen en veerhuizen op heuveltjes. Door de normalisatie werden de rivieren gefixeerd in de winterbedding. Daardoor ontstonden grote complexen uiterwaarden, beschermd door zomerkaden. Langs die kaden ontstond een levendige agrarische en industriële activiteit. Dat bracht de komst van een nieuwe generatie van woerden in de uiterwaarden mee.

Deze categorie van woerden valt uiteen in de volgende groepen:

- **Boerderijwoerd**
  Al sinds de Late Middeleeuwen bouwde men boerderijen in de uiterwaarden. Deze kwamen vaak op terpen tegen een zomerkade te staan. Daarbij werd profijt getrokken van de aanwezigheid van zandruggen. In de 16de eeuw werd de Neder-Rijn door verzanding steeds minder actief. Hierdoor ontstond in de winterbedding van deze rivier een gunstig klimaat voor het boerenbedrijf. Langs de Neder-Rijn zijn nog fraaie voorbeelden van boerderijwoerden te vinden. Zoals De Brouwketel in de uiterwaarden bij Huissen. De boerderij stond aan een verbindingsweg tussen Huissen en de Schenkenschans, de machtige vesting op de splitsing van Neder-Rijn en Waal in de buurt van Lobith. Vanaf de 18de eeuw is de woerd van De Brouwketel flink opgehoogd.

- **Veerhuiswoerd**
  Al vroeg ontstonden langs zomerkaden ook veerhuizen op kunstmatige hoogten. Hun ligging veranderde nogal eens door grillig riviergedrag of door verplaatsing van rivierlopen door menselijk ingrijpen. Maar dat veranderde na de normalisatie eind 19de eeuw, begin 20ste eeuw. Mooie voorbeelden van veerhuizen op woerden zijn die onder Randwijk en Opheusden.

- **Steenovenwoerd**
  Door de normalisatie werden de rivieren vastgenageld in hun bedding. Aan weerszijden waren uiterwaarden ontstaan omzoomd door kaden. Dit schiep ideale omstandigheden voor de baksteenindustrie. Aan de zomerkade werden heuvels aangelegd waarop steenovens verrezen. De klei werd gewonnen in de aangrenzende uiterwaarden. Via de nabije rivier konden turf en steenkolen worden aangevoerd en konden de gebakken stenen worden afgevoerd. Naast de steenovenwoerd bevond zich een haven waarin schepen lagen om te lossen of laden. Gave voorbeelden van deze categorie van werkwoerden zijn nog altijd te vinden langs de zomerkaden van de uiterwaarden bij Gendt, Bemmel en Angeren.

Boerderijwoerd

Veerhuiswoerd

Steenovenwoerd

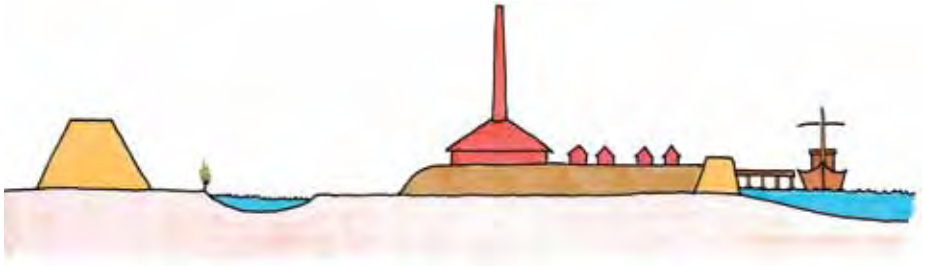

Veewoerd

Scheepswerfwoerd

- **Scheepswerfwoerd**
  Waar dijken grensden aan de rivier of aan een strang die nog in verbinding stond met de rivier, ontstonden na de normalisatie goede omstandigheden voor vestiging van scheepswerven. Aan de buitenzijde van die dijken, schaardijken, werd een heuvel opgeworpen voor de bouw van bedrijfspanden, hellingen en kranen. Fraaie voorbeelden van deze woerden zijn de terreinen van de scheepswerven van Hulhuizen en Dodewaard.

- **Veewoerd, hoogwatervluchtplaatsen (kortweg HVP's) voor vee**
  Eind 20e eeuw zet een trend in om gecultiveerde uiterwaarden terug te geven aan de natuur. Om de natuur te stimuleren worden sindsdien grote grazers ingezet, beesten als Galloways, Schotse Hooglanders, Heckrunderen en Lakenvelders. De grazers doen zich te goed aan levende en dode vegetatie. Daardoor ontstaat een gunstig klimaat voor nieuwe flora en fauna. In het beheer bestaat doorgaans een jaarrondbegrazing. Dat betekent dat de grote grazers ook in het hoogwaterseizoen in de uiterwaarden blijven. Om de dieren bij stijgende rivier een veilige wijkplaats te bieden, zijn hier en daar HVP's aangelegd. Bij gelegenheid wordt daarbij gebruik gemaakt van de aanwezigheid van een zomerkade. Een voorbeeld hiervan is de HVP gepland in de uiterwaarden bij Bemmel.

Tot zover de beschrijving van de uiterwaardwoerden. Hiermee sluiten we de beschrijving van de verschillende typen en subtypen van woerden af.

Doelstellingen en opgaven

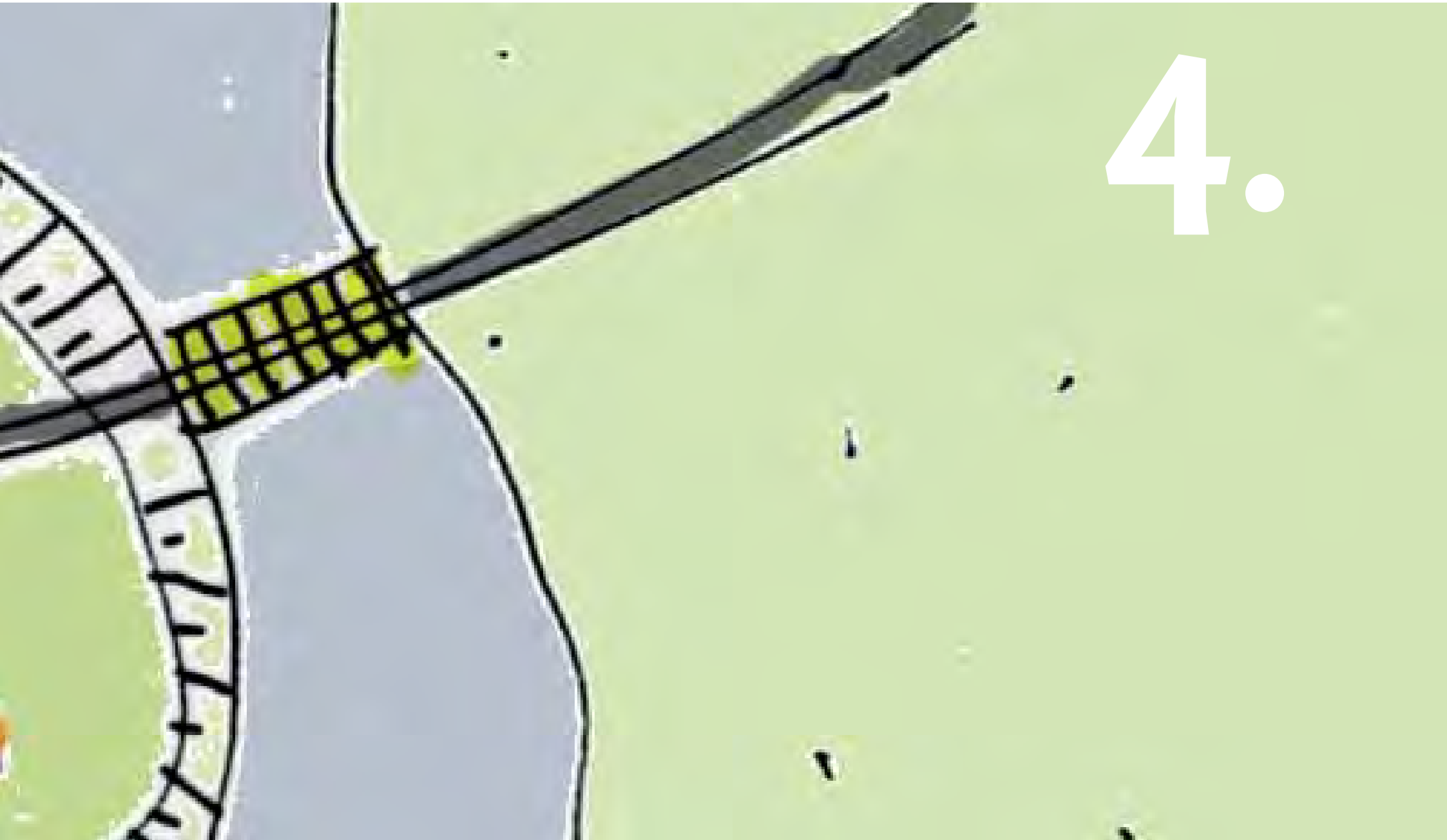

4.

Handreiking voor een leesbaar woerdenlandschap

De analyse van de woerden in het rivierenland in hoofdstuk 2 en de voorlopige typologie van woerden in hoofdstuk 3 hebben een goede basis gelegd om het uiteindelijke hoofddoel van deze rapportage te realiseren. Het hoofddoel luidt als volgt: "Ideeën aandragen om op zorgvuldige wijze landschappelijke, cultuurhistorische en ecologische waarden van woerden te behouden en versterken."

Daarnaast is het doel particulieren in het gebied te enthousiasmeren en hen te stimuleren te investeren in landschappelijke kwaliteit.

Algemene doelstellingen

Om aan het hoofddoel invulling te kunnen geven, worden de volgende doelen nagestreefd:

1. Behoud/versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten.
2. Vergroting herkenbaarheid/beleefbaarheid landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten.
3. Benutting landschapsecologische potenties.
4. Vergroting herkenbaarheid/beleefbaarheid van de woerd.
5. Behoud/versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving.

Algemene opgaven

Aan de hand van de analyse van de kwaliteiten van het gebied, de beleidswensen van de gemeenten en de wensen van de projectgroep zijn de algemene doelstellingen vertaald naar hiernavolgende algemene opgaven.
Deze opgaven geven inzicht in de basisprincipes voor de opstelling van de streefbeelden van de 24 geselecteerde woerden.

Algemene doelstellingen	Algemene opgaven
1. **Behoud/versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten**	1 Respecteren oude lagen/historische elementen. Geef ze een nieuwe functie indien sprake is van nieuwe ontwikkelingen. (zie afbeelding doelstelling 1.1 en afbeelding doelstelling 1.1a en 1.1b) 2 Aanleggen van gebiedsspecifieke beplanting (o.a. erf-, kavelgrens- en wegbeplanting). 3 Behouden (half)open gebouwen als nestruimte voor vogels. Plaatsen nestkasten. 4 Herstellen/aanleggen hoogstamboomgaarden, fruitlaanbomen en nutstuinen.
2. **Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten**	1 Creëren zichtassen vanaf de openbare weg naar deze elementen/ structuren. 2 Gebruiken van contrasterende materialen zoals staal en glas tegenover baksteen en riet of pannen, zodat oud en nieuw zichtbaar zijn. 3 Ontwikkelen recreatieve route langs deze elementen/structuren.
3. **Benutting landschapsecologische potenties.**	1 Benutten potentie van de gradiëntverschillen (hoog-laag, nat-droog) bij spontane vegetatieontwikkeling. 2 Landschappelijk inrichten van bronnen/ kwellocaties zodat potentie wordt benut. 3 Afstemmen op landschaps-, bodemtype en grondwaterstand. 4 Aanwezig water bij de woerd benutten. 5 Door beheermaatregelen potenties vergroten. 6 Aanplant van inheemse boom- en struiksoorten.

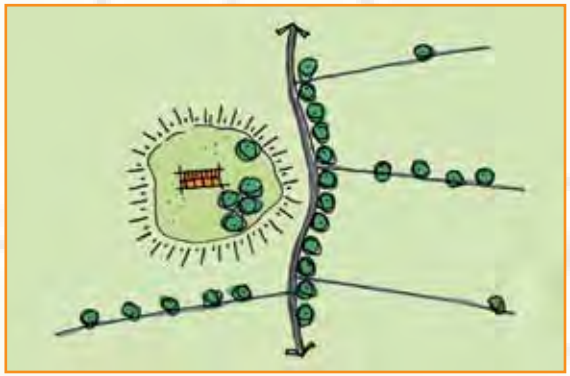

Doelstelling 1.1

Doelstelling 1.1 a

Doelstelling 1.1 b

Algemene doelstellingen	Algemene opgaven
4. **Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:**	1 Herstellen oorspronkelijke vorm van woerd indien de woerd is beschadigd/afgevlakt. 2 Accentueren hoogteverschil door massa (opgaande beplanting en bebouwing) boven op de woerd te concentreren. En niet op het talud of in de voetzone. (zie afbeelding doelstelling 4.2c) 3 Behandel de ruimte op de woerd, in het talud en rondom de woerd verschillend. Afhankelijk van de situatie kan dit door de bebouwing op de woerd verschillend te laten zijn van bebouwing naast de woerd. Bijvoorbeeld door afwijkende architectuur en afwijkend materiaalgebruik. (zie afbeelding doelstelling 4.3b) 4 Onderscheid aanbrengen in beplanting op de woerd en zijn omgeving. 5 Onderscheid nieuwe hoogtes ten opzichte van de oorspronkelijke woerd door deze lager te maken en een afwijkende vorm toe te passen. (zie afbeelding doelstelling 4.4a) 6 Herstellen of accentueren bestaande laagtes rond de woerd. Door deze laagtes beter zichtbaar te maken, komt de woerd beter uit. (zie afbeelding doelstelling 4.6) 7 Behoud open randzone rondom woerd. 8 Accentueren verhoogde toegangsweg/kade naar de woerd. 9 Creëren zichtlijnen vanaf de openbare weg naar de woerd. 10 Ontwikkelen recreatieve route langs deze elementen/structuren.

Doelstelling 4.2c

Doelstelling 4.3b

Doelstelling 4.4a

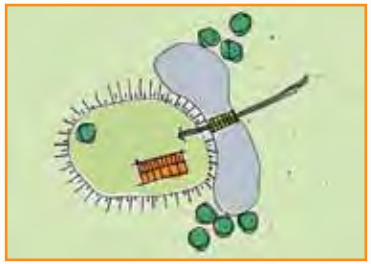

Doelstelling 4.6

Algemene doelstellingen	Algemene opgaven
5. **Behoud/versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving**	1 Behoud of vergroting van de samenhang in een woerdenreeks. Belangrijk is te letten op gemeenschappelijke kenmerken. (zie afbeelding doelstelling 5.1.) 2 Behoud of ontwikkeling van zichtlijnen tussen woerd en omliggende woerd(en), dijk, kade, water of afgraving. 3 Behoud of herstel van het open karakter van het komgebied/ uiterwaarden en het gesloten karakter van woerden. 4 Ontwikkeling of herstel van natte kunstmatige of natuurlijke zones rond woerden. Deze kansen liggen vooral in komgebieden en uiterwaarden. Ook doen deze kansen zich voor op oeverwallen ter hoogte van restgeulen en vergravingen voor het opwerpen van de woerd. 5 Ontwikkeling of herstel van de visuele relatie tussen woerd en vergraven laagte die is ontstaan om een woerd te verhogen.

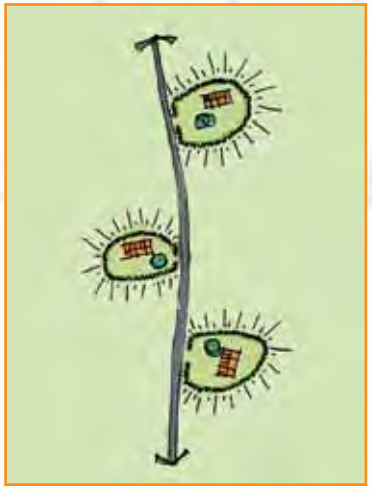

Doelstelling 5.1.

De rol van de gemeente
Iedere ruimtelijke ontwikkeling heeft impact op het landschap. Dit geldt ook voor ontwikkelingen rond woerden. Een ruimtelijk plan wordt uiteraard eerst getoetst aan het bestemmingsplan. Daarna wordt het initiatief aan het Landschapsontwikkelingsplan (LOP) getoetst. De toetsing aan het LOP maakt deel uit van een integrale beoordeling/ afweging van diverse belangen (ecologie, archeologie, economie en milieu etc.) en kan in deze afweging ondergeschikt zijn aan een ander belang. De beleidsmedewerker van de gemeente kan in deze een belangrijke rol spelen bij de stimulering van een actieve landschaps-ontwikkeling. Voor de gemeente is dan ook een rol weggelegd om woerdbewoners te enthousiasmeren en te motiveren om bij te dragen aan een kwaliteitsimpuls aan de woerd. De historische verenigingen, Landschapsbeheer Gelderland en natuurorganisaties kunnen hierbij behulpzaam zijn.

24 voorbeelden; 8 per gemeente
Per gemeente zijn acht woerden geselecteerd. Van deze woerden zijn de ontstaansgeschiedenis en de kwaliteiten nader onderzocht. Dat gebeurde zowel door het bestuderen van o.a. kaart- en archiefmateriaal als door terreinbezoek.
Vervolgens is op basis van de algemene opgaven en de locatie-specifieke informatie aangegeven hoe de landschappelijke, cultuurhistorische en ecologische waarden van woerden op zorgvuldige wijze behouden of versterkt kunnen worden. Deze locatie specifieke aanbevelingen zijn vervolgens doorvertaald in de streefbeelden. De streefbeelden zijn op hoofdlijnen vormgegeven en dienen in samenspraak met grondeigenaren te worden uitgewerkt tot een concreet en gedetailleerd uitvoeringsplan.

Historische kaart uit 1920 Valburg

Kwaliteiten en karakteristieken

Elk landschapstype kent zijn eigen ruimtelijke kwaliteit, historische gelaagdheid en oudheidkundige karakteristieken. De verschijningsvorm van de woerden hangt nauw samen met het landschapstype, de functionaliteit en de historie van de woerd.

In onderstaande tabellen wordt per woerdtype aangegeven welke karakteristieke elementen voorkomen en welke streekeigen plantensoorten daarbij passen. Deze tabellen zijn richtinggevend voor het opstellen van streefbeelden en bieden handvatten voor de doorvertaling naar concrete uitvoeringsplannen. Deze kunnen per locatie nog enigszins verschillen en vragen daarom om maatwerk.

Wielrestant in dijklandschap van Lakenmond

Type woerd	Komwoerd	Datering
		14de tot 20de eeuw
Landschapstype	**Komgronden**	
Subcategorieën woerden	■ Komrandwoerd ■ Komhartwoerd	
Typen bebouwing	■ Boerderij	● Hallenhuisboerderij ● Krukboerderij: vanaf 17de eeuw ● Wederopbouwboerderijen: 1940-1965
	■ Overig	19de- 21ste eeuw
Oriëntatiebebouwing	Gebouwen divers georiënteerd; gebouwen op Lingewal veelal oost-west gericht	
Karakteristieke cultuurhistorische landschapselementen op de woerd	■ Kleine gevarieerde hoogstamboomgaard ■ 19de eeuwse nuts-/siertuin bij boerderij	
Karakteristieke cultuurhistorische landschapselementen in de komgronden	■ Kades ■ Rechte wegen met laanbeplanting ■ Weteringen en sloten	

Rechte paden met laanbeplanting van es

Type woerd	Komwoerd	Soorten
Landschapstype	**Komgronden**	
Karakteristieke beplanting in de komgronden	■ Laanbeplanting	Vooral populier en es
	■ Kavelgrensbeplanting	(knot)wilg, (knot)es, (knot)populier, els
	■ Struwelen	Rode kornoelje, hondsroos, hazelaar, veldesdoorn, es, els
	■ Bos	Populieren, essen, wilgen, iepen, elzen
		Waardevol als:
Elementen met betekenis voor de ecologische waarden op en direct rond woerden in in de komgronden	■ Hoogstamboomgaard	Voedselbron voor dieren
	■ Struweel	Broed- en schuilmogelijkheid voor dieren
	■ Solitaire bomen	Broedmogelijkheid voor vogels
	■ Open bijgebouwen of gebouwen met openingen	Broed- en schuilmogelijkheid voor vogels en vleermuizen
	■ Oude muren (niet overkapt)	Vestigingsplaats voor muurplanten
	■ Vochtig grasland	Grasland met hoge biodiversiteit
	■ Poelen	Biotoop voor amfibieën en watervogels

Veldgierst, typische soort van komgronden (hogere delen)

Poel in rivierengebied

Type woerd	Oeverwalwoerd	Datering
Landschapstype	**Oeverwallen**	**15de tot 19de eeuw**
Subcategorieën woerden	■ Dorpskernwoerd ■ Engwoerd ■ Boerderijwoerd ■ Vluchtwoerd	
Typen bebouwing	■ Boerderij	● Hallenhuisboerderij ● Krukboerderij: vanaf 17de eeuw ● Wederopbouwboerderijen: 1945-1965
	■ Kerk (en kerkhof)	19de eeuw
	■ Vloedschuur	19de eeuw
	■ Klooster	19de eeuw
	■ Overig	19de- 21ste eeuw
Oriëntatiebebouwing	Gebouwen overwegend noord-zuid georiënteerd; voorhuis veelal op zuid-/ zuidwestzijde en/of op dijk/straat georiënteerd	
Karakteristieke cultuurhistorische landschapselementen op de woerd	■ Leilindes aan zuidzijde van voorhuis ■ Kleine gevarieerde hoogstamboomgaard ■ 19de eeuwse nuts-/ siertuin	
Karakteristieke cultuurhistorische landschapselementen rond de woerd op de oeverwal	■ Slingerende wegen met wegbeplanting ■ Kwelbosjes ■ Gebogen kavelgrenzen met beplanting ■ Hoogstamboomgaarden	

		Soorten
Type woerd	**Oeverwalwoerd**	
Landschapstype	**Oeverwallen**	
Karakteristieke beplanting rond de woerd op de oeverwal	■ Wegbeplanting	Eik, kastanje, iep, es, hoogstamfruit
	■ Kwelbosjes	Wilg, populier, els, es
	■ Kavelgrensbeplanting	(Knot)es, (knot)wilg, els, es
	■ Hoogstamboomgaarden	Peer, appel, pruim, kers
	■ Struweel/hagen	Hazelaar, kornoelje, wilg, veldesdoorn, els, haagbeuk, liguster, sleedoorn, hondsroos, egelantier, Gelderse roos, kardinaalsmuts, vlier.
		Waardevol als:
Elementen met betekenis voor de ecologische waarden op woerden	■ Hoogstamboomgaard	Voedselbron voor dieren
	■ Struweel, heggen en hagen	Broed- en schuilmogelijkheid voor dieren
	■ Solitaire bomen	Broedmogelijkheid voor vogels
	■ Open bijgebouwen of gebouwen met openingen	Broed- en schuilmogelijkheid voor vogels en vleermuizen
	■ Oude muren (niet overkapt)	Vestigingsplaats voor muurplanten

Vloedschuur

Leilinden voor boerderij in Kesteren

Dijkwoerd

Type woerd		Datering
		15de tot 19de eeuw
Landschapstype	**Dijklandschap**	
Subcategorieën woerden	■ Woerd aan de dijk ■ Dijk als woerd ■ Vluchtdijk	15de – 19de eeuw 15de – 19de eeuw 18de en 19de eeuw
Typen bebouwing	■ Boerderij	● Hallenhuisboerderij ● Krukboerderij: vanaf 17de eeuw ● Wederopbouwboerderijen: 1945-1965
	■ Overig	19de- 21ste eeuw
Oriëntatiebebouwing	Voorhuis veelal op dijk georiënteerd	
Karakteristieke cultuurhistorische landschapselementen op de woerd	■ Kleine gevarieerde hoogstamboomgaard ■ 19de eeuwse nuts-/ siertuin bij boerderij	
Karakteristieke cultuurhistorische landschapselementen langs de dijk	■ Kades/ Dijken ■ Rabatten ■ Wielen	

Huis Het Zand in Dodewaard, gebouwd op een restant van de Spanjaardsdijk, de oude dwarsdijk op de grens van de Over-Betuwe en de Neder-Betuwe. Een gaaf voorbeeld van een dijk die gebruikt is als heuvel om op te wonen met droge voeten.

		Soorten
Type woerd	**Dijkwoerd**	
Landschapstype	**Dijklandschap**	
Karakteristieke beplanting op en langs de dijk	Bloemrijk grasland	
		Waardevol als:
Elementen met betekenis voor de ecologische waarden op en direct rond woerden in het dijklandschap	■ Hoogstamboomgaard	Voedselbron voor dieren
	■ Struweel	Broed- en schuilmogelijkheid voor dieren
	■ Solitaire bomen	Broedmogelijkheid voor vogels
	■ Open bijgebouwen of gebouwen met openingen	Broed- en schuilmogelijkheid voor vogels en vleermuizen
	■ Oude muren (niet overkapt)	Vestigingsplaats voor muurplanten
	■ Grasland op dijktalud	Grasland met hoge biodiversiteit
	■ Wielen	Biotoop voor amfibieën en watervogels

Kattendoorn

Type woerd	Uiterwaardwoerd	Datering
Landschapstype	**Uiterwaard**	**14de tot 20de eeuw**
Subcategorieën woerden	■ Boerderijwoerd ■ Veerhuiswoerd ■ Steenovenwoerd ■ Scheepswerfwoerd ■ Veewoerd	
Typen bebouwing	■ Boerderij	● Hallenhuisboerderij ● Krukboerderij: vanaf 17de eeuw ● Wederopbouwboerderijen: 1945-1965
	■ Steenoven (inclusief dienstgebouwen)	19de en 20ste eeuw
	■ Vloedschuur	19de eeuw
	■ Veerhuis	19de eeuw
	■ Scheepswerf	20ste eeuw
	■ Overig	19de- 21ste eeuw
Oriëntatiebebouwing	Voorzijde woonhuis veelal op rivier georiënteerd	
Karakteristieke cultuurhistorische landschapselementen op de woerd	■ Kleine gevarieerde hoogstamboomgaard ■ 19de eeuwse nuts-/siertuin bij boerderij	
Karakteristieke cultuurhistorische landschapselementen in de uiterwaard	■ Dijken en kades ■ Afgetichelde gronden en grintgaten ■ Rabatten ■ Haventje/overslagplaats ■ Veerstoep ■ Weteringen en sloten	

Type woerd	Uiterwaardwoerd	Soorten
Landschapstype	**Uiterwaard**	
Karakteristieke beplanting in de uiterwaard	■ Ooijbosjes	Wilgen, (zwarte) populieren, iep, els.
	■ Kavelgrensbeplanting	(knot)wilg, meidoorn
	■ Struwelen	Meidoorn, sleedoorn, veldesdoorn, Gelderse roos.
		Waardevol als:
Elementen met betekenis voor de ecologische waarden op en direct rond woerden in de uiterwaarden	■ Hoogstamboomgaard	Voedselbron voor dieren
	■ Struweel, heggen en hagen	Broed- en schuilmogelijkheid voor dieren
	■ Solitaire bomen	Broedmogelijkheid voor vogels
	■ Open bijgebouwen of gebouwen met openingen	Broed- en schuilmogelijkheid voor vogels en vleermuizen
	■ Oude muren (niet overkapt)	Vestigingsplaats voor muurplanten
	■ Stroomdalgrasland	Grasland met hoge biodiversiteit
	■ Poelen en strangen zonder open rivierverbinding	Biotoop voor amfibieën en watervogels

Rode beuk en paardenkastanje naast een vloedschuur

Steenovenruïne Roswaard

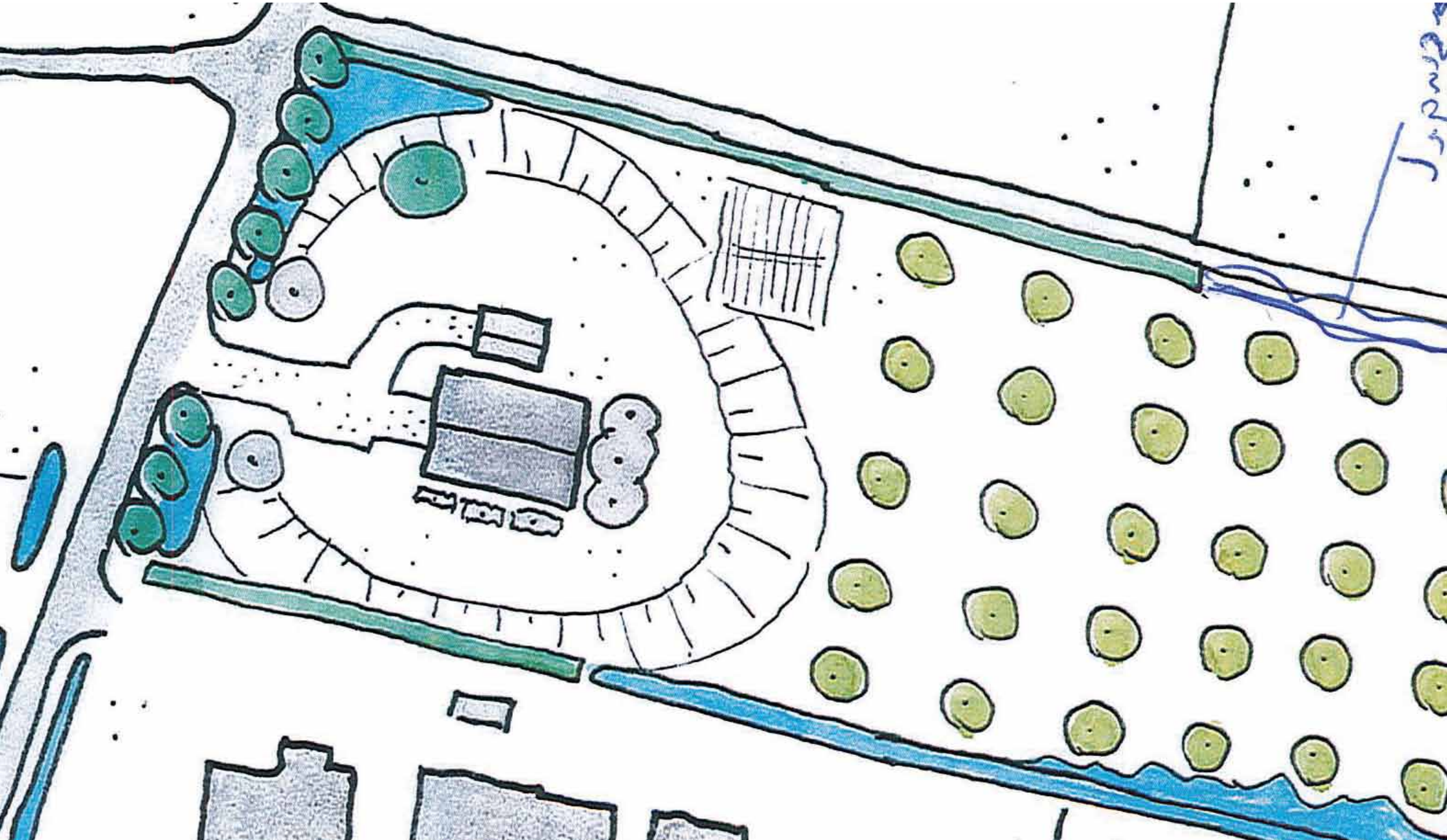

5.

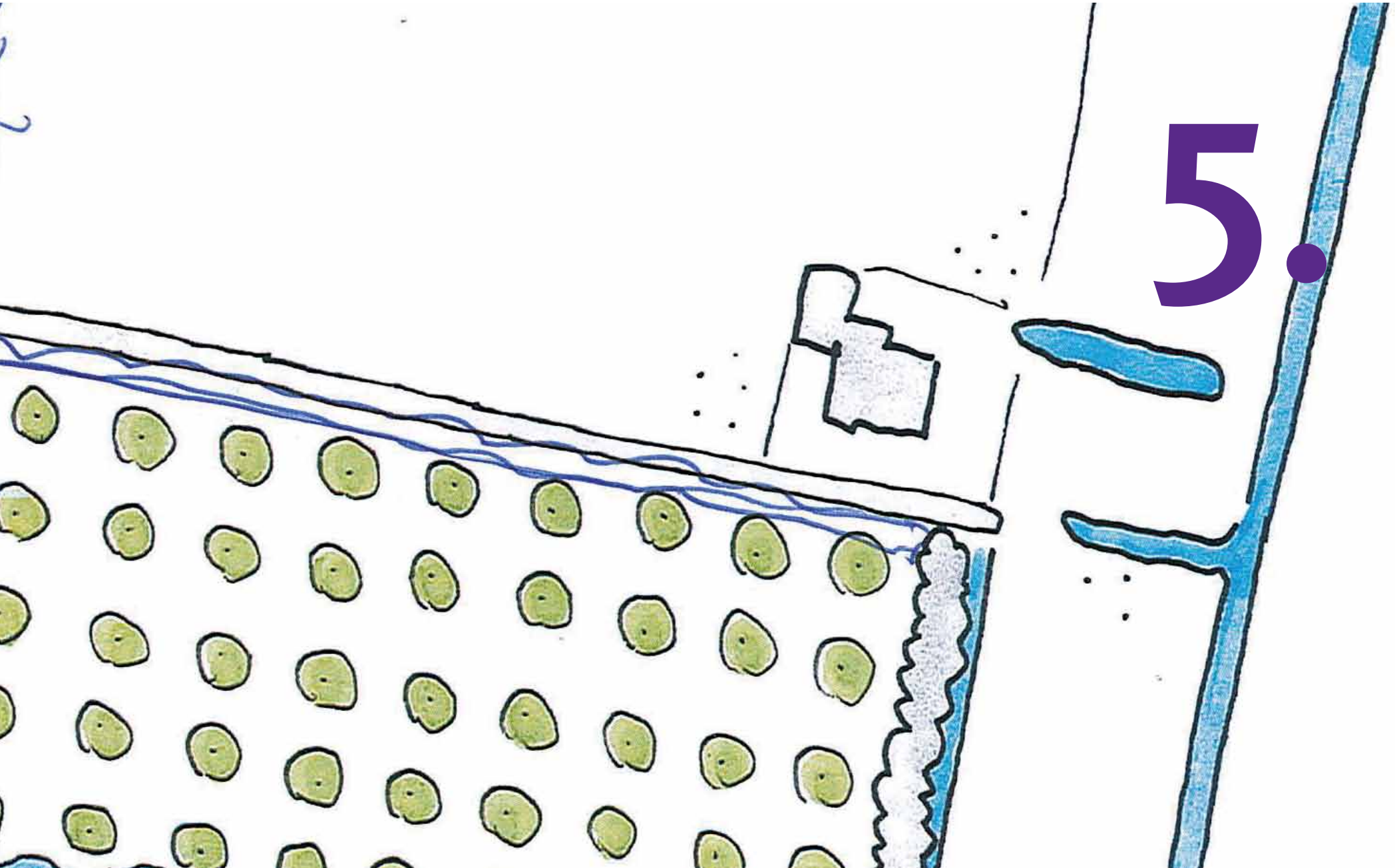

Legenda

Ab_Geomorfologie_gelderlandClip

<all other values>

GEOMORF_OM

- (droge) dalen en laagten in rivierduinen
- bebouwing
- crevasse-afzettingen
- dekzandruggen en -koppen met een esdek
- dekzandvlakten en -laagten met komklei
- dijken en ophogingen
- fossiele holocene meandergordel
- fossiele holocene meandergordel, diepgelegen
- hoge terrasrestruggen en rivierduinen
- hoge terrasrestruggen en rivierduinen met een esdek
- kom en pleistocene geulen en depressies met komklei
- komgebieden (klei en/of veen)
- lage terrasrestruggen, welvingen, -vlakten en geulen (pleistocene terrasvlakte)
- moeras
- natte beekdalen, laagten en depressies
- oeverafzettingen boven (diepgelegen) stroomgordel
- oeverafzettingen van (fossiele) holocene meandergordel
- stuwwal; gestuwde grove bruine zanden (afzettingen van Rijn en Maas)
- stuwwal; gestuwde grove witte zanden (afzettingen oostelijke rivieren) en glooiingen van smeltwaterafzettingen
- stuwwalglooiingen en glooiingen van smeltwaterafzettingen met een esdek
- stuwwalglooiingen met dekzand (verstoven en/of verspoelde bruine zanden)
- uiterwaard/stroomgordel IJssel
- uiterwaard/stroomgordel Nederrijn
- uiterwaard/stroomgordel Rijn
- uiterwaard/stroomgordel Waal
- veenvlakten en overige venen
- vochtige en natte erosiedalen, depressies en hellingen (loess, dekzand, of smeltwaterafzettingen)
- water

Overzichtskaart bezochte woerden

Woerden met visie

In dit hoofdstuk wordt een aantal woerden in de gemeenten Neder-Betuwe, Overbetuwe en Lingewaard onder de loep genomen. Voor iedere woerd zijn ook aanbevelingen gedaan ten aanzien van inrichting en beheer. Die aanbevelingen zijn verwerkt in de streef-beelden. De selectie van de woerden gebeurde in nauw overleg met de historische verenigingen. Zij leverden lijsten met – voor hen – bekende woerden. Deze overzichten waren voorzien van prioriteringslijsten van woerden die bijzonder zijn door ouderdom, bebouwing, gaafheid en uitstraling. Ook droegen zij woerden aan die een kwaliteitsimpuls konden gebruiken. Op basis van al die lijsten selecteerde iedere gemeente 8 woerden. In het totaal komen hier dus 24 woerden aan bod.

Die 24 woerden zijn ieder kortweg beschreven. Daarbij is aandacht geschonken aan geomorfologie, archeologie, historie, volksverhalen en de huidige situatie. Een cultuurhistoricus heeft inbreng geleverd voor de woerdbeschrijvingen. Belangrijke bronnen waren de historische kringen, de bewoners van de woerdomgeving en historische kaartcollecties, in het bijzonder die van het Gelders Archief en de website WatWasWaar. De beschrijvingen worden verlucht met afbeeldingen, waarvan steevast een hoogtekaart, een historische kaart en een recente foto deel uitmaken. De digitale hoogtekaart geeft in veel gevallen inzage in de landschappelijke samenhang. Zelfs oude riviergeulen worden zichtbaar. Lager gelegen terreinen, waaronder restgeulen en komgronden, zijn herkenbaar aan de groene en blauwe kleuren. Hoger gelegen terreinen, waaronder woerden, oeverwallen en dijken, trekken de aandacht door hun gele en rode kleuren. Heel vaak vallen de woerden op als gele puisten te midden van een groene of blauwe omgeving.

De kaarten uit de 19de en 20ste eeuw geven inzicht in historisch grond-gebruik. Tot in de 20ste eeuw bestond er nog een duidelijke relatie tussen grondgebruik en landschapstype. Ook was er tot die tijd nog sprake van een grote rijkdom en variatie aan landschapselementen. Het landschap van de woerd kende nog een ronduit grote biodiversiteit. Bij het maken van de streefbeelden is gebruik gemaakt van de kennis van verschillende disciplines. Gesterkt door de informatie van de cultuur-historicus, legden de erfgoeddeskundige en de ecoloog veldbezoeken af. Waardevolle gegevens werden verzameld door gesprekken met woerd-eigenaren en verkenningen van de woerdomgeving. Extra aandacht werd geschonken aan kansen om woerden beter uit de verf te laten komen.

De ecoloog lette hierbij vooral op mogelijkheden om de landschappelijke kwaliteiten te verbeteren voor plant en dier. De 5 eerder genoemde doelstellingen (zie hoofdstuk 4) vormden het richtsnoer voor het formuleren van locatiespecifieke aanbevelingen. Die doelstellingen zijn nog eens genoemd bij de aanbevelingen. Hierdoor is voor iedere aanbeveling het achterliggende doel helder. Bij het aanreiken van aanbevelingen werden we geïnspireerd door de kwaliteiten en karakteristieken van het landschap dat voor elk woerdtype is onderscheiden (zie hoofdstuk 4). Om uiteenlopende redenen ontbraken rond sommige woerden de omstandigheden om alle 5 doelstellingen aan hun trekken te laten komen.

De aanbevelingen hebben uiteindelijk een plaats gekregen in de streefbeelden. In overleg met de cultuurhistoricus en een erfadviseur zijn de inzichten nog verfijnd.

Het streefbeeld kan in de toekomst in nauwe samenspraak met de grondeigenaar worden doorvertaald naar een concreet uitvoeringsplan.

Naam woerd	Straat	Plaats in de gemeente Neder-Betuwe
De Bisschop	Broekdijksestraat	Echteld
Keizershof	44 Ri Straat	Ochten
Den Ouden Dam	Hogedijkseweg	Kesteren
De Pottum	Pottumsestraat	IJzendoorn
–	Molenhofstraat	Dodewaard
–	Molenhofstraat	Dodewaard
’t Zand	Wijenburgsestraat	Echteld
–	Veerweg	Opheusden

Naam woerd	Straat	Plaats in de gemeente Overbetuwe
De Fliert	Fliertsestraat	Zetten
Gasthuisbouwing	Oosterhoutsestraat	Slijk-Ewijk
De Hucht	Reethsestraat	Elst
De Hucht	Valburgseweg	Reeth
Tobbenhof	Tobbenhofsestraat	Elst
't Veld	Veedijk	Hemmen
Vluchtheuvelkerk	Vluchtheuvellaan	Zetten
Vogelenzang	Vogelenzangsestraat	Driel

Naam woerd	Straat	Plaats in de gemeente Lingewaard
De Brouwketel	Scherpekamp	Huissen
Buitenzorg	Ressensestraat	Bemmel
Den Heuvel	Heuvelsestraat	Bemmel
Kloosterheuvel/ De Hazenberg/ De Burchtheuvel/ Het Kasteel	Stadsdam	Huissen
De Loohof	Flierensestraat	Gendt
Mariëndaal	Baalsestraat	Haalderen
De Roswaard	Roswaard	Doornenburg
De Woerdt	Woerdtsestraat	Ressen

De Bisschop, Echteld
Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging
Woerdboerderij De Bisschop ligt op een prehistorische meandergordel: de zogenoemde meandergordel van Ochten. Deze meandergordel was actief van de Jonge Steentijd tot in de Midden Bronstijd.
Boerderij De Bisschop ligt op korte afstand van een restgeul van een andere, in de Romeinse Tijd ingedommelde, meandergordel. Deze verlande geul zigzagt vanuit Echteld richting Zandwijk. In de woonkern van Echteld zijn de moerassen van die geul benut voor de aanleg van de kasteelgrachten. Bij boerderij De Bisschop valt de verlande geul nog op in het patroon van de verkaveling en een watergang aan de noordkant van de Medelsestraat.

De Bisschop; het verhaal achter de naam
Misschien was de woerdboerderij De Bisschop in een ver verleden eigendom van het bisdom en komt ze zo aan haar naam. Het blijft speculeren. Misschien werden er ook tienden, een van oorsprong kerkelijke belasting (10% van de opbrengst) betaald aan de bisschop. Misschien heeft de naam ook wel iets te maken met de hechte band die de invloedrijke bewoners van het Echteldse kasteel in 1400-1433 hadden met het bisdom Utrecht.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
In de omgeving – althans in de hooggelegen kern van Echteld – zijn sporen van bewoning vanaf de IJzertijd aangetroffen. De dorpskern bezat al rond 1000 een bedehuis, vermoedelijk op de plek waar al in de heidense tijd een heiligdom bestond.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
De woerdboerderij ligt aan een dijkje, de Broekdijk. Deze beschermde het vruchtbare boerenland van Echteld tegen het water dat uit de omgeving van de Linge toestroomde. Stagnerende afwatering rond de Linge bij Zandwijk zal nogal eens voor wateroverlast hebben gezorgd. Nog rampzaliger waren de overstromingen die in de 15de eeuw ontstonden als gevolg van het doorbreken van de Waaldijk bij Ooij, een gehucht van Echteld. In het onzalige jaar 1438 brak de dijk tussen Ooij en Tiel maar liefst op vijf plekken door. Een groot deel van Ooij moest uiteindelijk zelfs worden teruggegeven aan de Waal. Boerderij De Bisschop moet meermalen in de stroombaan van het bij Ooij ingebroken Waalwater hebben gelegen. Al met al heeft het er alle schijn van dat de woerd van boerderij De Bisschop zeer oud is.

In 1832 was de boerderij eigendom van de erven van Willem van Lutterveld uit Echteld. Bij zijn boerderij hoorden een weide, een bongerd en akkers. Die akkers lagen in lange percelen pal ten westen van het boerderijerf. De kavelgrenzen van het boerderijland waren voor een groot deel beplant met houtsingels. Op het erf stonden een schuur en een vijfroedige hooiberg. Aan de noordkant van het boerenerf van De Bisschop lag de boerderij van Hermen van Meenen. Boer Van Meenen bezat bongerds, tuinen en een wei, verder ook een schuur en een hooiberg. Het lijkt alsof dit boerenbedrijf voor 1871 geheel werd opgeheven en dat de gronden bij de boerderij De Bisschop werden gevoegd. Rond 1846 overheerste de fruitteelt op het langgerekte perceel dat parallel aan de Broekdijk lag. Dat beeld bleef nog lange tijd bestaan en veranderde pas ver na de oorlog, na 1966. De huidige overblijfselen van de fruitcultuur rond het woonerf zijn van grote ouderdom.

Ontwikkeling van huis en erf
Boerderij De Bisschop vormde rond 1832 een krukhuisachtig complex dat met de voorkant naar de huidige Broekdijkseweg lag. In de loop van de 19de eeuw verdwenen de schuur en de hooiberg die pal ten zuiden van boerderij De bisschop stonden. De huidige schuur ten zuidwesten van de woerdboerderij dateert mogelijk van begin 20ste eeuw. Intussen had de boerderij het aanzien van een voornaam ogend T-huis gekregen. De combinatie van bongerd, T-boerderij, woerd en situering aan een middeleeuws polderdijkje heeft een bijzonder hoge cultuurhistorische ensemblewaarde.

Huidige situatie erf
De boerderij “de Bisschop” ligt op een kleine, maar duidelijk zichtbare woerd. Het erf ten zuiden en oosten van de boerderij bestaat uit gazon met enkele beplantingen zoals een oude appelboom, twee blokjes van

conifeer ten weerszijden van het oude hek en een vak met hortensia's. Ten zuidwesten van de boerderij staat een fraaie oude schuur met een rieten dak. De bewoner heeft hier vleermuizen waargenomen. Dit zijn waarschijnlijk grootoorvleermuizen geweest. In deze oude schuur ligt een lemen vloer. Tegen de schuur staan wat heesters, waaronder laurierkers en coniferen. Op de westzijde van het erf staan een grote walnoot, een laurierkers naast het kippenhok, een groep coniferen bij een gastank en een structuur van buxushagen rond een oude gemetselde standaard waar vroeger de steunpaal voor een staldak in stond. Ten noorden en ten zuiden van het erf liggen oude hoogstamboomgaarden. In de boomgaard ten noorden van de boerderij zijn de 'golven' in het terrein duidelijk waar te nemen: flauwe (noord-zuid) ruggen afgewisseld door ondiepe greppeltjes. De houtsingel aan de westzijde is zeer bijzonder: veel afwisseling tussen hoog opgaande bomen (wilgen), struiken (meidoorn) en oude knotwilgen. Aan de straatzijde van de zuidelijke boomgaard ligt een slenk. Dit was vroeger een sloot maar deze wordt al lang niet meer opgeschoond en is verland.

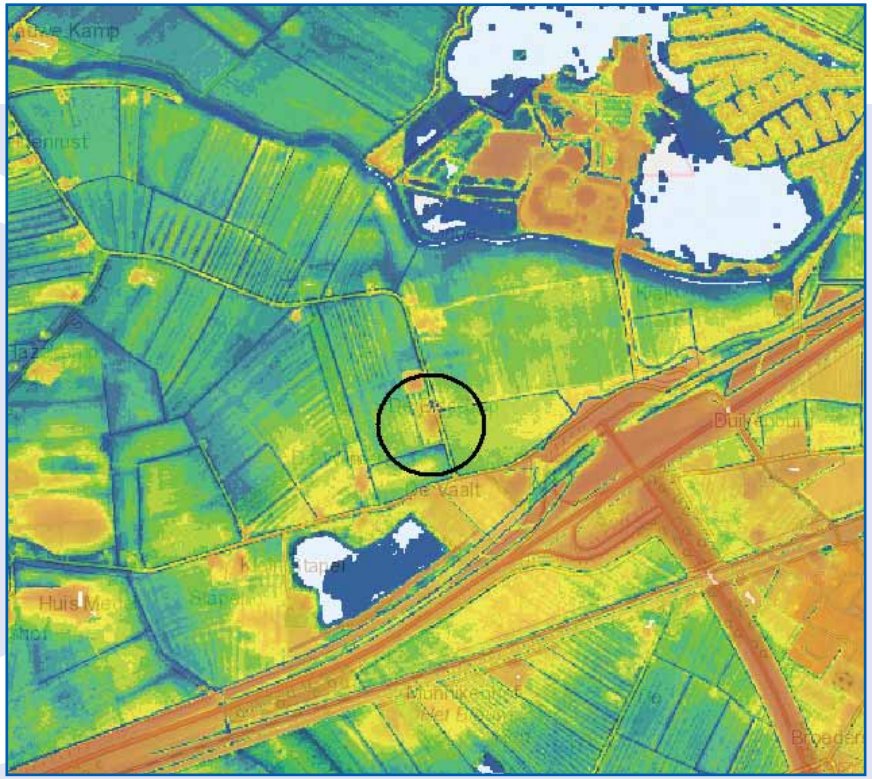

Digitale hoogtekaart (Actueel Hoogtebestand Nederland, voortaan: AHN)

Historische kaart 1871

Tekening van situatie rond het midden van de 20ste eeuw

Huidige situatie

Specifieke aanbevelingen De Bisschop

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Voor de boerderij staat een ijzeren klaphek met aan weerszijden een blokvormig gesnoeide conifeer.
  Dit is gebiedsvreemde beplanting en ontneemt het zicht op het historische hekwerk.
- Ten oosten van de schuur staan diverse exoten waaronder een hoge conifeer en een grote laurierkers. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt dienen deze te worden vervangen door inheemse beplanting.
- De laurierkers en de coniferen bij de gastank op de westzijde van het erf vervangen door inheemse beplanting.
- Verwijderen van worteldoek uit hortensiaborder. Hierdoor wordt het landschappelijk beeld verbeterd.

Benutten van de landschapsecologische potenties:

- Uitdiepen van slenk (in restgeul van de meandergordel van Echteld) langs de zuidelijke boomgaard zodat deze langer water houdt en met name voor de bruine kikker een goed voortplantingsbiotoop vormt. Er dient geen verbinding met een nabij gelegen sloot te worden gemaakt.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- Aanplant van laanbeplanting langs Broekdijkseweg, althans langs het beloop van de oude broekdijk, dus tot de bocht naar links even benoorden De Bisschop. Hierdoor wordt het historisch beeld van de weg hersteld.
- Kansen rond wateropgaven benutten om de Broekdijk langs de zuidoever van de Linge te herstellen of te accentueren.
- De wateropgaven bieden ook kansen om sporen van een naburige restgeul te benadrukken. Zo wordt ook de ligging van de woerd van boerderij De Bisschop op een oeverwal meer herkenbaar.

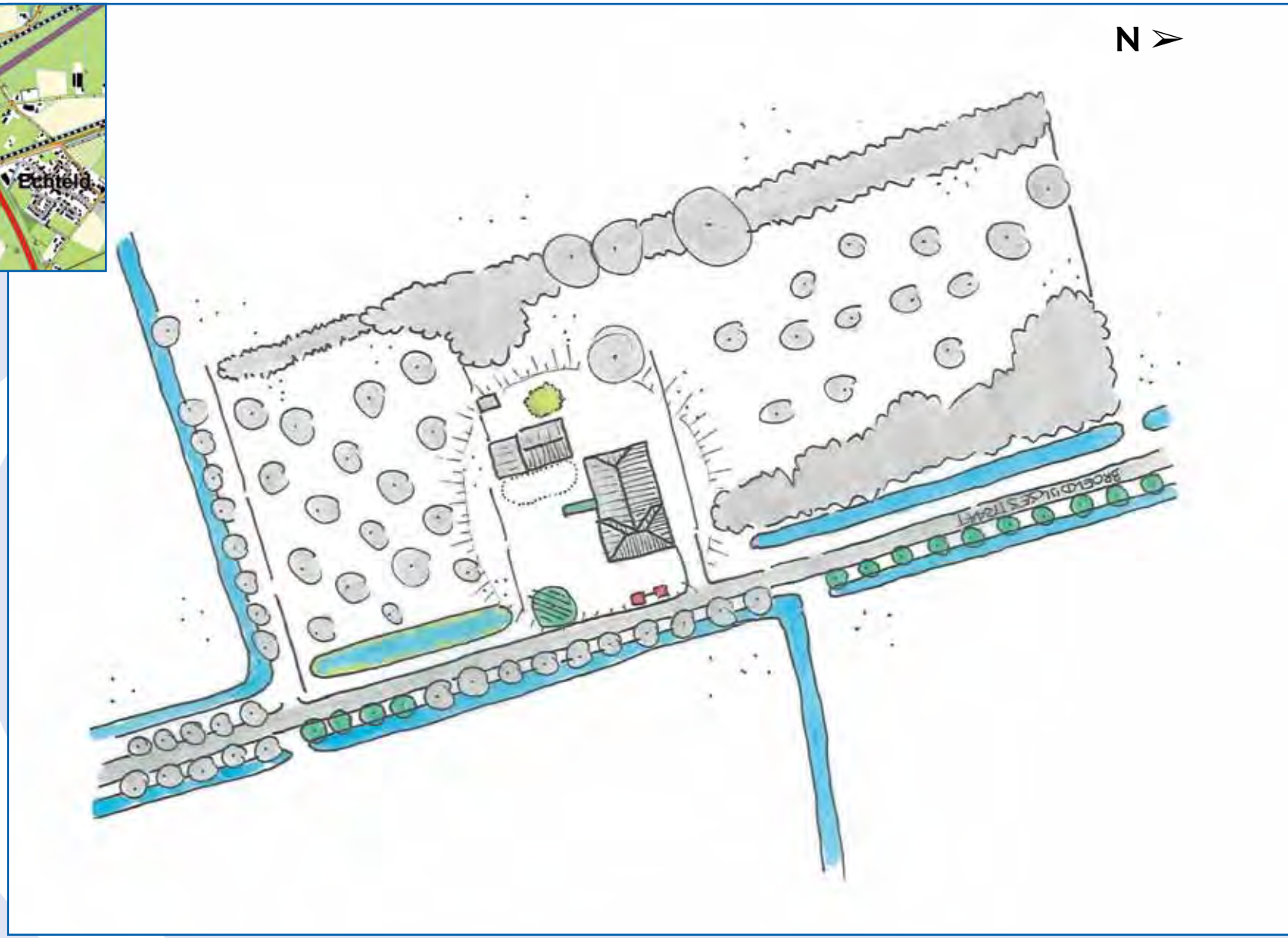

Streefbeeld

Keizershof, Ochten
Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging
De boerderijwoerd ligt op de meandergordel van Ochten. Een fossiel riviersysteem dat rond 1525 voor Chr., in de nevelige Bronstijd, uitgedoofd raakte.
Het langgerekte perceel waarop de boerderij is gesticht, heet Keizershof. Het ligt deels op de meandergordel van Ochten, deels op de oeverzone hiervan.

Keizershof; het verhaal achter de naam
De woerdboerderij is verrezen op een perceel bouwland dat van oudsher bekend staat als Keizershof. De naam verwijst mogelijk naar een vroegere eigenaar of bezitter van dit boerenland.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
In de omtrek van Keizershof zijn sporen van bewoning uit onder andere de Romeinse Tijd gevonden. Het perceel Keizershof zelf was in 1832 onbewoond.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
Het land Keizershof vormde in 1832 een langgerekte akker met wuivend graan. Hij strekte zich uit langs de Achterstraat. Dit was de oude achterkade van het dorp Ochten uit de tijd van vóór de sluiting van de dijkring. Deze achterkade beschermde de kern van Ochten tegen toestroom van water uit de omgeving van de huidige Linge. In dit smalste deel van de Betuwe konden mogelijk ook al voor de bedijking de waterstanden relatief hoog oplopen.
Na de voltooiing van de bedijking in de 13de eeuw – toen de rivier was teruggedrongen naar een kleine ruimte – konden dijkbreuken grote overstromingen veroorzaken die ook de hooggelegen kern van Ochten niet spaarden.
Oostelijk van de Keizershof, rond de huidige Burgemeester H. Houtkoperlaan, liep de Ochtensche Steeg. Deze steeg verbond het dorp met het Overbroek, de Ochtense komgronden aan de overzijde van de Linge.

In 1832 was de akker Keizershof eigendom van de weduwe van de Ochtense boer Wouter van den Berg. Voor 1871 werd hier een T-boerderij gebouwd. De boer had zich toegelegd op akkerbouw. De randen van de omliggende akkers waren voorzien van houtsingels. Later in die eeuw rukte overal de fruitteelt op, zo ook op Keizershof. Voor 1899 kreeg de boerderij gezelschap van een tweetal bedrijfsschuren. De fruitcultuur bleef lange tijd het beeld bepalen in de omgeving van de woerdboerderij. Pas in recente tijden maakte ze deels plaats voor grasland.
De boerderij moet van meet af aan op een woerd hebben gelegen. De bouwers hielden in de 2de helft van de 19de eeuw nog volop rekening met overstromingen. Ochten was in de 19de eeuw herhaaldelijk geplaagd door het water. Vooral in 1827, toen de dijken bij Ochten-Eldik het loodje legden. En in 1855, toen de Neder-Betuwse Rijndijk bezweek. Deze dreiging klinkt door in de omvang van de woerd; hij is niet voor niets maar liefst twee meter hoog.
Ten zuiden van de 44 Ri-straat heeft vroeger een wel gelegen; deze is inmiddels verdwenen.

Ontwikkeling van huis en erf
De woerd is opgeworpen in de tweede helft van de 19de eeuw. De hoeve die hierop werd gebouwd, was een T-huis en kreeg de naam Keizershof. Voor 1899 werden twee schuren gebouwd. De ene stond aan de oostzijde, de andere aan de noordwestkant van de boerderij. Het T-huis en de schuur aan de oostkant moeten beide op de woerd hebben gestaan.
In de Tweede Wereldoorlog raakte Keizershof met de rest van Ochten in de vuurlinie. De boerderij werd verwoest maar herrees in de wederopbouwtijd. Het woonhuis werd opgetrokken op de fundamenten van zijn voorganger. De opvallende woerd met gebouwen stak lange tijd scherp af tegen het opgaande geboomte van de bongerds aan de oost-, noord- en westkant van de boerderij. Aan de voorzijde van het oude voorhuis pronkten leilinden en een siertuin met struiken en dennen.

Verhalen en legendes

Ten tijde van de mobilisatie in 1939-1940 was de boerderij eigendom van S. Angelino. In die tijd zetelde hier een tijdlang het bureau van het 2de bataljon van het 44ste Regiment. Dit bataljon verdedigde het zuidelijk deel van de Liniedijk Ochten-De Spees, het Betuwse verlengstuk van de Grebbelinie. Het voorland van die linie was onder water gezet. De dappere verdedigers slaagden er in mei 1940 dagenlang in de aanvallende Duitsers tegen te houden. De Liniedijk werd pas opgegeven nadat de Duitsers hem aan de noord- en zuidzijde hadden omtrokken.
De chef van het bataljon, reserve-majoor A.J. de Mots, moest op 10 mei 1940 al vroeg uit de veren en herinnerde zich van die bewogen dag het volgende:
"Om 3.15 uur mijn commandopost bezet. De gevechtsopstellingen van onderdeelen van mijn bataljon werden onder de grootst mogelijke orde en rust te plusminus 4 uur ingenomen.
Te 3.30 uur vertoonde zich een groot aantal vijandelijke vliegtuigen, gaande van oost naar west boven onze stelling. Door enkele vliegtuigen werden duikvluchten uitgevoerd, waarbij beschieting. Van onze zijde geen verliezen. Voor zover kon worden waargenomen werden een achttal vijandelijke vliegtuigen neergehaald. Gedurende den geheelen dag verder groote bedrijvigheid in de lucht".

Huidige situatie erf

De voormalige boerderij (momenteel woonfunctie) ligt op een ca. 2 meter hoge woerd. Deze woerd is langwerpig en heeft een noord-zuid oriëntatie. Deze komt overeen met de oriëntatie van de boerderij. De woerd is zeer prominent en kent een strak en steil talud. Aangenomen mag worden dat bij de herbouw van de boerderij de woerd opnieuw geprofileerd is.
Aan de zuidwestzijde van het huis is een kleine perenboomgaard waarnaast ook een imposante moerbei staat. Op de westrand van het perceel staat langs de slootkant een rij volwassen essen. De voorzijde van de woning bestaat uit siertuin. Een uitgegroeide leilinde is nog een restant van de rij die vanaf het begin van de vorige eeuw de voorgevel van schaduw voorzag. Langs de wegzijde staat een ligusterhaag.

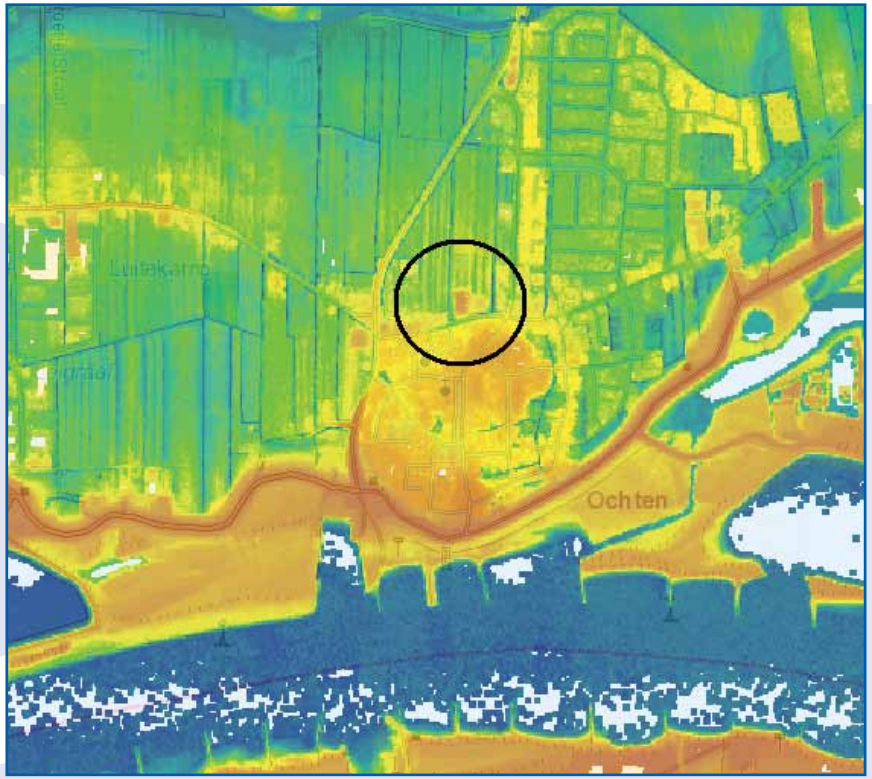

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1899

Historische foto

Huidige situatie

Het achtererf bestaat uit een rommelhoek met materiaal- en houtopslag. Ook staan er 3 dikke wilgen (waaronder 2 knotwilgen). In een hiervan zit een steenuilenkast. De eigenaar geeft aan dat recent uiltjes zijn gesignaleerd. In het verleden hebben ze gebroed. De bouw van huizen aan de achterzijde vormt een bedreiging voor deze uilen. In de noordwesthoek is een kleine boomgaard ingericht. Aangrenzend staat een restant van een beukenhaag. Nog 5 beuken herinneren hieraan. Aan de westzijde van de boerderij staan enkele fijnsparren. Dit zijn geboortebomen die door de vorige bewoner, een veearts, zijn geplant.
Verder kent de tuin leuke inheemse soorten waaronder mispel (geen kleisoort), hazelaar, es en beuk. Ook staan er bijzondere cultuursoorten waaronder een treures, laurier, sering, rode beuk maar ook bessenstruiken.
De eigenaar geeft aan dat bij hoog water het water opborrelt in de sloot aan de zuidwestzijde van het erf. Het schijnt dat dit beïnvloed wordt door het waterpeil in de Waal.

Specifieke aanbevelingen Keizershof

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Vervangen van bestaande gebiedsvreemde laurierstruik en coniferenhagen rond de boerderij door hagen bestaande uit inheemse soorten, zoals beuk.
- Een gemengde uitgroeiende haag aan de noordzijde van het perceel vormt een aantrekkelijke scheiding tussen het achtererf en de nieuwbouw. Deze haag bevordert de biodiversiteit en ontneemt het zicht op de achtergelegen nieuwbouwwijk.
- Bijplanten van leilinden aan zuidzijde woonhuis waardoor het historisch beeld wordt hersteld.

Benutting landschapsecologische potenties:

- Aanbevolen wordt om een geschikte alternatieve broedplaats en habitat te creëren voor de steenuiltjes. Het bestaande habitat ten noorden van de boerderij wordt bebouwd. Een broedkast aan de westzijde van het erf kan – mits de weide aan deze zijde niet wordt bebouwd – een geschikt alternatief bieden.
- Versterking van de natuur rond de watergang aan de westzijde van de woerd in westelijke richting, met respect voor het historische beloop ervan. Deze watergang wordt deels gevoed door kwelwater.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- De beleving van de hoge woerd wordt versterkt door de borderbeplanting ten zuiden van het woonhuis laag te houden.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- Rond 1900 waren bongerds troef aan de oost-, noord- en westzijde van de woerd. Kansen benutten om de woerd weer in een omgeving van fruitcultuur te leggen. Het fruitgewas versterkt ook het idee van de ligging op de oeverwal. En het levert een sprekend contrast op: dat van een woerd bekroond met boerderij en een decor van bongerds.
- Benadrukken van de nog goeddeels middeleeuwse verkaveling rond de woerd; de eeuwenoude watergangen en singelbeplanting op de kavelgrenzen accentueren/herstellen. Hierbij de kansen rond de wateropgaven benutten.

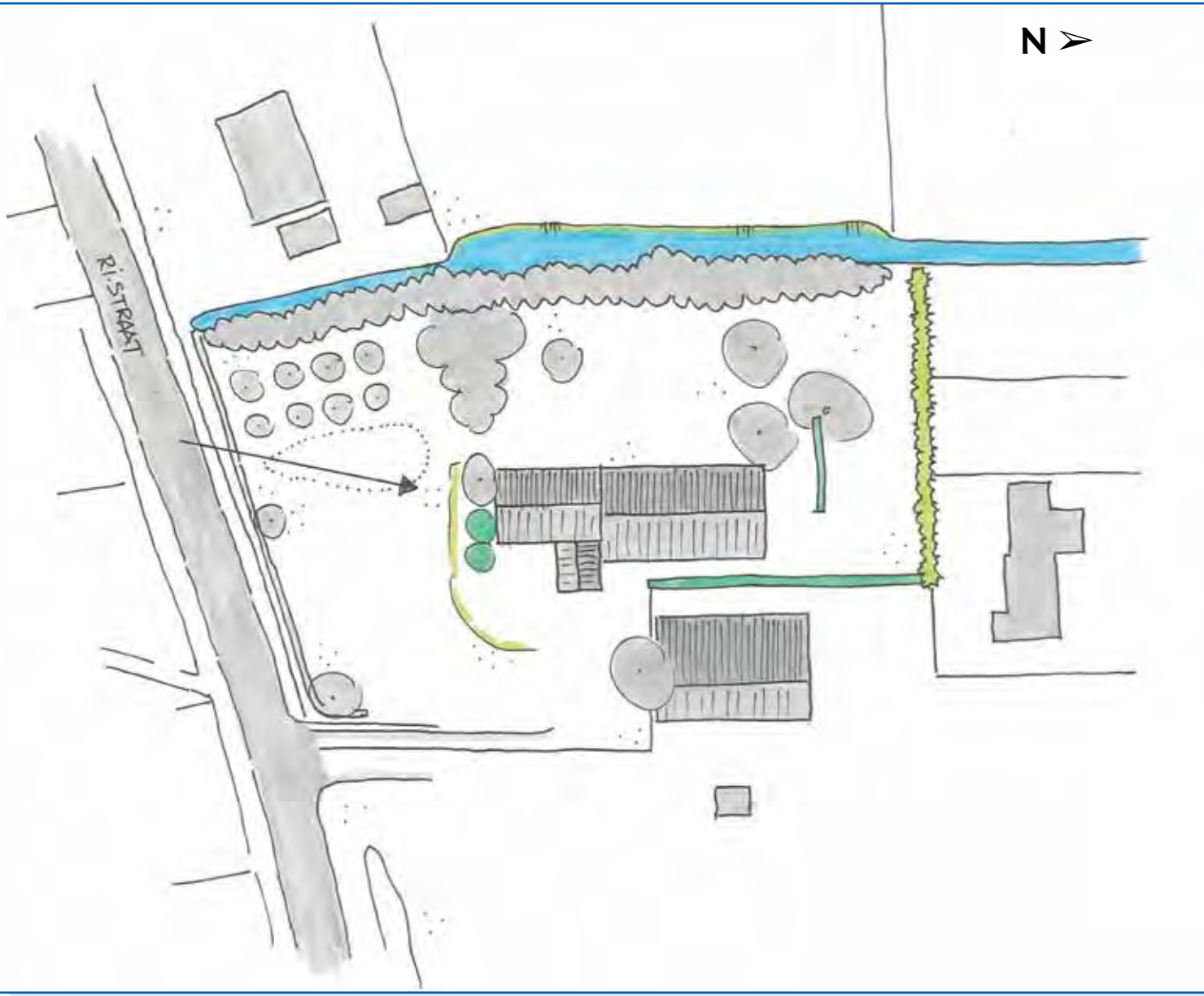

Streefbeeld

Den Ouden Dam, Kesteren

Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging

Deze woerd ligt op een oeverwal van een ingeslapen loop van de Neder-Rijn. In de Middeleeuwen was dit nog een levendige, druk bevaren rivier. Maar nog vóór 1495 bleef er van deze rivier niet meer over dan een strang, een dode rivierarm of geul. De Neder-Rijn was intussen verder noordwaarts, langs Rhenen, gaan stromen. De Oude Rijn aan de zuidkant van de boerderij vormt de buitengeul van een zeer uitgestrekte kronkelwaard.

Den Ouden Dam; het verhaal achter de naam

Ouden Dam kan slaan op de nabije weg, de Hoge Dijkseweg. Deze vormde waarschijnlijk de zijkade van het territorium van De Schuilenburg: de Schuilenburgerwaard. Deze waard werd in de Middeleeuwen samengevoegd met de heerlijkheden Lede en Oudewaard.

Van Tollenburg en tolgeld

Het is niet ondenkbaar dat er op het terrein van boerderij Den Ouden Dam al vóór de 13de eeuw werd gewoond. De Neder-Rijn trok destijds veel scheepvaart aan. En kassa, dan kan er tol geheven worden. Voorbeelden van dergelijke kastelen in deze omgeving waren Ter Lede, Schuilenburg en Tollenburg. Een felle concurrentiestrijd leidde tot de verwoesting van De Tollenburg, het gehate kasteel waar schippers zich scheel betaalden.

Sporen van bewoning uit de tijd na de bedijking

Rond Den Ouden Dam zijn potscherven uit de Late Middeleeuwen gevonden. Door de noordwaartse verhuizing van de Neder-Rijn verbeterden in de directe omgeving van de huidige boerderij, op de oeverwal van de Oude Rijn, de omstandigheden voor de landbouw.

Ontwikkeling van huis en erf

Ook de bewoners van Den Ouden Dam hoogden hun erf op. Eeuwenlang lag het buiten de bandijk van het Ambt Neder-Betuwe en stond het bloot aan overstromingen, vooral veroorzaakt door dijkbreuken rond de Spees, bij de flessenhals in de Neder-Rijnbedding tegenover de Grebbeberg.
In het begin van de 19de eeuw lag de boerderij te midden van bongerds en akkerland. Aan de zuidzijde lag een tuin, waar groenten en kruiden zullen zijn gekweekt. Langs de Oude Rijn bezat de boerderij een moeras en een wilgenbos op rabatten, dat waarschijnlijk beheerd werd als hakhout. De boerderij was, typisch voor een krukhuisboerderij, naar één zijde uitgebouwd. Beweerd wordt dat de huidige boerderij in 1832 is gebouwd nadat de voorganger door brand grotendeels was verwoest. Rond 1950 was fruit troef en mogelijk leverde men ook aan de Betuwe fabriek in Tiel.

Verhalen en legendes

Er wordt verteld dat er geesten ronddoolden rond de Oude Rijn. De jeugd werd op het hart gedrukt niet bij de strangen en moerassen te komen waar je makkelijk verdronk of wegzonk in het drijfzand. Ook doet er een verhaal de ronde over een Kruisridder die het slot Ter Lede liet bouwen, en over een rondzwevende witte juffer gesignaleerd bij de slotruïne. Stenen van deze ruïne zouden volgens de huidige bewoner zijn verwerkt in de boerderij.

Huidige situatie erf

Het kleidek op de zand-ondergrond wordt duidelijk dikker richting de Oude Rijn. Ten noorden van het huis ligt een oude kersenboomgaard. Verder is het erf omsloten door akkerland. De oude Rijnloop is begroeid met hoog bos op rabatten met een ruige ondergroei. Op het erf zijn diverse oude fruit- en notenbomen aanwezig, maar ook twee watercypressen (metasequoia). Verder zijn er diverse heggen waaronder een jonge vlechtheg langs de kersenboomgaard. Aan de zuidkant van het erf ligt een moestuin die zich vroeger verder uitstrekte.

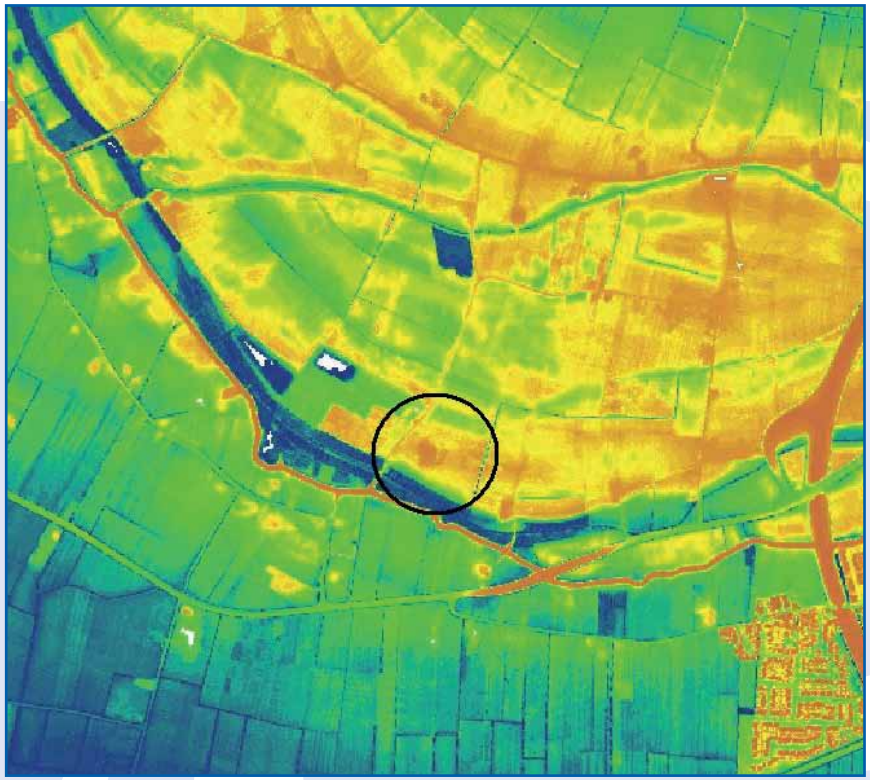

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1850

Huidige situatie

Specifieke aanbevelingen Den Ouden Dam

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Hoogstambongerds waren gedurende lange periode troef rond de woerd. Herstel van dit fruitgewas versterkt het idee van de eeuwenoude traditie van fruitteelt op Den Ouden Dam. Fruitteelt versterkt bovendien de gedachte dat de woerdboerderij op een oeverwal ligt.
- Vanaf de woerd leidde oudtijds een voetpad rechtstreeks naar de Hogedijkseweg. Dit pad kan hersteld worden en deel gaan uitmaken van een wandelroute.
- Ten noorden van de woerd strekt zich een historische kersenbongerd uit. Deze boomgaard kampt met achterstallig onderhoud.
- Op het erf is veel gebruik gemaakt van betonijzer als hekwerk. Dit is weliswaar stevig, praktisch en weinig opvallend, maar past niet in het cultuurhistorisch en landschappelijk beeld. Daarom wordt aanbevolen om deze hekwerken rond de boerderij te vervangen door een geschoren haag.
- De twee watercypressen aan de westzijde van de boerderij zijn niet inheems en ook niet historisch passend. Gebruik van inheemse gewassen wordt dan ook aanbevolen.
- De nutstuin die voorheen aan de zuidzijde van de boerderij lag, kan weer worden hersteld, als ecologische tuin wel te verstaan.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Realisatie van een wandelroute, die leidt langs de Oude Rijn met bijbehorende rabatten, de oude bandijk van het Ambt Neder-Betuwe en het buitenwiel van Aalst. Dat wiel herinnert aan een watersnoodramp waarbij ook de omgeving van de woerd van Den Ouden Dam veranderde in een troosteloze watervlakte.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- De visuele relatie met de oude Rijnloop wordt in de zomer belemmerd door de hoge mais. Door dezelfde omstandigheid wordt het uitzicht vanaf de westelijk gelegen Hogedijkseweg op de woerd ’s zomers beperkt. Onder de huidige omstandigheden heeft gebruik als grasland of teelt met een lager gewas de voorkeur. Het perceel is echter niet in eigendom of gebruik bij de bewoners.
- Herstellen van singelbeplanting die vroeger stond om de grote bongerd, ook ter accentuering van eeuwenoude kavelgrenzen en de relatie tussen woerd en omliggend cultuurland.

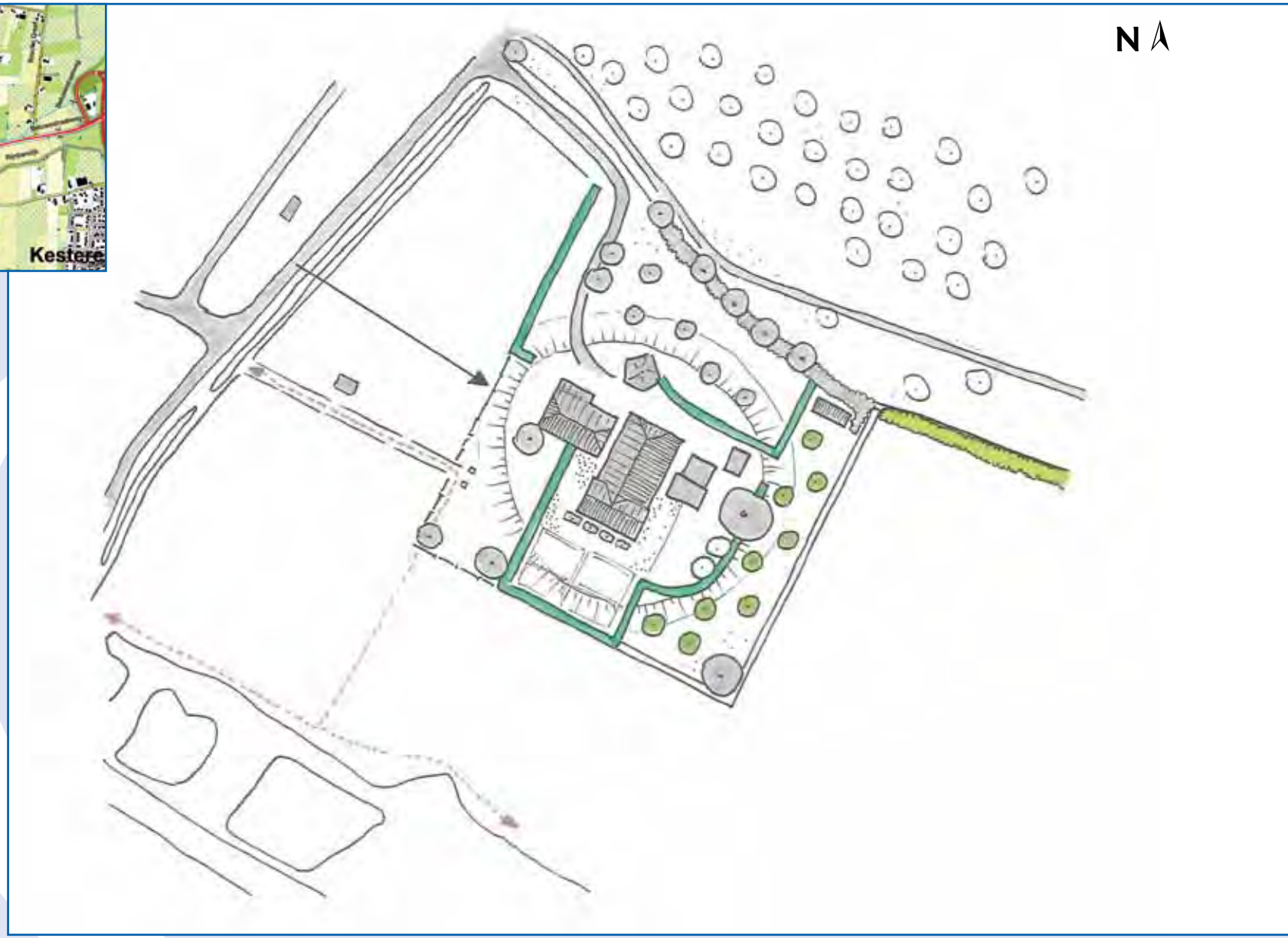

Streefbeeld

De Pottum, IJzendoorn
Komwoerd; komrandwoerd

Geomorfologische ligging
Boerderij De Pottum of Podding ligt op een hoogte in een overgangszone tussen een komachtig gebied en een prehistorische meandergordel: de meandergordel van Ochten. Deze meandergordel was actief van de Steentijd tot in de Bronstijd, tot circa 1525 voor Chr.

De Pottum; het verhaal achter de naam
Het landgoed werd vroeger ook De Podding genoemd. Sommigen beweren dat het een verbastering is van het oud Germaanse woord 'bod', waarvan de persoonsnaam Bodo is afgeleid. Bodo betekent gebieder.
Maar podding zou ook een afgeleide kunnen zijn van het Middelnederlandse woord podel of podelpoel, een modderplas. Hiermee kan de drassige laagte zijn bedoeld die bij de nabije kronkel in de Pottemsestraat moet hebben gelegen. Door deze zomp leidde ook eeuwenlang een waterlossing van Ochten.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
Op de meandergordel van Ochten zijn verschillende sporen gevonden die wijzen op bewoning in de prehistorie en Romeinse Tijd.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
De Pottum was een adellijk goed dat al in de 15de eeuw bestond. In 1838 werd het beschreven als een klein kasteel van oude bakstenen omgeven door grachten. De Pottum moet grote betekenis hebben gehad voor de ontginning van het land tussen de IJzendoornse Broekdijk en de Linge. Dat gebeurde na de 13de eeuw, na de sluiting van de Betuwse dijkring waardoor de rivieren niet meer iedere nawinter de komgronden konden overstromen. In de 17de eeuw werd al het land tussen de Broekdijk en de Linge gerekend tot het goed De Pottum. Het had een omvang van zo'n 70 morgen en bestond uit akkers en weiden. Met een morgen werd in die tijd een stuk land bedoeld dat zo groot was dat het in één morgen kon worden geploegd. Een morgen was niet in elke streek precies even groot, maar toch ongeveer een hectare.
Om de cultivering van dit gebied mogelijk te maken, werd de vroeg-middeleeuwse zijkade of zijdewende van IJzendoorn doorgetrokken naar de Linge. Ook langs de Linge zelf werd een kade gebouwd. Zo ontstond een grotendeels gesloten polder, het Veld. Vlakbij De Pottum bevond zich een sluis in een kronkel van de zijkade; via die sluis liep het Ochtense water via de Koegraaf naar de Linge.
In de 19de eeuw kreeg de Pottum het aanzien van een echte boerderij. Tijdens de ruilverkavelingen van midden 20ste eeuw is de verkaveling rond de boerderij flink aangepast. De boerderij ligt in een nog weidse, groene omgeving, en is daardoor nog een echt voorbeeld van een agrarisch bolwerk van waaruit een overstromingsvlakte van de rivier werd gecultiveerd.

Ontwikkeling van huis en erf
In 1832 was boer Arie van IJzendoorn eigenaar van De Pottum. Op zijn woerd stonden drie schuren, waarvan één aan de zuidoostzijde van het hoofdgebouw. Op het oostelijk deel van de woerd torenden twee korenbergen. Rond De Pottum lagen een tuin, bongerds en akkerland. De huidige T-boerderij moet dateren van na 1832. Bij de bouw hiervan zullen vast en zeker materialen van het afgebroken kasteel weer een nuttige bestemming hebben gekregen.

Verhalen en legendes
De beeldschone Uchta, dochter van de heer van De Pottum, was de inzet van een verbeten strijd tussen de twee zoons van de heer van IJzendoorn. De oudste van de twee was ruw en lelijk, de jongste knap en lenig. De heer van De Pottum gunde zijn dochter aan de sterkste van beiden. De beslissing zou vallen in een tweegevecht op de Slotwaard pal ten zuiden van de dorpskern en op twee steenworpen afstand van de Waal. De tweekamp had plaats bij het krieken van de dag. Heel IJzendoorn was toegestroomd om de afloop te volgen. De strijd die daarop uitbarstte, was grimmig. Om de haverklap braken de degens en lansen door het onstuimige houwen en stoten op de schilden en harnassen. Uiteindelijk wist de jongste van de twee, Dago, zijn broer met de lans uit het zadel te lichten en te zegevieren. Hij mocht met Uchta in het huwelijksbootje en kreeg als bruidsschat een buurtschap uit de omgeving. Dit gebied doopte hij met de naam van zijn eega, Uchta of Ochten.

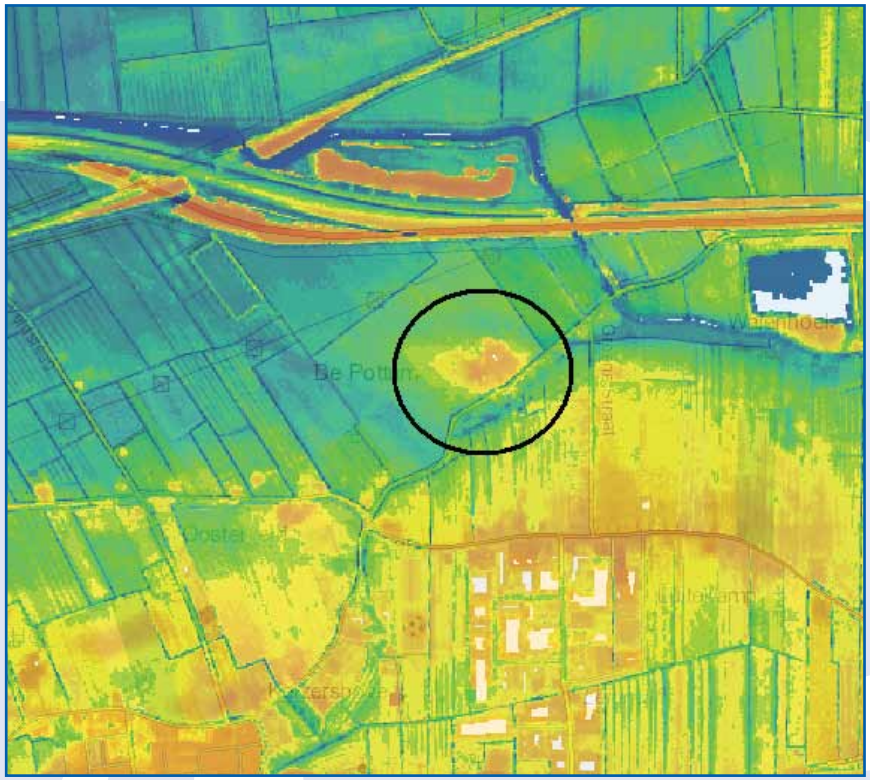

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1871

Huidige situatie schuur. Het hoogteverschil is duidelijk zichtbaar

Huidige situatie

Huidige situatie erf
Het woonhuis en de oude schuur van boerderij Pottum staan op de woerd. Aan de westzijde van het huis staan oude knotlinden. Ten zuiden ervan ligt een goed onderhouden bordertuin omgeven door een jonge beukenhaag. Langs de oprit staan aan beide zijden gewone esdoorns. Het oostelijk deel van het erf bestaat uit twee grote stallen en opslag van kuilvoer en andere materialen. Langs de sloot staan een beukenhaag en enkele grote abelen, een boom uit de wilgenfamilie, die van nature voorkomt in Midden- en Zuid-Europa en sinds de 17de eeuw in Nederland. De haag houdt allerlei opslag uit het zicht. Een beukenhaag is vanouds een sierelement bij het woonhuis aan de voorzijde van het erf en werd niet gebruikt bij het achtererf. Ten noorden van het huis is een veldje met enkele notenbomen.

Specifieke aanbevelingen De Pottum

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:
- Aan de westzijde (voorzijde woonhuis) staan momenteel hekken rond de tuin. Deze hekken passen niet in het landschappelijke en cultuurhistorische beeld. Deze kunnen vervangen worden door een knip-/ scheerhaag.
- In het gazon tussen de sloot en de schuur zouden 2 of 3 hoogstamfruitbomen kunnen worden geplant. Vroeger lagen rondom de boerderij veel hoogstamboomgaarden en met het planten van enkele bomen wordt deze geschiedenis weer zichtbaar. Bijkomend voordeel is dat de, niet zo fraaie, schuur wat uit het zicht wordt genomen.
- Aan de noordzijde heeft tot in de 20ste eeuw een boomgaard gestaan. Op het betreffende perceel staan momenteel 2 walnoten. Het verdient aanbeveling in deze weide weer enkele hoogstamfruitbomen bij te planten.
- Aan de oostzijde is het wenselijk om met beplanting het opslagdepot uit het zicht te houden.

Benutten van de landschapsecologische potenties:
- Rond de wetering aan zuidzijde woerd bestaan mogelijkheden voor meer natuurlijke inrichting; realiseren met respect voor het cultuurhistorisch waardevolle beloop van de watergang.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:
- Verwijderen van lijsterbes ten zuidwesten van de bordertuin. Deze soort komt van nature niet voor in het rivierengebied en staat in de zichtlijn van de Pottumsestraat naar het woonhuis.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:
- Waarborgen van open, groene karakter van het land in de kom ten westen en ten noorden van de Pottum, zodat de woerdboerderij herkenbaar blijft als centrum van een middeleeuwse komontginning. Hierbij past het beeld van zwartbont vee in een landschap van weiden en polderslootjes.
- De wateropgaven (waterberging/natuurontwikkeling) bieden een kans om de patronen van ontginning in het komgebied beter uit de verf te laten komen.

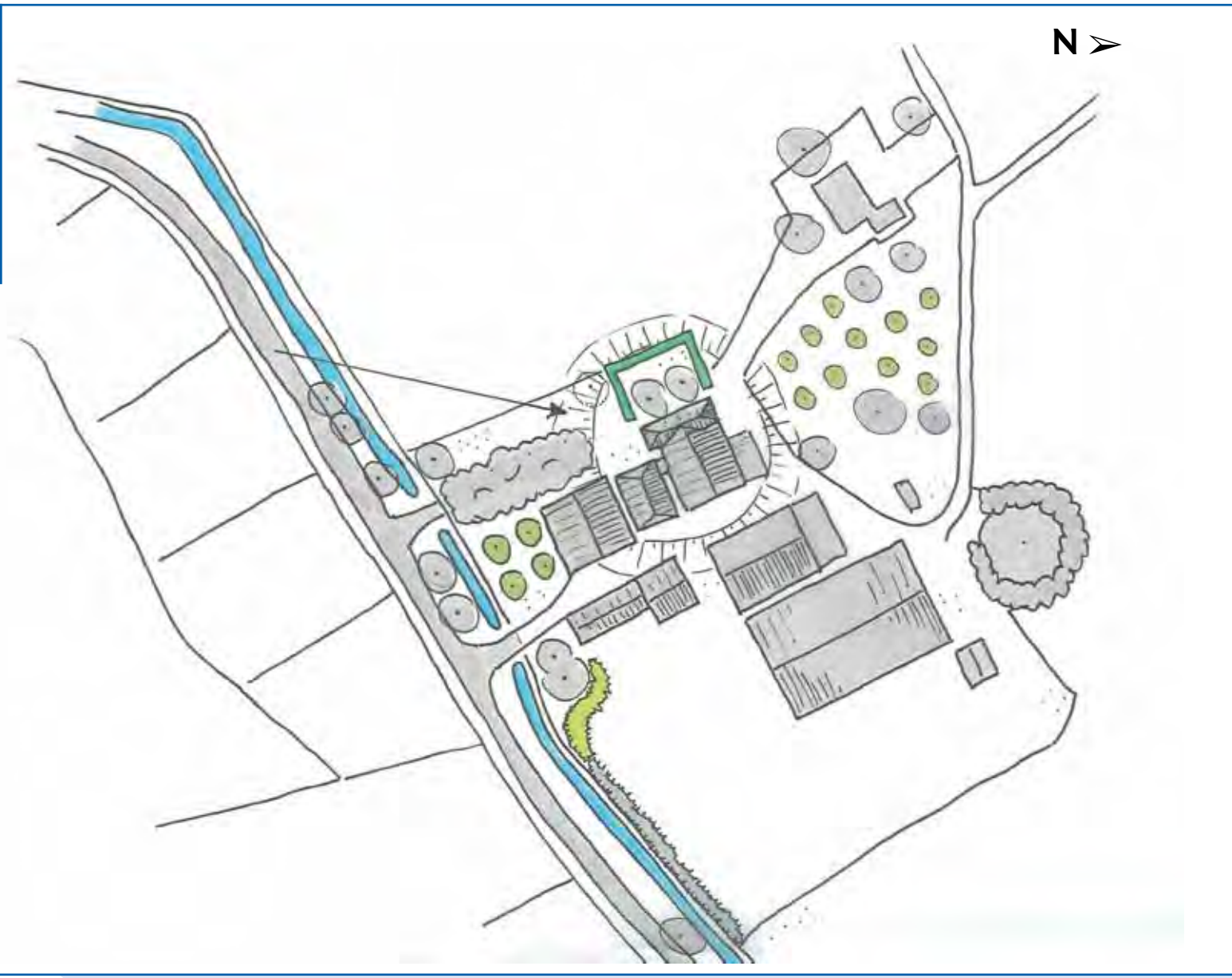

Streefbeeld

Molenhofstraat 4, Dodewaard
Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging
De woerd ligt op delen van een prehistorische meandergordel, ingeklemd aan oost- en westzijde tussen komachtige laagten.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
De woerdboerderij ligt op een eiland van oude cultuurgronden. Hier zijn sporen van menselijke activiteit van ver vóór de bedijking gevonden. Het hart van die oude cultuurgronden ligt rond een van oudsher open, vierkant perceel dat bekend staat als het Hofke. Een perceel ten zuiden van het Hofke heet Korte Waard. Je zou hier uit kunnen afleiden dat het Hofke vroeger dichter bij de Waal lag. Ook de naam Opperden, waarmee het hele gebied tussen de Groenestraat en de Waal werd aangeduid, duidt hierop. Opperden blijkt een verbastering van het middeleeuwse Opwerde, mogelijk de bovenste waard van het Ambt Neder-Betuwe in de 13de eeuw. De graaf van Gelre bezat in Opperden zelfs een hof, een agrarisch landgoed.

Het Hofke en de aangrenzende oude cultuurgronden lagen vermoedelijk aan de oostzijde van een stelsel van verlande rivierlopen. Dit stelsel kronkelde van Opperden-Wely naar Opheusden-Lakemond, door het smalste deel van de Betuwe. Een tak hiervan werd bekend als de Osenvoren, een naam die eigenlijk meer slaat op de voorde of doorwaadbare plek in die bedding. Door het waterrijke karakter van het gebied rond Osenvoren was dit een voor de hand liggende natuurlijke grens tussen de ambten Over- en Neder-Betuwe. Niet toevallig werd langs die natte grens en dicht bij de Waal ook een verdedigingswerk gebouwd: de Toren van Wely. Een perceel dat ten zuidoosten van de boerderijwoerd ligt, is hiernaar genoemd.

Het zwierige patroon in de verkaveling ten zuiden van de Groenestraat en ook een veldnaam als de Laak, dat poel, plas, of waterloop betekent, verraden klip en klaar dat hier een meander van de Waal had geprobeerd noordwaarts op te rukken. Deze meander raakte uitgeblust en werd in de 13de eeuw binnengedijkt. Hier ontstond het gehucht Opperden. De binnengedijkte Waalkronkel zorgde voor een zandige, kwelvoerende ondergrond van de dijk. Deze brak vooral vanaf de 15de eeuw herhaaldelijk door. De dijkbreuken en overstromingen bezegelden uiteindelijk het lot van het gehucht Opperden.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
De woerdboerderij is gebouwd aan de verbinding tussen het aan de Groenestraat gelegen oord Het Hofke en de huidige Welysestraat. Deze verbinding heette vroeger de Smousendam, een kade. Deze kade maakte mogelijk deel uit van een systeem van dijkjes van het oostelijke, oudste deel van Wely met de Toren.

De woerdboerderij bezat in 1832 stroken grond aan de westkant van de Smousendam. Haar eigenaar was de Dodewaardse dekker Hendrik van Leuven. Hij bezat een bos, een boomgaard en een grote lap tuingrond. Zijn bedrijf leefde vooral van de oogst van fruit en de opbrengst van de tuin. Op zijn erf stonden een schuur en een hooiberg.
In 1871 lag aan de zuidkant van de boerderij een boomgaard. Het fruitgewas aan de noordkant had intussen plaatsgemaakt voor akkerland. In de 20ste eeuw, na de oorlog en vóór 1957, kwamen er meer gebouwen te staan in de omgeving; de grond raakte versnipperd.

Vlakbij de woerdboerderij lagen moerassen. Die stonden eerst direct in verbinding met de rivier. Na de bedijking vormden ze een kwelrijke plek. Deze natte omstandigheden kunnen er al vroeg voor hebben gezorgd dat het woonerf werd opgehoogd. Vanaf de 15de eeuw was door het steeds groter wordende geweld van de Waal verdere ophoging noodzakelijk. De Opperdense dijk bleek erg kwetsbaar, vooral door zijn ligging op de zandige, poreuze grond van de Waalmeander. De nabije dijkkronkels en wielen, zoals de Klaverbladse Kolk en de Kleine Kolk, zijn getuigen van doorbraken en dijkherstel. Bij het ontstaan van die kolken nam het Waalwater massa's zand en grind mee en strooide die waaierachtig uit over Opperden en over de omgeving van de woerd aan de Smousendam. De aanleg van de dwarsdijk van het Ambt Neder-Betuwe, de Spanjaardsdijk, in de 16de eeuw zal extra reden hebben gegeven tot

ophoging van het woonerf en/of andere maatregelen om droge voeten te houden.

Ontwikkeling van huis en erf
De boerderij van Hendrik van Leuven had in 1832 een schuur. Deze stond aan de zuidkant van de boerderij, langs en parallel aan de Smousendam. Aan de westkant van de schuur stond een hooiberg. Schuur en berg waren al voor 1871 verdwenen. Het gedeelte van het woonerf waarop die objecten eerst stonden, lijkt te zijn opgegaan in een boomgaard.
De huidige woerdboerderij is mogelijk zeer oud en is in de Moderne Tijd nog uitgebreid. Daarbij heeft ze het karakter gekregen van een landhuis. Dit beeld wordt versterkt door aanwezigheid van barokachtige tuinen, opgesierd met buxusheggetjes en broderiepatronen, zowel aan de straatkant als aan de zuidkant.

Huidige situatie erf
De Molenhofstraat 4 ligt in de kleine kern Wely tussen Dodewaard en Andelst. Vanaf de weg gezien, maakt de woerd op onopvallende wijze deel uit van een grotere, natuurlijke hoogte. Moeilijk is te zien in hoeverre het woonerf is opgehoogd. Het hele erf is tuin en wordt aan de straatzijde begrensd door een ligusterheg. Voor het huis is een deel geometrisch ingericht met buxushagen. Ten zuiden ligt een kleine boomgaard met hoogstamfruitbomen en een kruidentuin met buxushaagjes. Het erf is in verschillende stukken verdeeld door hoge hagen van haagbeuk. Ten westen van het huis staat een middelgrote walnoot en het noordwestelijke deel van het erf bestaat uit een moestuin en hoogstamboomgaard. In historisch-landschappelijk opzicht zijn de oude fruitbomen en walnoot van hoge waarde.

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1871

Huidige situatie

Huidige situatie

Specifieke aanbevelingen Molenhofstraat 4

In het streefbeeld wordt beschreven hoe de landschappelijke, cultuurhistorische en ecologische waarden van het erf optimaal ontwikkeld kunnen worden. In dit geval zijn de mogelijkheden daartoe beperkt omdat het erf en tuin fraai is ingericht en diverse historische elementen bevat. Toch kunnen enkele aanbevelingen worden gedaan.

Benutten van landschapsecologische potenties:

- Aanplant van ecologisch waardevolle struiken zoals egelantier, hondsroos, kardinaalsmuts, Gelderse roos en wilde liguster ten einde de biodiversiteit te verhogen.
- Plaatsing van een steenuilkast. Het erf en de omgeving met paardenweiden vormen een geschikt leefgebied voor de steenuil.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Uitstippelen van een wandelroute, waarbij de relatie kan worden ervaren tussen de woerd en de nabije stille getuigen van riviergeweld en overstromingen. De tocht leidt onder andere langs de Klaverbladse Kolk aan de Waaldijk en de overblijfselen van de Spanjaardsdijk in Hien. Deze dwarsdijk, later de restanten hiervan, zorgde vanaf de 16de eeuw bij overstromingen voor dramatische opstuwing van water, met name in Wely.
- Benut kansen om in de Renaissancetuin elementen als fruitgewas en groenten te laten spreken, als verwijzing naar de vroegere tuinen rond de woerd.

Streefbeeld

Molenhofstraat 13, Dodewaard
Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging
De woerd ligt op delen van een prehistorische meandergordel. Deze gronden liggen als een schiereiland tussen komachtige laagten waar vóór de bedijking het water van de rivier vrij spel had.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
De woerdboerderij ligt in een gebied met oeroude cultuurgronden rond een open, vierkant perceel, het Hofke genaamd. Het Hofke lag, voor de komst van de dijken, vlakbij een vanuit het zuiden opdringende Waal-meander. Het Hofke lag aan de oostkant van een stelsel van een of meer oude riviergeulen die meanderden door het smalste deel van de Betuwe. Deze riviergeulen stonden bij Wely-Hien in verbinding met de Waal en bij Lakemond-Opheusden met de Neder-Rijn. Een tak van dit riviersysteem werd bekend als de Osenvoren. De waterrijke Osenvoren werd de grens tussen Over- en Neder-Betuwe.

Het gebied ten zuiden van de Groenestraat stond al in de 13de eeuw bekend als Opwerde, later als Opperden. De zwierige verkaveling en ook de veldnamen ten zuiden van de Groenestraat verraden zonneklaar dat hier een Waalmeander heeft geprobeerd noordwaarts op te rukken. Maar deze meander sliep in en werd in de 13de eeuw binnengedijkt. Hier ontstond het gehucht Opperden. De binnengedijkte Waalkronkel maakte dat de dichtbij gelegen dijk een zandige, kwelvoerende ondergrond had. Gevolg: de Opperdense dijk brak vanaf de 15de eeuw herhaaldelijk door. De dijkbreuken en overstromingen zorgden er voor dat het gehucht Opperden als een nachtkaars uitging.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
De woerdboerderij is gebouwd aan de weg die het perceel het Hofke verbond met de Welysestraat. Deze verbinding heette vroeger de Smousendam. Dit toponiem leeft elders voort als Smousdam, een nooddam of dijkje om tijdelijk te beschermen tegen uitzonderlijk hoge Waalstand, een soort slaperdijkje. De Smousendam beschermde mogelijk het hart van het oude Wely (met De Toren) tegen water dat kwam uit de richting van een in de 12de–13de eeuw hyperactieve Waalmeander bij Hien en Dodewaard. Langs een deel van de Smousendam lagen aan beide kanten moerassen. Het is goed mogelijk dat deze moerassen zijn ontstaan doordat aarde werd gehaald om het boerenerf en het land op te hogen en/of door aardhaling om een door dijkbreuken veroorzaakte zandwoestijn weer vruchtbaar te maken (zie hieronder). Op het kaartje met het AHN ziet u het contrast tussen het lage land ten noorden van de boerderij en de opvallende hoge strook land aan de zuidkant.
De woerdboerderij bezat in 1832 stroken cultuurland aan de oostzijde van de Smousendam. De Arnhemse tuinman Gerrit van Ingen was toen de eigenaar. Hij bezat ook een bongerd, die aan de oostkant van zijn boerenerf lag, en twee grote lappen grond met tuinen aan de zuidkant van het erf. Hij verdiende de kost met fruitcultuur en tuinbouw. Zijn grond was hiervoor erg geschikt omdat die bestond uit het licht bewerkbare materiaal – zand en grind – dat het rivierwater steeds had afgezet na doorbraken van de Opperdense dijk die in de buurt ligt.

Aan het begin van de 20ste eeuw lagen ten zuiden van de boerderij een tuin en een akker. Aan de oostkant hiervan lag een grote boomgaard. De fruitteelt was in de omgeving van de boerderij van groot belang geworden. De moerassen aan de noordkant waren intussen veranderd in een weide. Om een deel van de bongerd stonden houtsingels.
Rond 1957 was het allemaal fruitteelt rond de boerderijwoerd. En in 1984 was dat nog zo. De fruitcultuur zal voor de boer extra aantrekkelijk zijn geworden toen Dodewaard een jamfabriek kreeg. De fabriek begon in 1888 op de deel van de boerderij van Geurts waar de jam werd gekookt. De jam werd per spoor vervoerd naar de afzetgebieden.

Door de overlast van kwel zullen de bewoners al vroeg het boerenerf hebben moeten ophogen. Vanaf de 15de eeuw zal dit vooral door de doorbraken van de wankele Opperdense dijk gebeurd zijn. De Klaver-bladse Kolk, de Kleine Kolk en de wielresten rond de Rietkamer zijn nog stille getuigen van het teugelloze Waalgeweld. Door die dijkdoorbraken ontstond al een natuurlijke ophoging rond de woerd. Want het omliggende boerenland werd keer op keer bedolven door een deken

van zand en grind. Misschien werd de overslaggrond vermengd met humusrijke grond om die vruchtbaarder te maken. Misschien is daarbij aarde gewonnen in het van oudsher lage, natte gebied ten noorden van de woerd. Ook de bouw van de Spanjaardsdijk eind 16de eeuw zal de inspanningen om erf en omliggend land op te hogen fiks hebben geprikkeld.

Ontwikkeling van huis en erf

De boerderij van Gerrit van Ingen bestond in 1832 uit een krukhuis dat parallel aan de Smousendam stond, met de voorzijde naar het zuiden. Aan de oostkant hiervan lag een schurencomplex. Begin 20ste eeuw lijkt de boerderij te hebben plaatsgemaakt voor een nieuw pand. De schuur met wolfsdak ernaast oogt nog oud. De ingang van die schuur is opgehoogd, zodat het vee bij hoogwater een verhoogde vloer of zolder op kon. Beide gebouwen en de schaduwrijke erfbeplanting bepalen als in vroegere tijden het beeld van de woerd. Aan de zuidkant ervan ligt nog altijd een tuin.

Huidige situatie erf

De Molenhofstraat 13 ligt in de kleine kern Wely tussen Dodewaard en Andelst. De oude boerderij ligt parallel aan de straat met het voorhuis op het zuiden gericht. Ten oosten daarvan staat de vloedschuur. Ten noorden van de boerderij is recent een kleine schuur gebouwd. Hiernaast staat een conifeerhaag.
Het erf aan de straatzijde bestaat uit een gazon dat begrensd wordt door een lage haag van veldesdoorn. Er staan verspreid enkele bomen. Aan de voorzijde (zuid) van de boerderij staan een buxushaag en leilinden. Het grote voorerf is grasveld met aan de oost- en zuidkant een heg van haagbeuk. In de hoeken staan een flinke linde, een grote conifeer en een rode kastanje met seringen. In het midden staan een (moeras)cipres en verder enkele jonge ginkgo's. Aan de straatzijde van het voorerf staan diverse jonge bomen waaronder berk, haagbeuk en cipressen.
Tegen de zuidgevel van de oude schuur ligt een duidelijke verhoging, die aansluit op een hogere ingang. Dit heuveltje is omzoomd door knot-

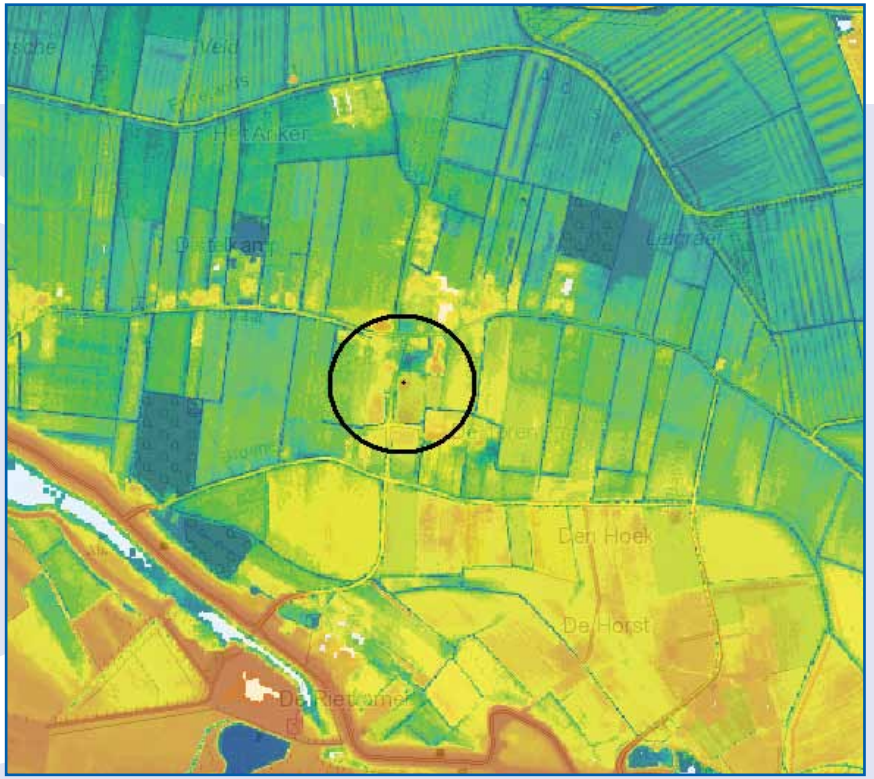

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1927

Vloedschuur

Huidige situatie

wilgen. Daarachter begint de bomenkwekerij, met daarin een zeer hoge rij coniferen. Ten oosten van de nieuwe schuur is een terras afgezet door een dichte rij coniferen en enkele jonge walnoten. Ten noorden daarvan staan enkele oude knotwilgen die zijn doorgeschoten.

Specifieke aanbevelingen Molenhofstraat 13

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Hoogstambongerds waren gedurende lange periode een algemeen beeld rond de woerd. Herstel van een kleine bongerd ten zuiden van de boerderij wordt aanbevolen.
- Ten noorden van de recente schuur staan enkele oude knotwilgen 'ingepakt' in begroeiing. Het verdient aanbeveling deze wilgen vrij te stellen en te knotten.
- Aan de oostzijde van deze schuur staat een coniferenhaag. Vervangen van deze haag, bestaande uit gebiedsvreemde soorten, door een door een beukenhaag heeft de voorkeur.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- De zichtbaarheid vanaf de westelijk gelegen Molenhofstraat op de voorzijde van de boerderij en vloedschuur wordt beperkt door weelderige begroeiing en een vogelren. Plaatselijk verwijderen van de (uitheemse) begroeiing tussen deze straat en de vloedschuur bevordert het zicht op deze unieke schuur.
- Uitstippelen van een wandelroute, waarbij de relatie kan worden ervaren tussen de woerd en de nabije stille getuigen van riviergeweld en overstromingen. De tocht leidt onder andere langs de Klaverbladse Kolk aan de Waaldijk en de overblijfselen van de Spanjaardsdijk in Hien. Deze dwarsdijk, later de restanten hiervan, zorgde vanaf de 16de eeuw bij overstromingen voor dramatische opstuwing van water, met name in Wely.
- Ter hoogte van de bestaande pleisterplaats ten zuidwesten van het erf kan een informatie- annex routepaneel geplaatst worden.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- Aanplant van (fruit)laanbomen langs Molenhofstraat. Fruitbomen kunnen de samenhang tussen de oeverwal en het historisch grondgebruik accentueren.

Streefbeeld

’t Zand, Echteld

Oeverwalwoerd; boerderijwoerd met vloedschuur

Geomorfologische ligging

Woerdboerderij ’t Zand ligt op de oeverzone van de meandergordel van Echteld. Deze meandergordel is in de Vroeg Romeinse Tijd ingeslapen. Intussen had de Waal het estafettestokje van deze Rijnmeander overgenomen.

‘t Zand; het verhaal achter de naam

De woerdboerderij lag vlakbij een zwakke dijk. Deze hachelijke toestand werd vooral veroorzaakt door het poreuze karakter van de ondergrond van de dijk. De dijk lag op een ware zandbak, zandafzettingen van de meandergordel van Echteld. Bij hoge rivierstanden sijpelde het rivierwater steeds via dit zand in de dijkondergrond landwaarts. De dijk werd daardoor verschillende keren aangetast, zodat hij uiteindelijk doorbrak. Wielen in de omgeving, waaronder, de kolk met de prachtige naam Slurpert de Slurper, zijn het bewijs dat het Waalwater diepe gaten sloeg in de bodem. Daarbij woelde het rivierwater massa’s zand en grind los in de doorbraakkolken en strooide dit materiaal in de vorm van waaiers uit over het land ten noordwesten van de doorbraken. Daarbij veranderden weelderige akkers en weiden rond ‘t Zand op slag in een onvruchtbare zandwoestijn. De naam van de woerdboerderij verwijst naar deze overslag. Maar eigenlijk ook naar het weer omtoveren van de zandwoestijn tot een vruchtbaar, welvarend boerenland.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking

Rond de woerd liggen oude woongronden. Archeologisch vondsten vertellen over menselijke activiteit hier van de Late IJzertijd tot Vroege Middeleeuwen. Rond de zacht buigende Wijenburgsestraat ligt nog een restgeul van de meandergordel van Echteld. Het is goed mogelijk dat deze geul een tijdlang door de Bataven gebruikt werd voor transport, handel en visserij. Misschien ook wel om naar de toen nog jonge Waal te varen.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden

De boerderijwoerd ligt aan een weg die zo oud is als de weg naar Kralingen, heel oud kortom. Mogelijk vormde die weg meer dan 1000 jaar geleden de eerste achterkade van IJzendoorn. Deze achterkade beschermde mogelijk het boerenland op de meandergordel van Echteld, dat rondom de groeiende dorpskern aan de Waal lag, tegen overstroming. Overstroming vanaf de lagere oeverzone aan de noordkant.
De verder naar het noorden gelegen Broekdijk zal de opvolger zijn geweest als achterkade in een jongere fase van de ontginningen, mogelijk in de 11de eeuw. Vanaf de 13de eeuw werd de kade rond de huidige Wijenburgsestraat belangrijk als kwelkade. Een kwelkade is een kade die evenwijdig loopt met de dijk, maar met het begin- en eindpunt aansluit op de dijk. Zo ontstaat een bergingsgebied voor kwelwater dat tegelijkertijd voor tegendruk zorgt voor het kwelwater uit de rivier.
In de eeuwen na de sluiting van de dijkring kwam het rivierwater steeds hoger te staan en nam de kwel in de wijde omtrek dramatisch toe.

In 1832 was de boerderij eigendom van de IJzendoonse boer Peter Beijer. Hij bezat boomgaarden, akkers, een tuin en een lange strook wilgenbos. Dit bos was vermoedelijk een geriefhoutbos aangeplant op de grond waar ooit de aarde was gehaald voor het leggen van een kade op de westoever van de Leigraaf. De boerderij bezat verder een bedrijfsschuur en twee hooibergen. Begin vorige eeuw was fruitcultuur nog troef rond ’t Zand. In de loop van de 20ste eeuw nam de fruitcultuur direct rond de boerderij af maar werd aan de zuidkant van de Broekdijk voortgezet. Na de oorlog werd ook de verkaveling opgeschaald voor doelmatiger bedrijfsvoering.

Ontwikkeling van huis en erf
In 1832 vormde de boerderij een krukhuis. Tussen het boerenhuis en de weg stond nog een kleine schuur. Aan de noordkant van de boerderij rees een schuur op, blijkbaar een vloedschuur. Iets verder weg stonden een ander bedrijfsgebouw en – achter op het erf – twee hooibergen. Aan de voorkant van de boerderij lag een tuin; voor het overige ging het boerenerf op in enkele bongerds.
In de Moderne Tijd werden de boerderij en de naastgelegen schuur verbouwd. De woerd is in de loop van de tijd herschapen in een door erfbeplanting beschaduwd eiland in een zonovergoten weide, waar koeien grazen. De woerd met tuin, de T-boerderij met rietdak en de naastgelegen verbouwde schuur vormen nog een gaaf agrohistorisch ensemble dat in samenhang met de boerderijnaam, de nabije kolk de Slurpert en de Waaldijk een zeldzaam goede voorstelling geeft van het motief tot ophoging van het woonerf.

Verhalen en legendes
Langs de noordkant van de woerd liep eeuwenlang een eenzaam pad dat de omgeving van 't Zand verbond met kasteel Wijenburg en het godshuis van Echteld. Het pad liep vanaf het punt waar de Wijenburgsestraat, voorheen Keizerstraat, en de Leigraaf samenkwamen over de weide en door de bongerd van 't Zand naar een mogelijk al met de middeleeuwse ontginningen aangelegde weg. Deze was eigendom van het dorp Echteld. Het verlaten, oeroude weggetje heette de Hekel. In het Middelnederlands kan met dit woord een heks zijn bedoeld. Een zeer oude mystieke route die misschien ook een tijdlang fungeerde als kerkpad voor de bewoners van de contreien van 't Zand.

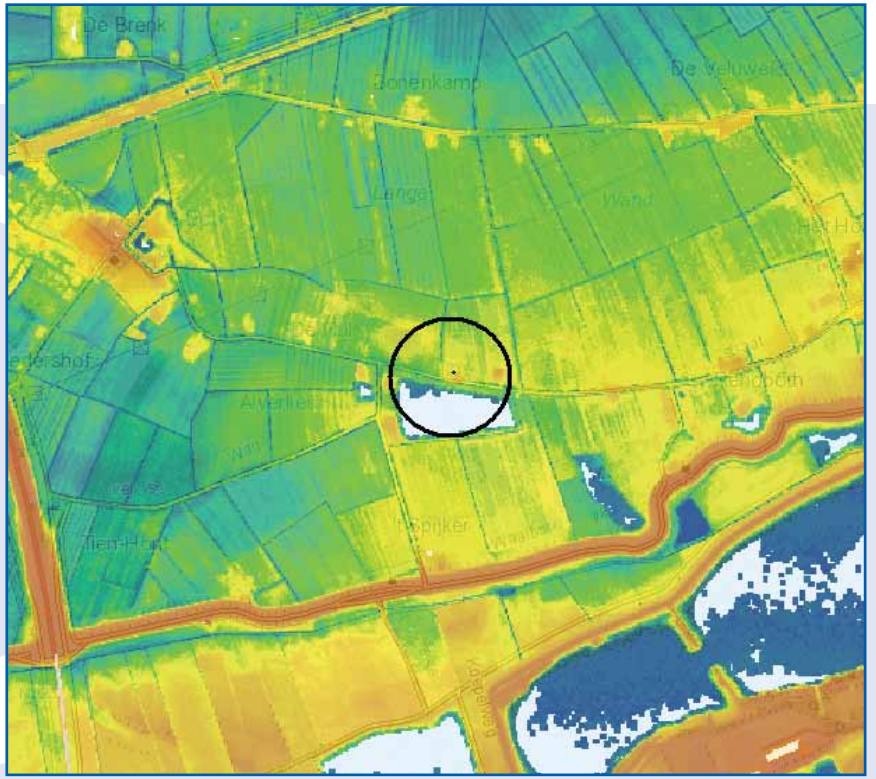

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1909

Huidige situatie

Huidige situatie erf

De vloedschuur van de boerderij is recent verbouwd tot woonhuis. Bij de verbouwing is de verhoging extra geaccentueerd. De tuin rond de voormalige schuur bestaat grotendeels uit gazon met enkele borders. Rond het gebouw staan walnoten, robinea, kers, hazelaars, treurwilg coniferen. De vloedschuur is niet of nauwelijks zichtbaar vanaf de weg. De krukboerderij heeft een brede voorgevel, die op het oosten is georiënteerd. De voortuin is in de jaren '80 en '90 ingericht door kunstenaar Hans Petri. Vandaag de dag is de aanplant van destijds nog prominent aanwezig. Rond de boerderij is sprake van een gevarieerde samenstelling van zowel inheemse als uitheemse gewassen en cultivars. De tuin aan de oostzijde kent een sterke gelaagdheid, waarbij een hoge wand van bomen de achtergrond bepaalt. De boomlaag bestaat onder andere uit rode beuk, populier, sequoia, metasequoia en eik. In de siertuin staan vele soorten struiken en kruiden. Opvallend zijn de leibomen van moerbei aan de zuid- en westzijde van de boerderij. Langs de straatzijde staat een haag van o.a. meidoorn, sering, vlier, sleedoorn en symphoricarpos. In de noordoosthoek van de tuin bevindt zich een kwelplek. Deze vult zich met water wanneer het water in de Waal stijgt.

Specifieke aanbevelingen 't Zand

In de huidige situatie zijn de landschappelijke waarden al vrij hoog, zeker gezien de beperkte mogelijkheden op het erf rond de voormalige vloedschuur.

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten.

- De haag langs de straat kent o.a. uitheemse struiksoorten. Toepassen van inheemse struiksoorten in haag rond het erf wordt aanbevolen.

Benutting landschapsecologische potenties

- Natuurvriendelijk inrichten van watergang ten oosten van het erf langs noordzijde Wijenburgsestraat.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd.

- Zichtas creëren aan westzijde vanaf Wijenburgsestraat richting boerderij en voormalige vloedschuur.
- Realisatie van een wandelroute, leidend langs de Leigraaf en de wielen van IJzendoorn, stille getuigen van dijkbreuken in de 15e eeuw waardoor woerd 't Zand steeds in de stroombaan van het ingebroken Waalwater lag. De route laat de kwetsbaarheid van de omgeving van de woerd voor het rivierwater beleven.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving.

- Struweel aan zuidzijde van weg dunnen, waardoor landschappelijke samenhang tussen water (voormalige natuurlijke en vochtige laagte) en woerd wordt versterkt.
- Versterken van de relatie tussen de woerd en de mogelijke bronnen van wateroverlast die reden gaven tot de woerdbouw. Bedoeld wordt hier in het bijzonder de Leigraaf langs de westgrens van IJzendoorn. Wateropgaven benutten om het beloop van deze middeleeuwse watergang te benadrukken.

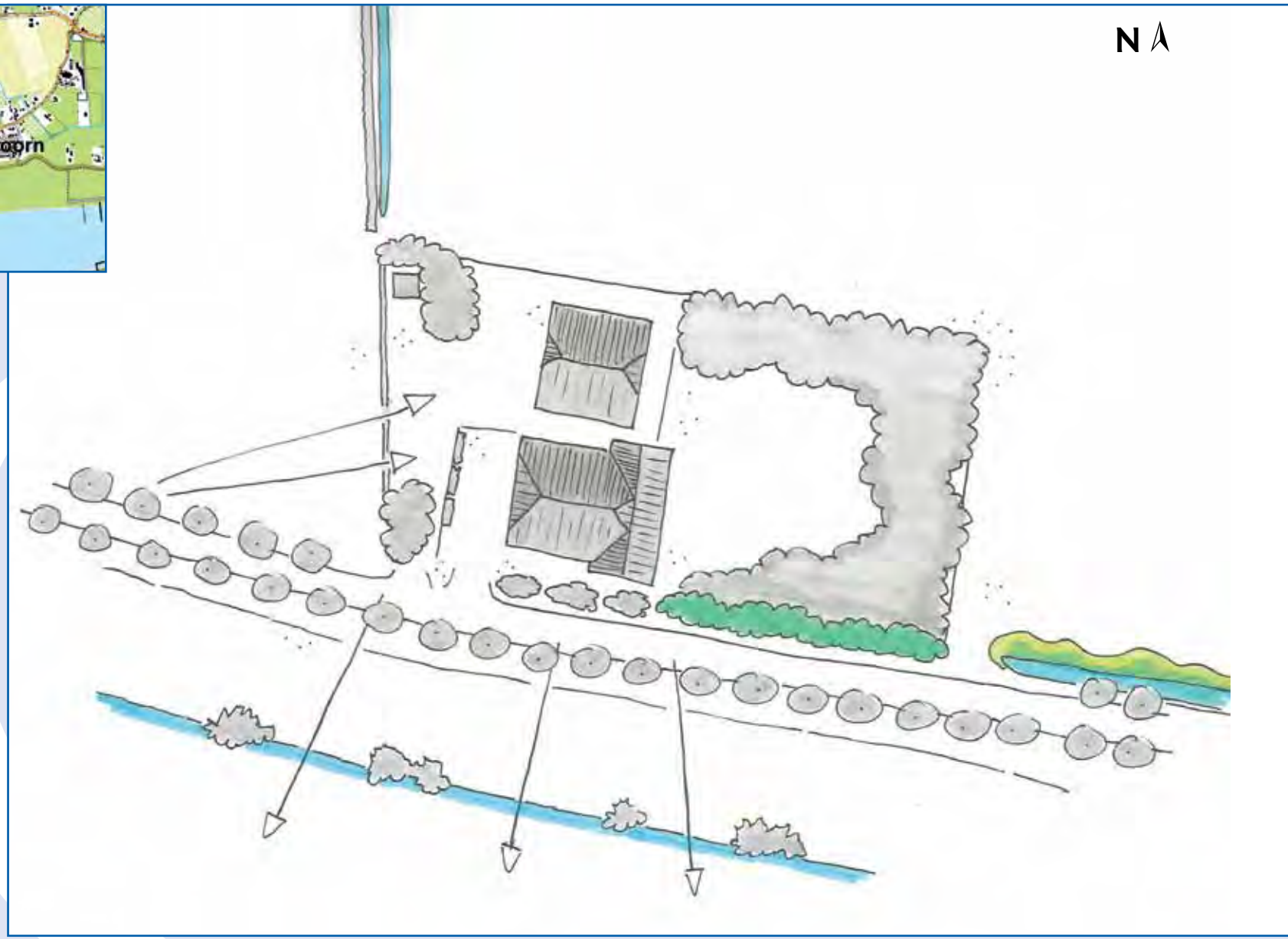

Streefbeeld

Veerweg, Opheusden
Uiterwaardwoerd; steenovenwoerd

Geomorfologische ligging
De steenovenwoerd ligt in de winterbedding van de Neder-Rijn. Deze bedding bestaat uit een riviergeul met aangrenzende uiterwaarden. De Neder-Rijn-bedding, zoals die er nu uitziet, is het resultaat van de bedijking in de 13de eeuw en het steeds weer, volgens een vast patroon, bekribben van de rivier in de Moderne Tijd.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
Het gebied van de steenovenwoerd was oorspronkelijk buitendijks boerenland. Begin 19de eeuw werd dit land eigendom van een steenfabriek. Het mocht hooguit 6 tot 7 voet – dit is ongeveer twee meter – worden afgegraven om klei te winnen voor het bakken van stenen. Om te voorkomen dat het terrein van de steenoven onder water liep, werd het op een woerd aangelegd. Later werd om het niet opgehoogde deel van de uiterwaard een kade gelegd. Het hoge water van de rivier kon daardoor 's zomers het winnen van klei niet verstoren. Die zomerkade liep dood in het verhoogde fabrieksterrein. Een dichtgeslibde strang (een dode rivierarm) in het voorland van de Rijndijk werd gebruikt voor de afwatering. Het overtollige water van de steenovenpolder liep via een sluis in de kade ten zuidwesten van de fabriek naar de benedenloop van de verlande strang en liep bij De Spees in de rivier.

In 1832 bezat de fabriek twee vierkante steenovens, een huis en een 'koepel': blijkbaar een ronde oven gebouwd van vuurvaste klei of stenen. In 1824 produceerde de steenfabriek al 1.200.000 stenen. Later werden er nog steenovens bijgebouwd. In de luwte van de naburige veerstoep ligt nog een loswal. Hier werden brandstoffen als hout, turf en kolen aangevoerd en gebakken stenen verscheept. In het veerhuis konden schippers en mensen die bij de steenovens werkten terecht voor een glaasje. In 1866 verdienden 32 mensen de kost op de steenoven. Maar in 1916 – in de Eerste Wereldoorlog – viel het doek voor de Opheusdense fabriek. Misschien was de kleivoorraad in de omtrek op. Het hele steenoventerrein kwam in handen van boer J. den Hartog. Steenovens en haaghutten (droogschuren voor de ongebakken stenen) werden hierna ontmanteld. Deels werd het fabrieksterrein weer omgetoverd tot grasland. Mogelijk herinneren de rabatten rond de verlande Rijnbedding ten westen van de steenovenwoerd aan hercultiveren van afgeticheld, of afgegraven land.

Ontwikkeling van huis en erf
Rond 1908 stonden op de steenovenwoerd een tiental bedrijfsgebouwen: veldovens, haaghutten, een machineloodsje en een woning. Het fabrieksterrein strekte zich uit van de afwatering in het zuiden tot de zomerkade in het noorden. Na de sluiting van de fabriek werden de meeste bedrijfsgebouwen opgedoekt. Een groot deel van het steenoventerrein werd herschapen in grasland. Op het AHN is het intact gebleven deel van de woerd nog goed te onderscheiden. Hier staan nog twee fabrieksgebouwen: een woning en het machineloodsje, althans wat daarvan over is. Ook delen van de waterlossing van de fabriekspolder zijn bewaard gebleven zoals de bekading van de polder en een verland haventje, waar de schuiten aanlegden die zorgden voor aan- en afvoer van materialen.

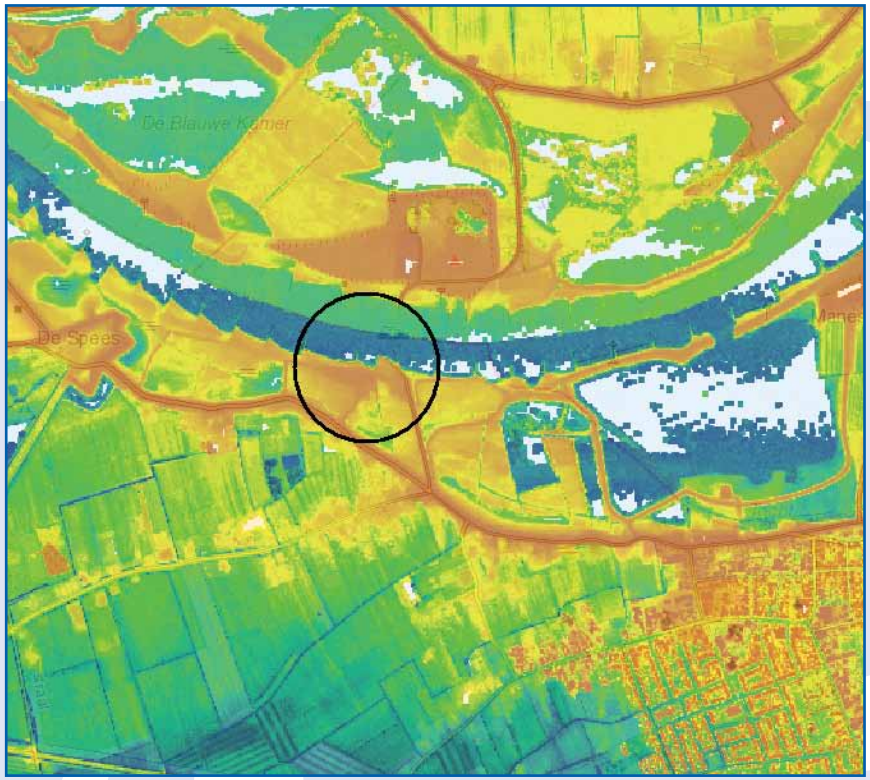

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1846

Een baksteen van het type dat alleen de steenfabriek bij het veer van Opheusden mocht produceren

Huidige situatie

Huidige situatie erf
Op het erf zijn enkele beplantingselementen aanwezig: langs de oprit staat een grote treurwilg en een lage haag van eerst berberis en vervolgens haagliguster. Deze ligusterhaag loopt langs het hele erf en ook rond een kleine weide ten oosten van het huis waar een grote walnoot staat. Aan de zuidkant van het huis staan wat struiken en een oude appelboom. Achterop het erf (west) staat een paardenkastanje.

Specifieke aanbevelingen Veerweg

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:
- Aanbevolen wordt de Berberishaag aan de noordzijde van de oprijlaan te vervangen door een knip-/ scheerhaag van inheemse soorten.
- Aanplant van hoogstamboomgaard aan oostzijde van bebouwing.

Benutting landschapsecologische potenties:
- De aanplant van een struweelbosje op het westelijk deel van het erf is van meerwaarde voor dieren, zoals vogels.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:
- Een op de rijke historie van de baksteenindustrie geïnspireerd kunstwerk zou het verhaal van de steenovenwoerd kunnen verbeelden.
- Een wandelroute kan een boeiende kennismaking worden met de achtergronden van de Opheusdense steenovenwoerd; daarbij kan de route ook leiden langs een andere steenovenwoerd: het Informatiecentrum De Blauwe Kamer bij Rhenen.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:
- In de omgeving liggen allerlei relicten van de steenovenwoerd en de bijbehorende polder, waaronder sporen van watergangen, kaden en een los- en laadplaats. Kansen zouden moeten worden benut om deze cultuurhistorie te versterken bij ontwikkelingen rond de rivier, waarbij sprake kan zijn van ruimte voor de rivier en natuurontwikkeling.

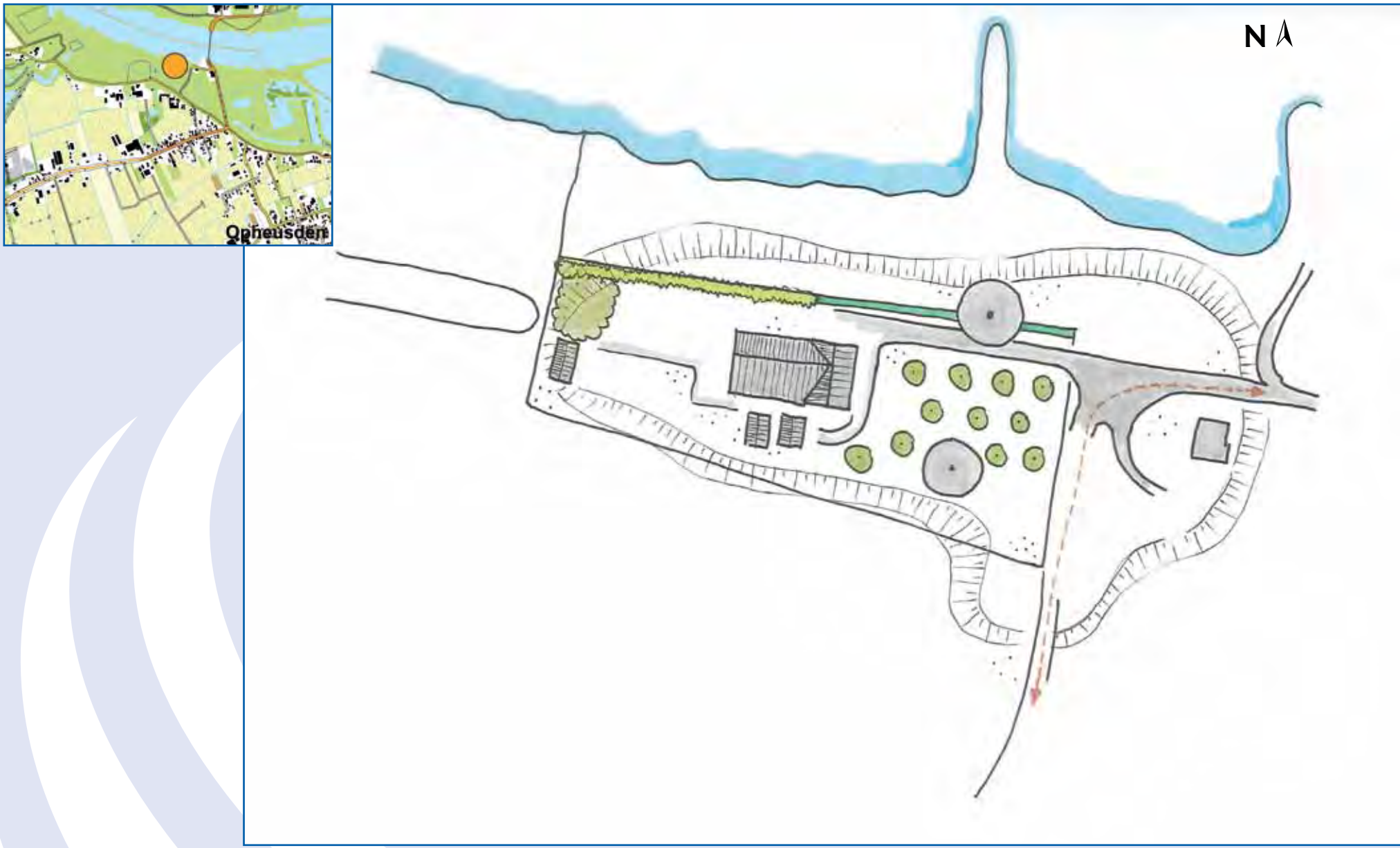

Streefbeeld

De Fliert, Zetten
Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging
Boerderij De Fliert ligt op een meandergordel, een enorm stelsel van hoogten en geulen uit de prehistorie. Dit stelsel van hoogten en geulen kronkelt vanuit Elst richting Herveld en Andelst en draait vervolgens noordwestwaarts, richting Zetten en Randwijk.
De Fliert ligt aan een restgeul van deze meandergordel. De Herveldsche Leigraaf wijst nog de ligging aan van deze verlande riviergeul. Interessant gegeven is dat aan deze fossiele geul meerdere woerden liggen. Zoals de woerd van de Romebuurt (engwoerd) in Herveld, de Zettense woerd, de woerd van de Vluchtheuvelkerk in Zetten en de dorpswoerd van Hemmen. De naam Gekvoordt in het noorden van Herveld kan erop duiden dat zich in de Vroege Middeleeuwen rond de restgeul een voorde of doorwaadbare plek bevond.

De Fliert; het verhaal achter de naam
Fliert verwijst naar vlier, moerassige grond, of naar fliert in de zin van een lang en dun fenomeen: een restgeul van een meandergordel? Het lijkt erop dat de naam zeer oud is.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
Westelijk van De Fliert, langs de huidige Herveldsche Leigraaf, lag de Zettense Woerd, een plek waar heel wat voetstappen liggen van de Hemmense dominee Ottho Heldring. Hij rept in 1838 over vondsten van sporen van menselijke activiteit in de omgeving, waaronder blauwe urnen en metalen flesjes. Heldring maakte daaruit op dat in de omgeving van de woerd een Bataafse begraafplaats had gelegen.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
De Fliert was in 1832 eigendom van de Zettense boer Jan Janssen. Hij bezat een krukhuis, schuren en vermoedelijk een bakhuis. De boerderij stond met de achterzijde gekeerd naar de weg, de directe verbinding tussen De Fliert en het centrum van Zetten. Deze weg is grotendeels verdwenen tijdens de naoorlogse ruilverkaveling. Bij de boerderij hoorden akkerland, bongerds en een tuin. Deels lag dit cultuurland op de boerderijwoerd. Deze vormt op de AHN-kaart nog altijd een eiland in een lagere omgeving. Dit woerdeiland werd grotendeels omkranst door de Herveldsche Leigraaf en de Fliertsche Leigraaf. Een leigraaf is een van oorsprong vochtige laagte die is vergraven tot een geleide, gegraven loop. Grotendeels volgt de Fliertsche Leigraaf nog de loop van een restgeul richting De Taart en de Linge. De leigraaf/restgeul vormt hier de scheiding tussen de dorpspolders Klein Andelst en Zetten.

Ontwikkeling van huis en erf
In de 19de eeuw stonden alle boerderijgebouwen op de woerd. Na een brand in 1928, herrees De Fliert als een luxe woonhuis met twee kolossale, rechthoekige schuren. Beide stonden met de ingang naar de weg tussen het dorp en de boerderij. Een deel van die oude weg ligt nog pal ten westen van De Fliert. Met de ruilverkaveling is het deel van de Fliertsche Leigraaf dat om de woerd liep gedempt. De woerd tekende zich hierna minder scherp af in het landschap. Vermeldenswaard is dat de middeleeuwse verkaveling in de omtrek van De Fliert tamelijk subtiel is ingepast tijdens de ruilverkaveling. Niet minder fijnzinnig waren de aanpassingen van de boerderijschuren in recente tijd om ze te kunnen gebruiken als woonhuis.

Verhalen en legendes
De Fliert lag langs een zeer oude weg. Aan de westkant hiervan strekt zich een complex woerden uit dat dominee Ottho Heldring met zijn wandelingen in 1838 afspeurde. Hij hoorde toen ook spookverhalen over de Zettense woerd waarin een geheimzinnige zwarte man over de weg ging, maar zonder iemand de stuipen op het lijf te jagen. Ook zouden er hier ontmoetingen zijn met de weerwolf. Heldring zag een verband tussen die mystieke verhalen en plekken waar sporen van bewoning uit de tijd van Bataven en Romeinen voorkwamen.

Rond de boerderij moeten resten van een gracht hebben gelegen die zijn dichtgeschoven met de ruilverkaveling, na de oorlog. Mogelijk werd met die 'grachten' de oude sierlijke kronkel van de Fliertsche Leigraaf bedoeld.

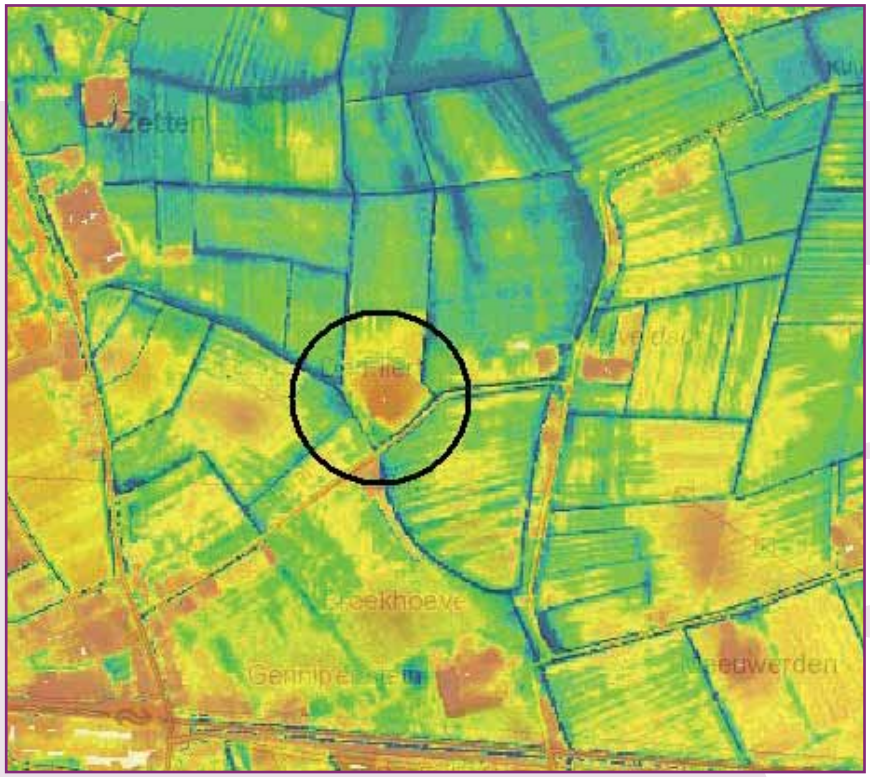

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1850

Kolossale schuren op het erf van de Fliert

Huidige situatie

Huidige situatie erf

De tuin is aan de voet van de woerd omsloten door een hoge beukenhaag. Tussen de woerd en de Woerdsestraat staat een hoogstamboomgaard van ongeveer 20 jaar oud die aan de straatzijde is begrensd door een haag van veldesdoorn. Langs de Fliertsestraat staan aan de kant van de wetering esdoorns, aan de oostzijde stonden grote populieren met een singel van gemengde bomen en struiken. De populieren zijn recent gekapt en de singel grotendeels gerooid. Voorbij de bocht staan diverse bomen en struiken langs de oprit. Ten westen van de schuren ligt een grasveld met enkele pas geplante walnoten en een haag van veldesdoorn langs de weg. In de noordwesthoek staan wat schuren en er ligt een sterk vergraven strook grond waar Amerikaanse eiken op zijn geplant. Ook aan de noordzijde van de woerd staan nog enkele groepjes bomen en struiken.

Specifieke aanbevelingen De Fliert

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten.

- Aanvullen van de hoogstamboomgaard ten zuiden van de boerderij met enkele bomen. Het kappen van de populieren heeft namelijk geleid tot meer lichtinval zodat de boomgaard kan worden gecompleteerd.

Benutting landschapsecologische potenties

- Natuurvriendelijk inrichten van bestaande watergang ten westen van de woerd. Door de steile oevers en het rechte verloop worden ecologische potenties niet benut.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd.

- De knip-/ scheerhaag rond de zuidvoet van de woerd ontneemt het zicht op de verhoging. Door deze te verwijderen of te verplaatsen naar de bovenzijde van het talud wordt het hoogteverschil beter zichtbaar.
- Door aanleg van een wandelpad accentueren van het beloop van de vroegere Fliertsche Straat, tussen de kern van Zetten en De Fliert; langs dit pad vertellen over de woerd, het complex oeroude cultuurgronden aan de westkant van het wandelpad en Otto Heldrings bevindingen in dit oeroude, met een waas van geheimzinnigheid omhulde woongebied.

Behoud/ versterking samenhang tussen woerd en omgeving.

- De gekapte rij populieren aan de zuidwestzijde van de woerd kan vervangen worden door essen die veel als laanboom in het rivierengebied worden gebruikt. Bij voorkeur zouden de esdoorns aan de overzijde van deze weg ook door essen vervangen worden.
- We stellen voor om het zuidelijke deel van de voormalige, afgezette houtsingel te vervangen door gras zodat vanaf de weg een schuine zichtlijn op de Fliert blijft bestaan.
- Kansen rond wateropgaven benutten om het deel van de Fliertsche Leigraaf dat eeuwenlang de woerd omkranste, te herstellen. De eigenlijke woerd komt hierdoor ook beter uit de verf in het landschap.

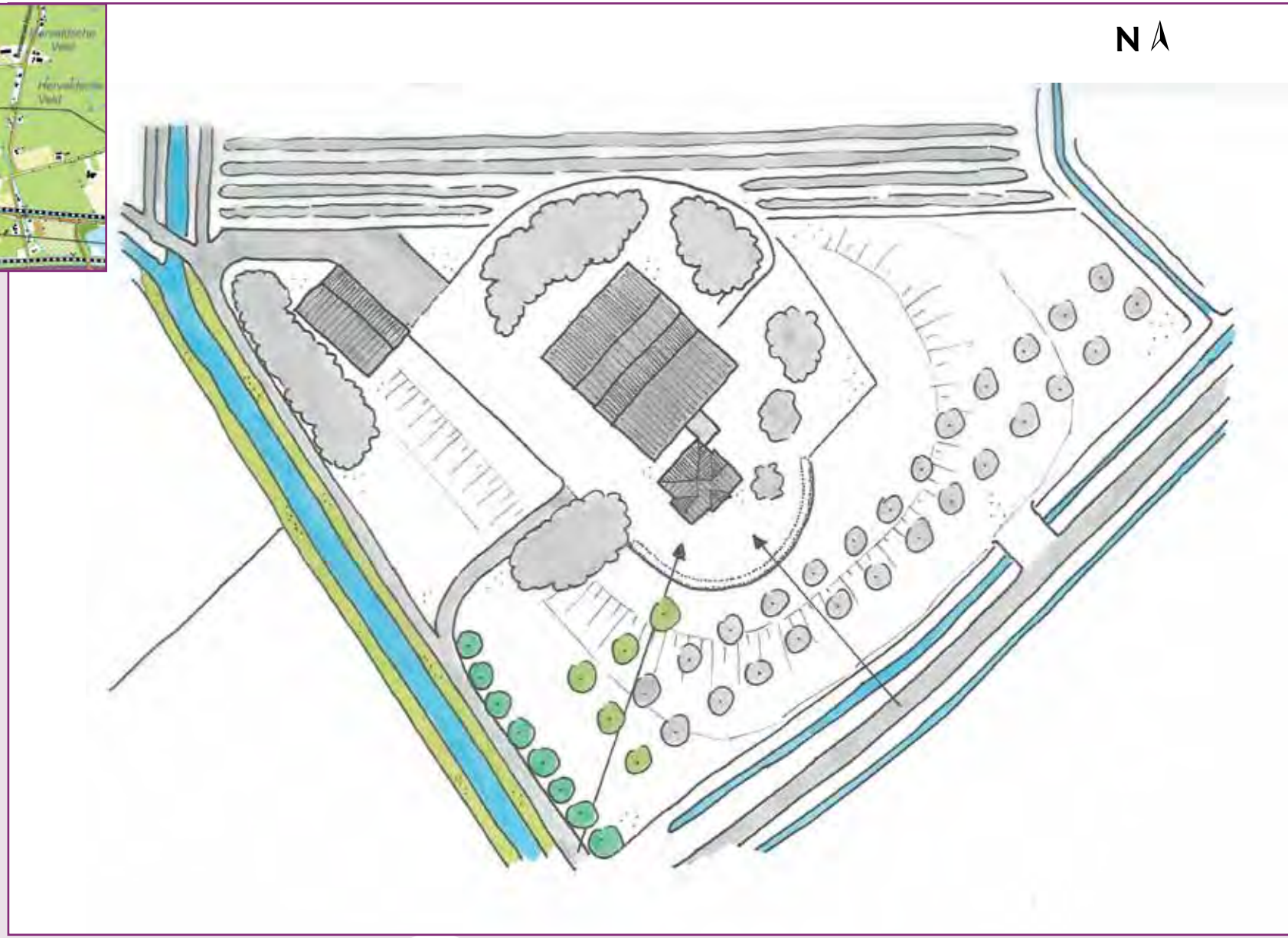

Streefbeeld

Gasthuisbouwing, Slijk Ewijk
Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging
De Gasthuisbouwing ligt op de jongere tak van de meandergordel van Ressen. Deze meandergordel was actief van omstreeks 3558 tot ca. 273 voor Chr. Hij sliep dus in de IJzertijd in.
Deze meandergordel kronkelt uit de richting van Oosterhout-Reeth-Ressen richting Herveld.

Gasthuisbouwing; het verhaal achter de naam
De naam Gasthuisbouwing herinnert aan een Arnhemse liefdadigheids-instelling het Sint Catharinae Gasthuis. Dit gasthuis bestond al in de 13de eeuw en was eeuwenlang eigenaar. Het ging eind 18de eeuw samen met andere plaatselijke gasthuizen onder de naam De Drie Gasthuizen. Het Sint Catharinae Gasthuis was een huis voor ouden van dagen. De opbrengsten van het vruchtbare Over-Betuwse land waren trouwens een belangrijke economische drager van alle liefdadige organisaties in de nabije steden, Arnhem, Nijmegen en Wageningen.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
In dit gebied zijn sporen van menselijke activiteit gevonden die teruggaan tot de IJzertijd. In dit oude woongebied lagen ook de Woerd en de Hof. Terreinen, die rond 1838 al de aandacht trokken van dominee Heldring. De clusters oude woongronden in Slijk-Ewijk vormden voor de bedijking vermoedelijk wooneilanden aan de rand van moerassige laagten behorend tot het uitzetgebied van de Waal. Misschien had het slikkige karakter van dit gebied invloed op de naam: Slijk Ewijk. Ewijk kan een verbastering zijn van het Middelnederlandse ewich, eeuwig, eindeloos. Een nederzetting te midden van een onafzienbaar blubberig land.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
De boerderij komt als “Huijs Stuck” voor op een kaart van 1634 en ligt aan de rand van een komgebied dat voor de bedijking regelmatig overstroomde. Vanwege het waterrijke karakter van de omgeving was het hoger gelegen gebied al vroeg aantrekkelijk voor bewoning. Door de sluiting van de dijkring kon de omgeving niet meer ieder jaar onderlopen. Maar vanaf de 15de eeuw werd de binnen de dijken teruggedrongen Waal steeds gewelddadiger. Doorbraken van dijken bij Doornik, Lent, Oosterhout en Loenen leidden tot grote overstromingen waarbij het water steeds hoger kwam te staan. Misschien is in die periode aarde gewonnen ten westen van de boerderij teneinde de bestaande hoogte verder te verhogen. Daar bestond nog voor de oorlog een drassige laagte en er werd ’s winters zelfs op geschaatst!

Rond 1832 werd op de Gasthuisbouwing fruit- en veeteelt beoefend. Ten noorden van de boerderij lag een bongerd. Aan de zuid- en oostkant lagen weiden, grotendeels op het zeer oude perceel de Rietkamp. Aan de oostkant van het boerenerf strekte zich een tuin uit. De perceelgrenzen van de boerderij waren beplant met elzen of wilgen.
In 1868 was de fruitteelt troef rond de Gasthuisbouwing. Fruitcultuur, veeteelt en akkerbouw waren de pijlers van de agrarische productie. Tijdens de jaren ’60 van de vorige eeuw wijzigde de eeuwenoude perceel-structuur drastisch door de ruilverkaveling en maakten bongerds, weiden, tuin en houtsingels plaats voor een weids complex van gras- en akkerland.

Ontwikkeling huis en erf
Rond 1832 telde het boerenerf een huis, een bedrijfsschuur en een hooiberg. In de loop van de tijd werden de bedrijfsruimten aangepast en uitgebreid; het huidige erf telt nog een vooroorlogse veeschuur en een naoorlogse kapschuur. De boerderij zelf werd in september 1944 deels verwoest door brand door onvoorzichtigheid van Engelse militairen. Na de oorlog werd ze herbouwd. Daarbij werd het woongedeelte georiënteerd op de zuidkant. De Tweede Wereldoorlog heeft zijn sporen nagelaten: tot op heden wordt nog munitie gevonden op het land.

Huidige situatie

Huidige situatie erf

De woerd van de Gasthuisbouwing ligt direct ten noorden van Slijk-Ewijk in een open akkergebied waarin de woerd goed zichtbaar is. Naast het hoofdgebouw met woonhuis staan twee schuren. Opgaande beplanting is schaars aanwezig. Op het erf staan enkele fruitbomen en andere bomen en struiken waaronder een den, spar en bolesdoorns. Langs de sloot staat een haag van glansmispel (Photinia) die afgelopen winter is doodgevroren. Het talud van de sloot is afgewerkt met worteldoek en er zijn vetplanten in geplant. Tussen de oprit naar het huis en het gazon staat een dichte rij rozen met een ondergrond van grind.

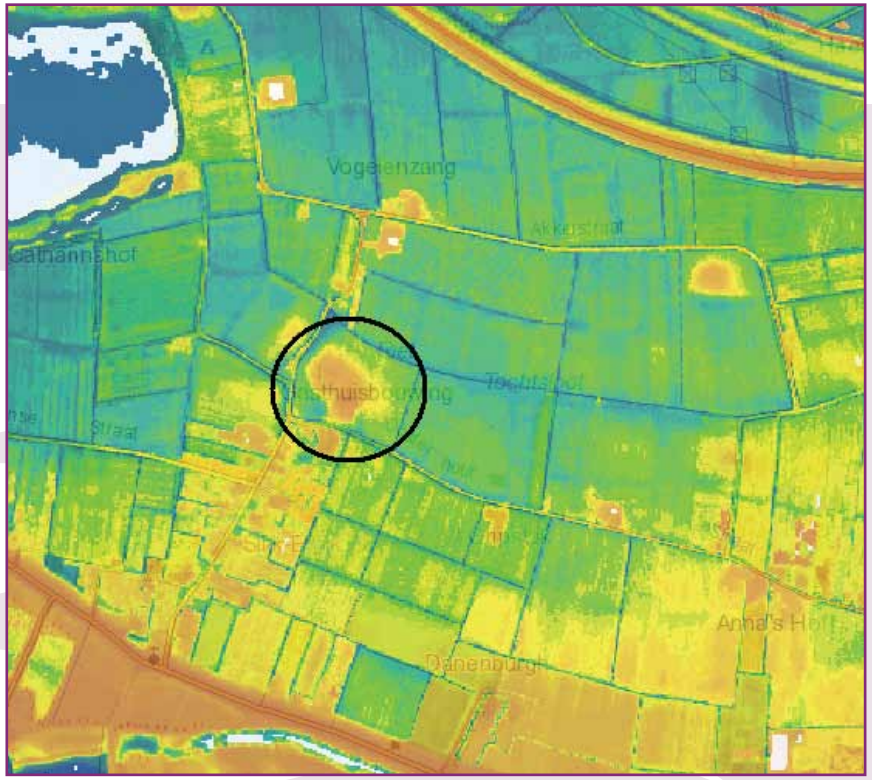

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1895

Specifieke aanbevelingen Gasthuisbouwing

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- De Gasthuisbouwing heeft op dit moment in beperkte mate streekeigen beplanting en er zijn diverse mogelijkheden dit aspect te versterken.
- Leilinden stonden in het verleden vaak aan de zuidzijde van boerderijen en dienden om het zonlicht te breken. Deze kunnen ook hier worden aangeplant.

Benutting landschapsecologische potenties:

- Herstel van vochtige laagten langs Oosterhoutsestraat en Valburgsestraat. Deze laagten kunnen afstromend water opvangen en zodoende een waterbergende functie krijgen.
- Natuurvriendelijk inrichten van sloot langs Oosterhoutsestraat waardoor geleidelijke overgang van nat naar droog wordt gecreëerd.
- Aan de westzijde van beide schuren is ruimte voor een rij inheemse struiken.
- Aanbevolen wordt gebiedsvreemde bomen rond het huis zoals de grove den, de spar, taxus en bolesdoorns, te verwijderen en te vervangen door streekeigen soorten.
- De heg van glansmispel kan vervangen worden door een haag van bijvoorbeeld veldesdoorn. Voorgesteld wordt om deze scheerheg ook aan de oostzijde door te laten lopen tot langs het huis.
- Het eerste stuk van de oprit naar het huis tot aan de schuur, kan aan beide zijden door deze heg worden geleid. Aan de gazonzijde wordt een deel van de rozen door de heg vervangen.
- Geadviseerd wordt om het worteldoek te verwijderen en het talud te laten begroeien met grassen en kruiden.
- Gesneuvelde bomen vervangen door inheemse bomen.
- Aan de west- en noordzijde is aan de rand van het erf ruimte voor een haag.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Een educatieve wandelroute realiseren die een relatie laat beleven tussen de woerd en het verzwolgen Oosterhout en de andere stille getuigen van dijkbreuken bij Oosterhout-Slijk-Ewijk.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- Aanplant van laanbeplanting langs Oosterhoutsestraat teneinde deze oude verbindingsweg te accentueren. In de 19e eeuw was deze weg ook voorzien van laanbomen.
- Benutting van de wateropgaven (waterberging/natuurontwikkeling) om het middeleeuwse beloop van de Rietkampsche Tochtsloot te accentueren, daarbij ook een restgeul van de meandergordel waarop van oudsher het land van de Gasthuisbouwing lag beter te laten uitkomen.
- Benadrukken van de laagte aan de zuidwestkant van de woerd (zie AHN-kaart), mogelijk ontstaan door aardhaling voor ophoging van het woonerf van de Gasthuisbouwing. Kansen benutten om in deze laagte een geriefhoutbosje te ontwikkelen; in 1832 groeiden hier wilgen. Nog midden 20ste eeuw werd in dit waterrijke gebied ook geschaatst.
- Kansen benutten om met singelbeplanting en opschonen/herstel van watergangen de middeleeuwse kavelgrenzen op het oude land van de Gasthuisbouwing te benadrukken. Hierdoor gaat de relatie tussen de woerd en het oude boerenland op de meandergordel meer spreken.

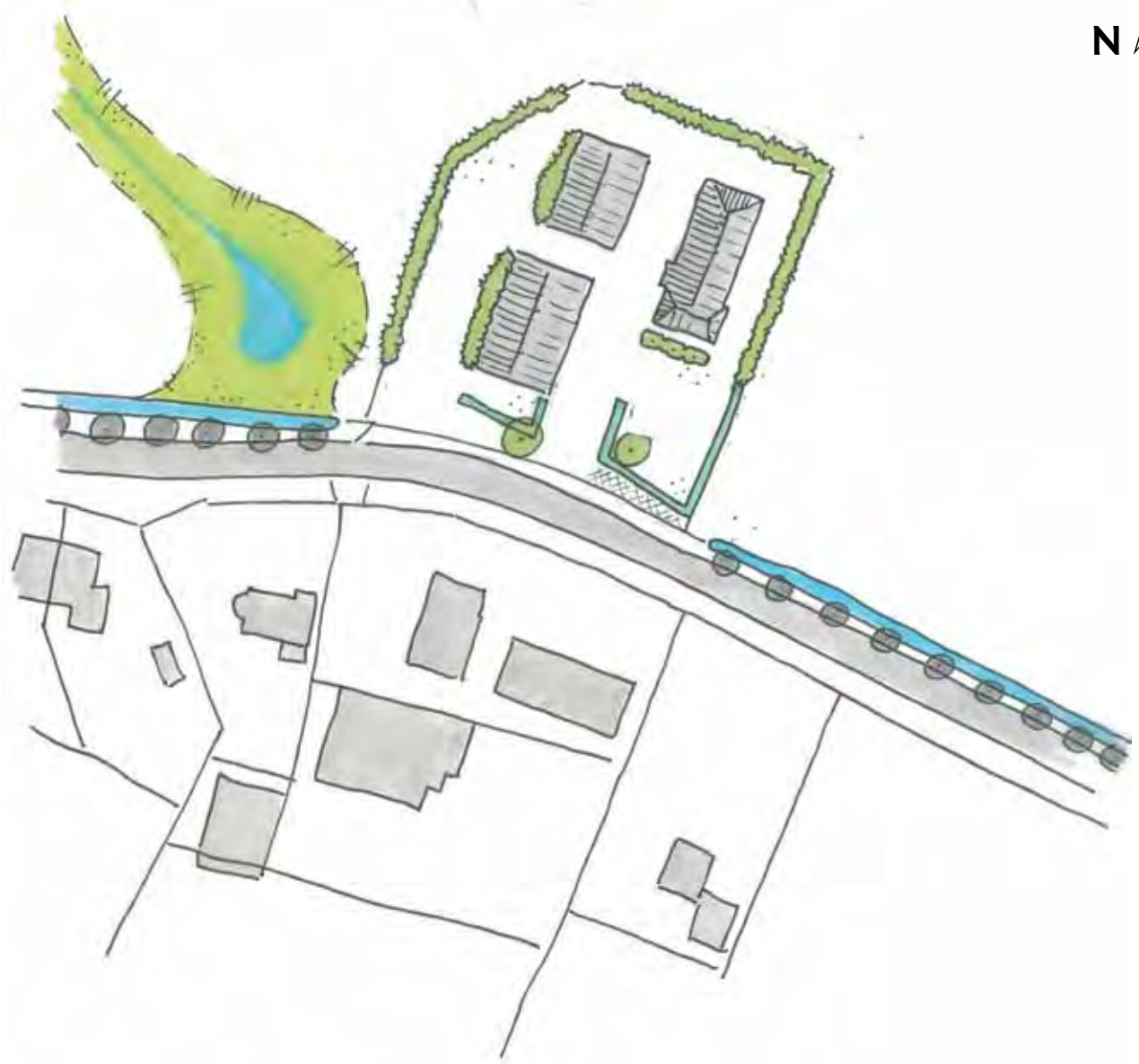

Streefbeeld

De Hucht, Elst

Oeverwalwoerd; boerderijwoerd met vloedschuur

Geomorfologische ligging

De Hucht ligt op een prehistorische meandergordel die actief was van de Steentijd tot in de IJzertijd. Deze uitgestrekte meandergordel kronkelt richting Loenen en Herveld. Bij de Elster buurt Lienden loopt een aftakking van die meandergordel richting Homoet en Heteren. Tussen De Hucht en de nabij gelegen weg, vroeger de Zandweg, ligt een restgeul van de meandergordel. In 1832 lagen in dit moerassige oord een weide en een griendhoutbos. Beide percelen waren eigendom van de buurtschap Lienden.

De Hucht; het verhaal achter de naam

De naam Hucht is verwant aan heucht of heuch, waarmee in het rivierengebied een hoger gelegen terrein werd bedoeld. De naam verwijst dus direct naar het verschijnsel woerd en is, hoe kan het ook anders, niet de enige woerd met die naam.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking

Deze woerd is gelegen op een vruchtbare meandergordel waar al veel sporen van bewoning uit prehistorie en Romeinse Tijd zijn aangetroffen.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden

De Hucht is ontstaan op een natuurlijke hoogte. Het is aannemelijk dat hier al werd gewoond toen de rivieren nog elke herfst en nawinter de komgronden van de delta overstroomden. Pas ver na de bedijking zal hier de behoefte zijn ontstaan om het woonerf op te hogen.
In 1832 telde de boerderij een schuur en twee korenbergen. Ze was toen eigendom van Anna Margriet van Haeften, trotse bezitster van de heerlijkheid Ophemert en het plaatselijke kasteel. De Hucht was dus een pachtboerderij. Er hoorde veel land bij, vooral bouwland. Rondom het boerenerf lagen tuinen, een bongerd en een grote akker.
Nog begin 20ste eeuw lagen bij de boerderij een griend, een akkerland – aan de oostzijde – en bongerds, aan de zuid- en westkant. Het boerenerf lijkt in de loop van de 19de eeuw flink op de schop te zijn genomen. Mogelijk is toen het erf opgehoogd, met in gedachten de overstroming van de Neder-Betuwe in 1855 en die van het Land van Maas en Waal in 1861.

Ontwikkeling van huis en erf

In 1832 had de boerderij de vorm van een krukhuis en stond met de achterzijde naar de weg. Aan de oostkant stond waarschijnlijk een bakhuisje. Aan de zuidkant stond een kleine schuur aan de rand van een complex tuinen. Aan de westkant van de boerderij stonden een schuur en twee korenbergen. Aan die zijde lag ook de oprit van De Hucht. Op den duur raakte de bebouwing anders georiënteerd ten opzichte van de weg. Mogelijk is het huidige T-huis deels gebouwd in de 2de helft van de 19de eeuw, misschien voor 1890. Het ademt met zijn chique lommerrijke entree en statige voorhuis de tijd dat de boeren rijk werden van de graanteelt.
De huidige gebouwen met mansardekappen zullen uit het begin van de 20ste eeuw stammen. Tijdens de naoorlogse ruilverkaveling zijn de percelen om de boerderij deels aangepast, opgeschaald. In die tijd zullen ook de opgaande bomen en/of hagen zijn verdwenen die van oudsher de kavels scheidden. Fraai gegeven is een siergracht die tussen 1957 en 1966 is aangelegd. De gracht snijdt in de restgeul van de meandergordel. Hij herinnert op zeldzaam gave wijze aan de vroegere moerassen van de verlande riviergeul en aan de stichting van de boerderij op een meandergordel. Maar deze natuurlijke hoogte bood, blijkens de aanwezigheid van de woerd, uiteindelijk geen garantie meer voor droge voeten.

Verhalen en legendes

Anna Margriet van Haeften, in 1832 eigenaresse van De Hucht, stierf in 1844. Zij had in haar testament laten vastleggen dat het Mariabos aan de Zijvelingsestraat in Ophemert dat haar bezit was, na haar dood openbaar moest blijven. Hierdoor kan er nog steeds gewandeld worden in het bos van de voormalige eigenaresse van De Hucht.

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1900

Huidige situatie

Huidige situatie

Huidige situatie erf

De boerderij de Hucht ligt op een duidelijke verhoging die ruim 1,5 meter boven het naastgelegen weiland uitsteekt. Aan de voorzijde van de boerderij ligt een siergracht. Deze heeft een redelijk ontwikkelde oever-begroeiing, maar het water zelf is erg troebel en maakt een eutrofe indruk. Het talud naar de boerderij is deels grasveld met een beverboom (Magnolia) en een paardenkastanje en deels begroeid met bomen en struiken waaronder enkele exoten. Ten westen van de hoofgebouwen is het erf grotendeels verhard. Langs een sleuf ligt een talud met beplanting. Aan de zuid- en westkant is het terrein omzoomd door een brede houtsingel met hoofdzakelijk veldesdoorn, gewone es en eik en inheemse struiken als vlier, sleedoorn en meidoorn. Op de zuidoosthoek van het erf staat een bosje met vooral es.
Langs het kavelpad staat een rij oude essen. De flinke hoeveelheid inheemse beplanting biedt een goed leefgebied voor vogels, kleine zoogdieren en ongewervelden.

Specifieke aanbevelingen De Hucht in Elst

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Tussen tuin en huisweide zou een knip-/scheerhaag vanuit cultuurhistorisch oogpunt goed passen. Momenteel staat op de scheidslijn een raster.
- De huisweide is een goede plek voor hoogstamfruit. Het veldje tussen de grote schuur en brede houtsingel kan daarvoor een alternatief zijn, maar ligt meer in de schaduw. In het begin van de 20ste eeuw lagen in de omgeving van het erf nog bongerds.

Benutting landschapsecologische potenties:

- Door de laagte van de restgeul langs de Valburgseweg te herstellen, wordt een afwisselend landschap gecreëerd waardoor de biodiversiteit zal toenemen.
- Het is wenselijk uitheemse struiken zoals de dwergmispels langs de siergracht en ingang en de laurierkers en jeneverbes in het bosschage te verwijderen.
- De paardenkastanje bij de gracht is in slechte staat en kan vervangen worden door een walnoot.
- De brede houtsingel ten westen van de boerderij kan worden gedund en teruggesnoeid waardoor de singel gesloten en vitaal blijft.
- Het bosje in de zuidoosthoek kan ecologisch worden verbeterd door diverse inheemse struiken aan te planten.
- Het beplante talud midden op het erf bestaat uit cultuurstruiken en zou opnieuw ingericht kunnen worden met inheemse struiken. De iepen ernaast dienen wel gehandhaafd te blijven.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Voorgesteld wordt om de woerd vanaf de noordwestzijde beter zichtbaar te maken door de beplanting ten westen van het hek te dunnen.
- Herstellen van restgeul ten noordoosten van de woerd waardoor hoogteverschil wordt geaccentueerd.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- Historische kavelgrensbeplanting in de omtrek van de woerd herstellen. Hierdoor wordt de historische relatie tussen woerd, oeverwal en cultuurland leesbaar.
- Behoud/ opwaardering van de siergracht/ vijver aan de noordzijde van de boerderij die de ligging van een restgeul van de meandergordel accentueert. Deze restgeul was lange tijd herkenbaar als waterrijke laagte begroeid met geriefhout.

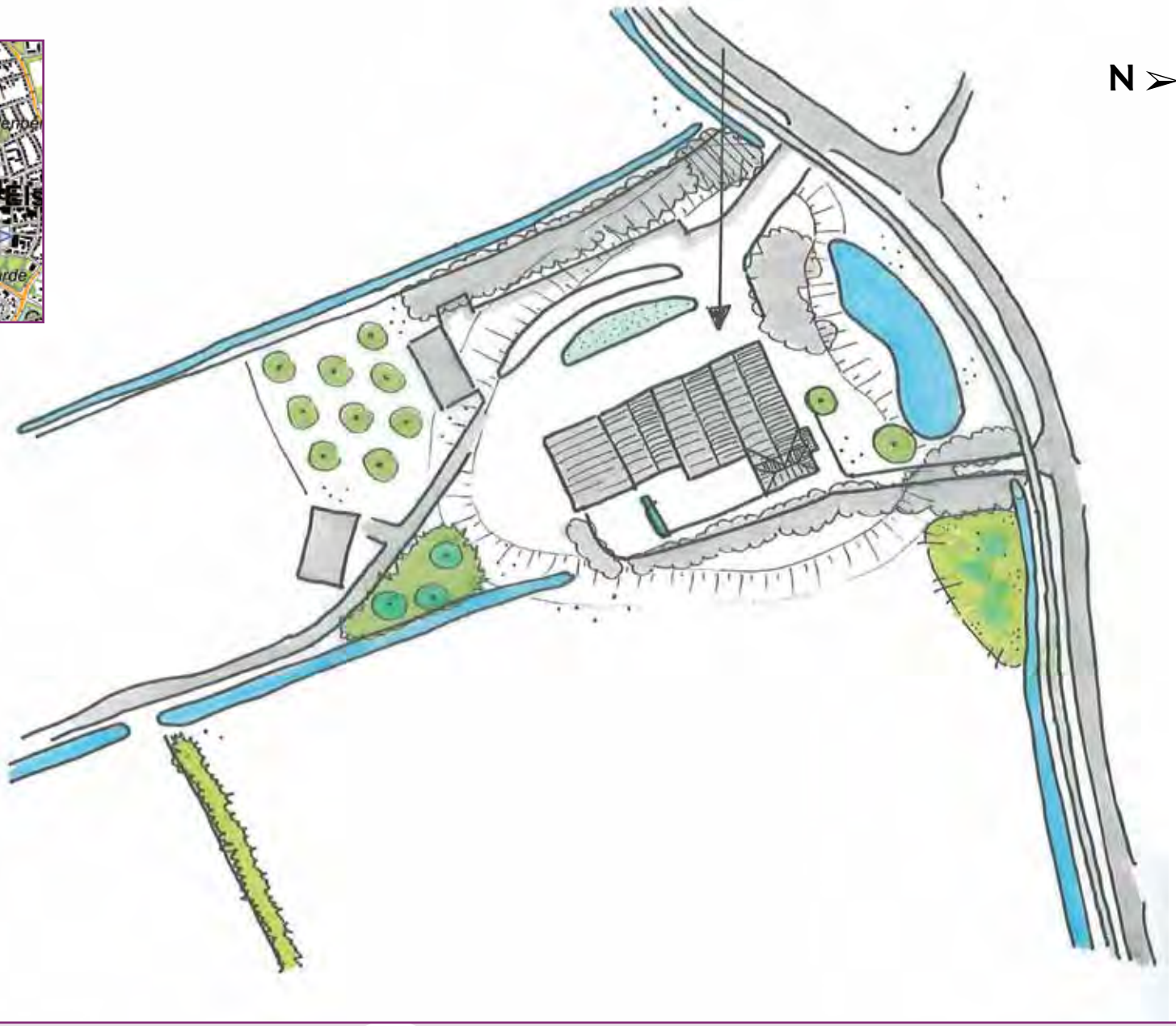

Streefbeeld

De Hucht, Reeth
Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging
De Hucht ligt op een zeldzaam groot eiland van afzettingen van generaties van rivieren die actief waren van de Jonge Steentijd tot in de Late IJzertijd. Het gaat om de meandergordel van Ressen, de breedste stroomgordel van het rivierengebied. Door de versnelde opslibbing van de delta, verplaatste de waterstroom van deze gordel zich naar het noorden. Langs de Reethsestraat – pal ten westen van de Griftdijk – herinneren nog laagten aan een van die geulen, die nog tot in de Moderne Tijd herkenbaar waren als plassen en grienden. De nabije Mermsche Zeeg volgt deels ook deze oude bedding.

De Hucht; het verhaal achter de naam
Hucht behoort tot de reeks: hoogte, heugte, hogt, hocht, hugt, synoniem met hoogte.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
De woerd ligt op een voormalig boerenerf, dat onderdeel uitmaakte van een lint van woerden gelegen op de rug van de meandergordel. In de buurt van de Reethsestraat – oostelijk van De Hucht – zijn sporen van bewoning aangetroffen uit de IJzertijd, Romeinse Tijd en Late Middeleeuwen. De mens roert zich hier dus al duizenden jaren. Tot in de Late Middeleeuwen kwamen regelmatig overstromingen voor. Vanuit de nog onbeteugelde Waal en Nederrijn stroomde in herfst en nawinter het water door de lage delen van de meandergordel.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
Het ziet er naar uit dat de Reethsestraat, waaraan De Hucht ligt, rond de 12de eeuw fungeerde als achterkade van de buurten Reeth en Eimeren. Deze kade hield mogelijk het water tegen vanuit de overstromingsvlakten van de Waal in Ressen-Doornik en Oosterhout. Met de sluiting van de Over-Betuwse dijkring in de 13de eeuw konden Waal en Neder-Rijn niet meer een-twee-drie uitwijken naar de kommen en andere laagten van de delta. Daardoor konden de voormalige overstromingsvlakten intensiever worden gebruikt. Het is mogelijk dat zich al in die tijd boeren vestigden langs de achterkade van Reeth-Eimeren om het land ten zuiden van die kade verder te bebouwen.

Mogelijk is toen het grote boerenerf ontstaan dat zich nog in 1832 rond De Hucht uitstrekte. Het huidige woonerf van De Hucht maakte toen deel uit van dit grotere boerenerf met een boomgaard en een geriefbosje rond een restant van een verlande rivierbedding. Bij het boerenerf lagen ook een tuin, en bouw- en grasland. Rond 1900 bevonden zich ten zuiden van De Hucht een akker en een weide met boomsingels er omheen. Rond 1950 ging de woerd op in een grote boomgaard die ongetwijfeld fruit leverde aan de jamfabriek van Taminiau in Elst.

Ontwikkeling van huis en erf
In 1832 vormde het huidige erf van De Hucht onderdeel van een groot boerenerf met een in de 19de eeuw verdwenen krukhuis, een aparte schuur en een hooiberg. Deze boerderij, stond met de achterzijde naar de weg gekeerd. Het huis op het huidige erf dateert van begin vorige eeuw. Mogelijk is de heuvel waarop het staat al ouder en stond hier eerder een veeschuur, die fungeerde als vluchtschuur.
De ophoging van De Hucht past bij het beeld van 18de en 19de eeuwse voorzorgsmaatregelen tegen overstromingen zoals die van Doornik in 1799 en die van Oosterhout in 1809 en 1820. De heuvel tekent zich fraai af tegen een oude stroomrug rond de Reethsestraat.
De Hucht maakt deel uit van het kleinschalige bebouwingslint aan de Reethsestraat.

Huidige situatie erf
De woerd ligt op de overgang van oeverwal naar komgebied. De voormalige boerderij staat op de oeverwal, het zuidelijk perceel valt in het lagere deel van de meandergordel. De woerd zelf is, afgezien van enkele bomen, onbegroeid. Aan de straat staat een treurwilg en ten zuiden van het huis staan vier eiken. Rond het huis zijn leilindes geplant. Het aanliggende grasland met oude greppelstructuur, is vroeger als boomgaard gebruikt. In de sloot ten oosten van het perceel, groeit veel moerasspirea en kattenstaart. Aan de zuidelijke sloot staan elzen.

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1890

Huidige situatie

Specifieke aanbevelingen De Hucht in Reeth

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Het is wenselijk om op het grasland ten zuiden van de woerd, de hoogstamboomgaard in ere te herstellen. Rond het midden van de 20ste eeuw werd de woerd omsloten door bongerds.
- Aan de zijkanten van het erf kunnen hagen worden geplant om bestaande coniferen op aangrenzende percelen te camoufleren.
- Aan de zuidzijde van het perceel kan een houtsingel met els worden verdicht om de Betuweroute en de A15 uit het zicht te houden. In het verleden werden de kavels omzoomd door singels. Waarschijnlijk waren dit elzensingels.
- De oprijlaan een streekeigen historische uitstraling geven aansluitend bij de inrichting van de historische boerenerven in het gebied. Dit is mogelijk door oostelijke inrit te laten vervallen.
- De nuts- of siertuin herstellen op historische locatie.

Benutting landschapsecologische potenties:

- De laagte aan de noordvoet van de woerd herstellen met diepere delen in de hoeken. Afstromend regenwater kan hierin worden opgevangen en kan infiltreren.
- De begroeiing van de oostelijke sloot (moerasspirea en kattestaart) laat zien dat hier mogelijkheden liggen voor een soortenrijke oevervegetatie. Door de oever te verlagen en/ of het talud af te vlakken kan deze mogelijkheid worden benut.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- De verdwenen laagte aan de noordvoet van de woerd herstellen. Hiermee worden de contouren van de woerd geaccentueerd.
- Langs de zuidzijde van de Reethsestraat laanbomen planten om visueel contrast met achtergelegen hogere woerd te versterken.
- Bebouwing beperken tot bovenop huidige hoogte. Op flanken of direct rond de woerd geen bebouwing realiseren.
- Toepassen van lage beplanting rond noordzijde van de woerd, waardoor de openheid onaangetast blijft.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving.

- Langs de Reethsestraat waren in de 19de eeuw nog natte relicten van een fossiele rivierbedding aanwezig. Hier groeide “bosch”, een geriefbosje van de buurtschap Reeth. Deze laagte kan aan de noordvoet van de woerd worden hersteld.
- Herstel van elzensingels rond de landerijen van De Hucht, waarvan nog relicten bestaan. Die singels doen, evenals de herstelde delen van de restgeul, de ligging van de woerd op een oeverwal beter uitkomen.
- Het perceel moet deel blijven uitmaken van het kleinschalige bebouwingslint aan de Reethsestraat.
- De Hucht maakt onderdeel uit van een stelsel van woerden langs de Reethsestraat. Deze samenhang kan versterkt worden door bomen langs deze straat te planten en de directe omgeving van de woerden vrij te houden van hoop opgaande beplanting.

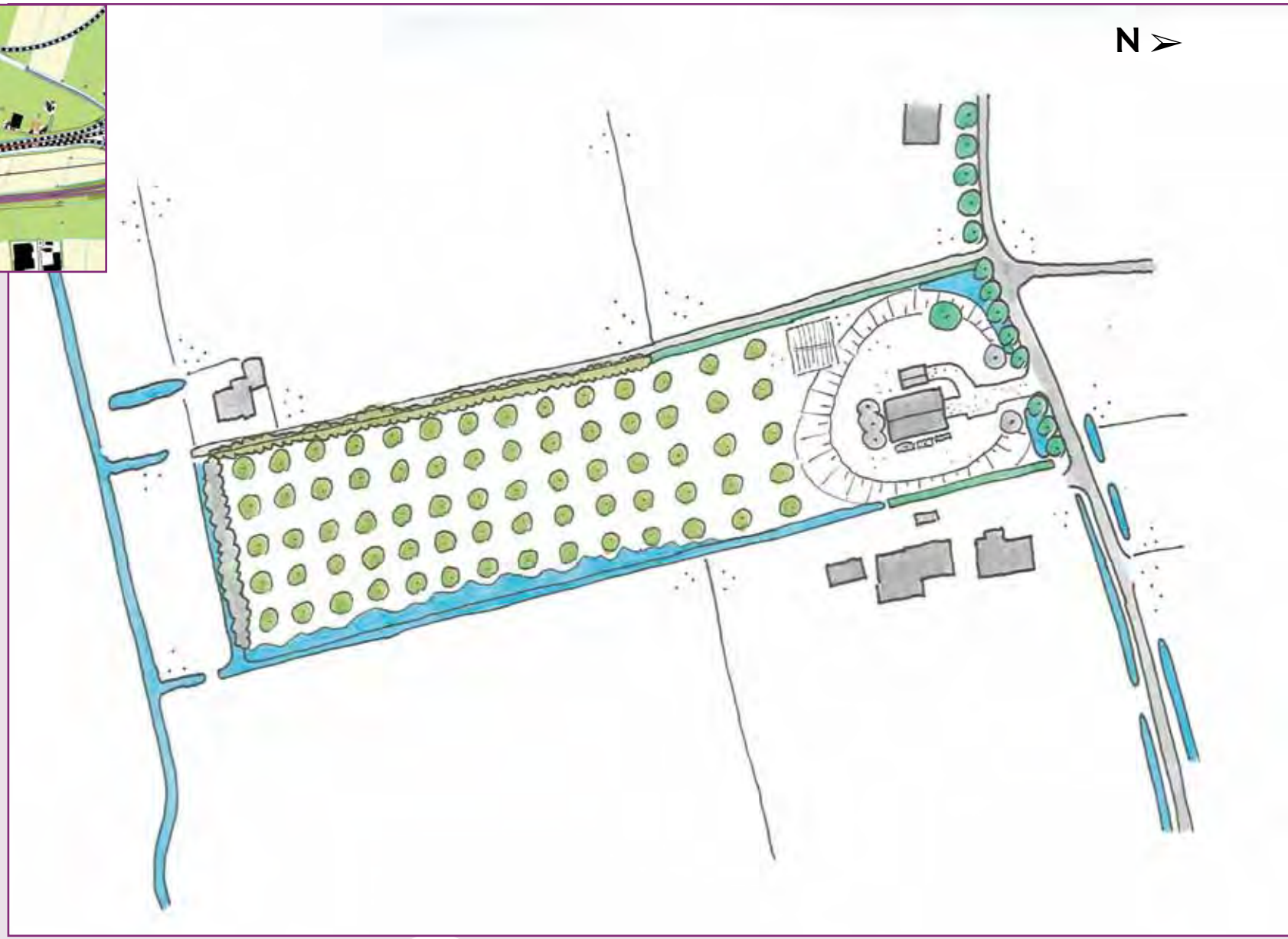

Streefbeeld

Tobbenhof, Elst
Komwoerd; komrandwoerd

Geomorfologische ligging
De woerd van Tobbenhof rijst op aan de rand van een komachtig gebied, het Hollanderbroek. Aan de zuidkant gaat dit poldergebied over in de oeverzones van een drietal in de Midden Bronstijd en Late IJzertijd ingeslapen meandergordels. Dat zijn de ongelooflijk brede Ressense stroomgordel en een tweetal smalle zijtakken hiervan: de meandergordel Santacker-Driel en de meandergordel Homoet-Kamp. De woerd is aangelegd op de oeverzone van de meandergordel Homoet-Kamp. Deze stroomgordel kronkelt van de omtrek van Lienden over Schoonderlogt en Homoet richting Heteren.

Tobbenhof; het verhaal achter de naam
Boerderij Tobbenhof bestond al in het midden van de 15de eeuw. Haar naam kwam voor als Topshof, Toppenhof of Tobbenhof. Bij 'top 'of 'toppen' kan worden gedacht aan hoogten in het landschap. Misschien heeft de naam te maken met de opvallend hoge ligging van de top van het beddingszand van de meandergordel Homoet-Kamp. Markant aanwezig is ook de restgeul van deze stroomgordel. Ten noorden van Lienden, rond Tobbenhof, kunnen de hoogten van die stroomgordel in de Middeleeuwen een in het oog springend verschijnsel zijn geweest.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
Iets ten zuiden van De Tobbenhof, rond de kern van Lienden, zijn sporen van een nederzetting uit de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen gevonden. Het rijke bodemarchief van dit deel van Lienden vertelt dat de weidse, vruchtbare Ressense stroomrug al ver voor de bedijking allerlei menselijke activiteit aantrok.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
De Tobbenhof stamt waarschijnlijk uit een tijd dat vanaf de cluster van meandergordels in Lienden de oeverzones en komgebieden ten noorden hiervan werden ontgonnen.
Mogelijk vormde het zuidelijk stuk van de huidige Hollanderbroekse-straat de zijkade van dit deel van de buurtschap Lienden. De huidige Tobbenhofsestraat, heette in 1832 nog Hollanderbroeksche Straat en moet een ontginningsweg zijn geweest. Aan die ontginningsweg verrees ook boerderij Tobbenhof. Van hieraf werd oostwaarts een brede strook oeverzonegronden ontgonnen. Dat gebeurde mogelijk in de 10de of 11de eeuw. Het huidige Hollanderbroek behoorde nog tot de overstromings-vlakte van de rivier. Vanuit dit natte gebied kon het water mogelijk opdringen naar de rand van de stroomgordels in Lienden. Dit kan het aantrekkelijk hebben gemaakt om al in de tijd van de ontginningen het woonerf te verhogen. Na de sluiting van de dijkring in de 13de eeuw kan stagnatie in de waterafvoer rond de nabije Linge hebben geleid tot wateroverlast. Een reden te meer om hier al vroeg blij te zijn met een opgehoogd boerenerf.

Ontwikkeling van huis en erf

Rond 1832 was boerderij Tobbenhof in handen van een Limburgs adellijk geslacht. Ze was toen eigendom van de weduwe van Marie Gerrit Karel, baron van Scherpenzeel-Heusch. De boerderij werd toen gepacht door J. van Brandenburg. De huidige woerd van Tobbenhof heeft nog dezelfde omvang als in 1832. De hoogte heeft een vierkante vorm die wordt omlijst door watergangen. Het noordelijk deel van de woerd werd in de 19de eeuw beschaduwd door een bongerd. Het overige, grootste, deel van de woerd bestond uit een woonerf en een moestuin. De boerderij lijkt indertijd een krukhuis te hebben gevormd. Dit krukhuis stond met de achterkant naar de weg. Aan de wegkant stond ook een hooiberg. Noordelijk van de boerderij stond een schuur. Zuidwestelijk daarvan stond een kleiner pand.

Aan de oostkant van boerderij Tobbenhof lagen haar akkers en weiden. Deze werden van elkaar gescheiden door houtsingels. Fraai om te zien is dat de middeleeuwse verkaveling van dit boerenland voor een groot deel intact is gebleven. Ook de wasbordpatronen, een raamwerk van ruggen en greppels die op de hoogtekaart goed zichtbaar zijn binnen de kavels, hebben mogelijk een middeleeuwse oorsprong. Mogelijk herinneren deze structuren aan het cultiveren van gronden die in een ver verleden te kampen hadden met wateroverlast.

Rond 1900 was de woerdbebouwing al flink op de schop genomen. Ze raakte daarbij georiënteerd van oost-west op zuid-noord. Het huidige schilderachtige geheel van hallenhuis, schuur en varkensschuur – misschien ooit een koetshuis met varkenshokken –, alle met rieten daken, herinnert nog aan die veranderingen, modernisering van het boerenbedrijf zouden we moeten zeggen. Tot dit sfeervolle boerenerf behoren ook nog een tot woonhuis verbouwde hooiberg en een intacte mestvaalt.

Niet meer opvallend zijn de fruitbomen. Tot ver in de 20ste eeuw stonden die aan de noord- en zuidkant van de woerd.

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1890

Huidige situatie

Huidige situatie erf

Er staan drie geschakelde gebouwen en een losstaande – tot woning verbouwde – hooischuur. De schuur ligt op een 'extra' verhoging.
Aan de westzijde van de schuur grenst nog een intacte mestvaalt.
De tuin is niet volgens een opgezet plan ingericht. Her en der zijn struiken en bomen geplant. Enkele laurierstruiken en cotoneasters staan solitair in het gazon. De boerderij en vloedschuur gaan deels schuil achter hoog opgaande begroeiing.
Langs de oprijlaan aan de westzijde staan lindebomen. De randen van het erf en woerd bestaan uit hoog opgaande begroeiing van iepen, wilgen en populieren. Langs de noordzijde van Het Kappelleland staan enkele perenboompjes die worden verdrukt door populieren.
Aan de zuid- en westzijde zijn twee toegangswegen die watergangen overbruggen. Aan beide zijden van deze wegen staan bakstenen toegangspoorten.
Ten westen van de boerderij is vrij recent een poel gegraven. Deze staat een groot deel van het jaar droog. In het gazon aan de zuidwestzijde van de boerderij staan enkele fruitbomen en een indrukwekkende Paulownia tomentosa .
Aan de zuidzijde van het erf ligt een natuurlijke laagte.

Specifieke aanbevelingen Tobbenhof

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- De openheid van het erf en de zichtbaarheid van de gebouwen verbeteren door enkele solitaire struiken rond de boerderijen te verwijderen. Met name de beplanting ten westen van de schuur ontneemt het zicht op dit erfgoed.

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Verwijderen van cultuurstruiken, zoals laurier ten zuidwesten van de boerderij en deze vervangen door hoogstamfruit. In de 19e en begin 20ste eeuw werd het erf omsloten door bongerds.
- Aangezien de recent gegraven poel geen water draagt en geen cultuur-historische relatie heeft met het erf, wordt aanbevolen deze te dichten.

Benutting landschapsecologische potenties:

- Natuurvriendelijk inrichten van zuidelijk gelegen watergang, waardoor een geleidelijke overgang ontstaat van nat naar droog. Dit draag bij aan de biodiversiteit rond het erf.
- In de westhoek ten zuiden van het Kapelleland ligt een natuurlijke laagte die zich wellicht beter leent voor de aanleg van een poel. Deze laagte ligt in een restgeul van de meandergordel Homoet Kamp, een plek waar mogelijk ook aarde is gehaald voor ophoging van het erf van De Tobbenhof.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Opgaande beplanting langs de rand van het erf dunnen. Verwijderen van enkele haagbeuken, wilgen en populieren om zicht vanaf de Tobbenhofse-straat en Het Kapelleland te verbeteren.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- Doortrekken van (fruitboom)laanbeplanting langs Kapelleland en in zuidelijke richting langs Tobbenhofsestraat om de oude verbindingsweg te accentueren.
- Herstel van kavelgrensbeplanting in het cultuurland dat van oudsher tot De Tobbenhof behoorde. De structuur van verkaveling die herinnert aan de middeleeuwse ontginning vanaf de woerdboerderij wordt zo leesbaar.
- Omwille van hetzelfde effect kunnen we wateropgaven benutten om de watergangen van het oude cultuurland van De Tobbenhof te herstellen/op te schonen.

Streefbeeld

’t Veld, Hemmen
Komwoerd; komhartwoerd

Geomorfologische ligging
Het oude erf van boerderij ’t Veld ligt in een komachtige laagte die aan de zuid-, oost- en noordkant begrensd wordt door meandergordels. Het gebied behoorde voor de bedijking tot de overstromingsvlakte van de rivier waarin wilgen en elzenbossen het beeld bepaalden.

’t Veld; het verhaal achter de naam
De boerderij is genoemd naar het Hemmensche Veld, een middeleeuwse ontginning van het dorp Hemmen.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
Voor de bedijking behoorde het Hemmensche Veld tot een ruimte die de rivieren steeds weer benutten als ze uitdijden en buiten hun oevers traden. Na de sluiting van de dijkring konden vanaf de natuurlijke hoogten in het centrum van Hemmen de komgronden in het Hemmensche Veld worden ontgonnen. Om de ontginning mogelijk te maken en het land te beschermen tegen het hemel- en kwelwater van naburige dorpspolders, zoals de dorpspolder Zetten, werden kaden aangelegd. De Veedijk vormde de zuidelijke waterkerende grens van ’t Hemmensche Veld dat is verdeeld in twee polderdelen, die gescheiden werden door een dijkje, de Hooge Wal. Deze verbindt de huidige Boelenhamse Straat met de Veedijk. Aan die Hooge Wal is boerderij ’t Veld gebouwd. Misschien al in de Middeleeuwen.

Omdat het erf van ’t Veld in een laag gebied lag met veel overlast van regen- en kwelwater, zal het erf al vroeg zijn opgehoogd. Vanaf de 15de eeuw werd de noodzaak tot verder ophogen steeds groter.
De Waal baande zich herhaaldelijk een weg landinwaarts, zoals bij Lent, Oosterhout en het naburige Wely/Opperden. Eind 16de eeuw gingen de bewoners van Hemmen ook de nadelige effecten merken van de komst van de Spanjaardsdijk, de dwarsdijk van Neder-Betuwe. Deze lag tussen Hien en Opheusden en stuwde bij overstromingen het water dramatisch hoog op. Ook later, na het afdanken van de dwarsdijk, bleven delen ervan het waterpeil bij watersnood opdrijven.
Vermoedelijk werd de aarde voor het ophogen van het erf van boerderij ’t Veld gehaald uit een weide aan de zuidkant van de hoeve. Hier lag nog in 1832 een kolk die diende als dobbe, een plas die drink- en bluswater leverde. De kolk is verdwenen, maar delen ervan zijn nog vaag te herkennen op het AHN.

In 1832 was boerderij ’t Veld eigendom van de plaatselijke kasteelheer, Frans Godard, baron van Lijnden. Hij had invloed in de landsregering, dacht na over de droogmaking van de Haarlemmermeer en woonde in Den Haag. De kavels rond de boerderij werden onderling gescheiden door houtsingels.
In de loop van de tijd werd het boerenbedrijf gemoderniseerd. Verkaveling en gebouwen werden hierbij aangepast of uitgebreid voor grootschaliger en doelmatiger productie. Daarbij verdween ook het opgaande groen aan de randen van de kavels. In de 20ste eeuw legde men zich meer toe op de veeteelt.
Vermeldenswaard is dat in het omliggende landschap nog een wasbordpatroon van ruggen en greppels zichtbaar is dat lijkt te herinneren aan het cultiveren van moerassige gronden in een lang vervlogen verleden (zie AHN).

Ontwikkeling van huis en erf
De boerderij vormde zeker al in de 19de eeuw een T-boerderij. Ze stond met haar woongedeelte naar het noorden. Het woonhuis zag uit op een tuin, die in de 20ste eeuw deels fungeerde als moestuin, deels als siertuin. Aan de noordzijde lag een bongerd, aan de oostkant bevonden zich een akker en een bos en aan de zuidzijde lag een weide met een waterplas. Op den duur nam het aantal bedrijfspanden flink toe.
In de Tweede Wereldoorlog - en wel in de winter van 1944-‘45, met de Slag om Hemmen en Zetten - is de boerderij beschadigd. Tijdens de wederopbouw is de boerderij deels vernieuwd.

Verhalen en legendes

In de zuidelijke punt van het Hemmensche Veld – een gebied dat door de spoorlijnaanleg afgesneden is van 't Veld – lagen percelen met mystieke namen: de Toverkamp, de Voorste Toverkamp en de Achterste Toverkamp. De namen hebben betrekking op een gebied dat hoge archeologische waarde bezit. Hier zijn sporen van menselijke bewoning uit de Bronstijd aangetroffen (1900 – 750 voor Chr.). Ze bevinden zich rond afzettingen van de zeer oude meandergordel van Winssen die actief was in de periode 5.391 - 3.891 voor Chr., deels nog in de Jonge Steentijd. Dominee Heldring zou het heel natuurlijk vinden, dat verband tussen oeroude woongrond en toverij/spokerij.

Huidige situatie erf

De woerd ligt ten zuiden van de kern Hemmen. Het woonhuis en de oude stal waarin boerenzwaluwen nestelen, liggen op de woerd zelf. Vlak ernaast staat een tweede schuur. Ze steunen elkaar met steunberen die de smalle tussenruimte overspannen. Op de muur van de westelijke schuur is een rijk ontwikkelde begroeiing aanwezig met vier soorten varens: steenbreekvaren, muurvaren, tongvaren en smalle stekelvaren. Deze bijzondere vegetatie dankt zijn bestaan aan het ontbreken van een dakgoot aan de westkant. Het regenwater valt van het dak af en valt op de steunberen en deels op de muur waardoor de juiste vochtige omstandigheden ontstaan.
Ten westen van het erf ligt een kleine boomgaard en een oude eikenlaan loopt naar het westen om daar aan te sluiten op een dijkje met een oude eikenlaan en diverse ondergroei. Westelijk op het erf staat een mestsilo en een lange schuur. Rond de mestsilo zijn recent enkele hoogstam-fruitbomen geplant. Ten noorden van het woonhuis staan enkele jonge kersenbomen, een laurierkers en coniferen. Daarnaast staan er ook oude appelbomen en seringen. Ten zuidoosten van het erf staan oude knotwilgen. De oprit vanaf de Veedijk is eveneens een oude eikenlaan, die helaas is onderbroken door de hoogspanningsleiding. Ten oosten van de oprit liggen kuilplaten.

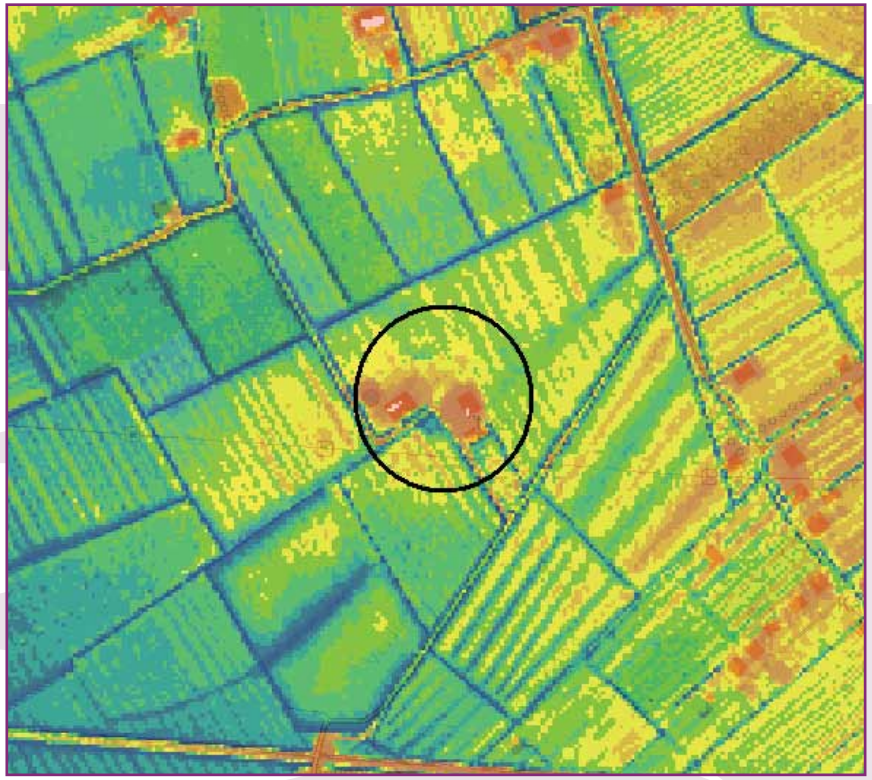

Digitale hoogtekaart (AHN)

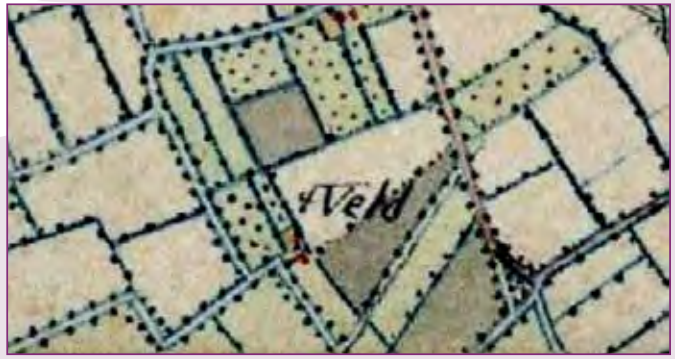

Historische kaart 1850

Huidige situatie

Specifieke aanbevelingen 't Veld

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Aanbevolen wordt de eikenlaan ten westen van het erf door te trekken in westelijke richting, zodat weer een statige laan ontstaat.
- Aanbevolen wordt de boomgaard te versterken door enkele fruitbomen bij te planten.
- Geadviseerd wordt om de uitheemse struiken in de tuin bij het woonhuis te verwijderen. Hierdoor wordt de boerderij vanaf het noorden beter zichtbaar en wordt tegelijkertijd het uitzicht vanuit huis op het bos van Hemmen verbeterd.
- Aanbevolen wordt de kuilplaten landschappelijk in te passen door een haag aan te brengen.
- Bovenstaande geldt eveneens voor de schuren ten noordwesten van de boerderij en aanpalende silo.

Benutting landschapsecologische potenties:

- Aanbevolen wordt het bestaande, uitstekende 'varen-habitat' tussen de twee bedrijfsgebouwen te behouden, waardoor de diverse varens zich kunnen handhaven en uitbreiden.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Over de westelijk gelegen paden kan een cultuurhistorische wandelroute worden geleid die de recreant onder andere langs woerden en landschapsparel Hemmen leidt.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- Kansen benutten om de relatie tussen de woerd en het van oudsher tot boerderij 't Veld behorende cultuurland te versterken door herstel van singelbeplantingen en oude watergangen.
- Streven naar behoud van de rabatachtige patronen op de oude kavels.
- Het beloop van de dijkjes rond de woerd – de Hooge Wal en de Veedijk – accentueren door aanbrengen/herstel van laanbeplanting.

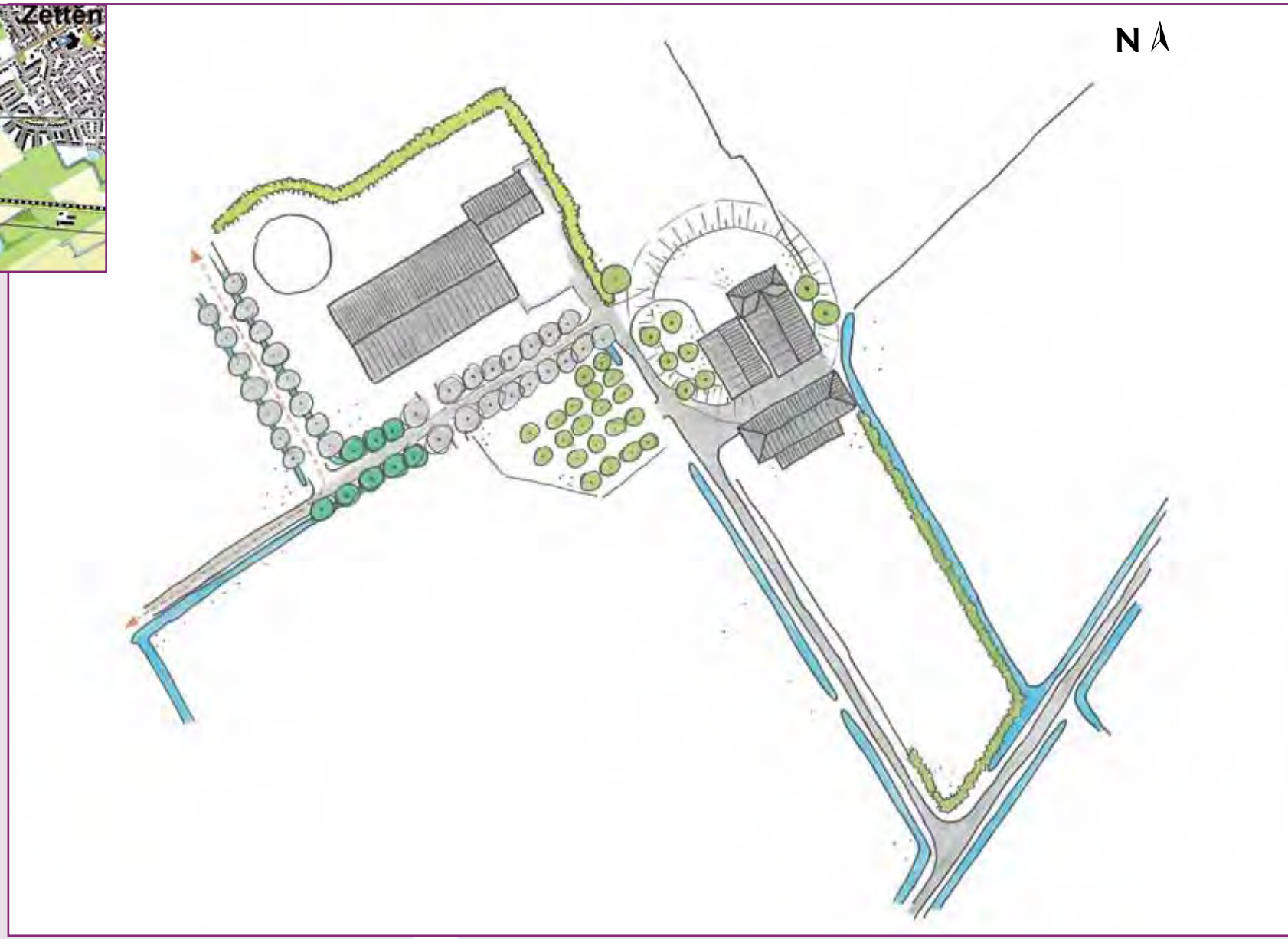

Streefbeeld

Vluchtheuvelkerk, Zetten

Oeverwalwoerd; vluchtkerkwoerd

Geomorfologische ligging

De vluchtheuvelkerk ligt op een brede prehistorische meandergordel die vanuit Loenen-Andelst naar Zetten-Randwijk loopt. De nabije Herveldsche Leigraaf markeert nog een restgeul van deze meandergordel.

Vluchtheuvelkerk; het verhaal achter de naam

De naam verwijst naar een kerk, gebouwd op een heuvel en fungerend als toevluchtsoord voor dorpelingen die groot gevaar liepen te verdrinken met overstromingen.

Ontwikkeling van de woerd

In 1832 maakte het terrein van de huidige Vluchtheuvelkerk deel uit van een groot weiland. Dit weiland lag ten westen van de Herveldsche Leigraaf en ten noorden van de dorpskern van Zetten. De weide was eigendom van de plaatselijke hervormde kerk.
Tijdens de watersnood van 1827 was Ottho Heldring dominee van Hemmen. Heldring zag toen hoe groot de impact was van een overstroming op het leven van alledag. Dat zette hem aan het denken over het kwetsbare lot van de arme sloebers in de omgeving. Vaak woonden ze op lage plekken, in hutjes van leem of stro die een gemakkelijke prooi van de golven waren. In de loop van de 19de eeuw nam het aantal armen in de omtrek van Hemmen en Zetten alarmerend toe. Tegelijkertijd daalde het vertrouwen in de dijken tot een nulpunt.
In deze zorgelijke tijd besloot Heldring een kerk te laten bouwen die ook kon dienen als plek waar de armen tijdens watersnood naar toe konden vluchten. In 1867 gingen vijftig arbeiders aan de slag. Ze wierpen een forse heuvel op. De kruin hiervan stak bijna een meter uit boven het hoogste waterpeil dat met de overstroming van 1809 was gemeten. Op de heuvel werd een kerk gebouwd met een zolder waarop plek was voor driehonderd vluchtelingen. In de bovenkant van de terpkruin, om de kerk heen, werden dertig buizen aangebracht, zodat snel loodsen konden worden opgebouwd waarin het vee van de armen kon schuilen. De huidige gracht wijst nog de plek aan waar de aarde voor de bouw van de heuvel werd weggehaald. De kerk werd in 1870 ingewijd en in 1897 uitgebreid met een westvleugel. Gelukkig deed zich geen overstroming voor die de mensen dwong de Vluchtheuvelkerk te gebruiken.
De kerk met vloedzolder, heuvel en gracht laat nog altijd zien dat de mensen lange tijd echt bang waren voor het geweld van de rivier.

Huidige situatie

De kerk is na jarenlang verval gerestaureerd en ziet er weer prachtig uit. De hoge woerd met de kerk en de vele grote eiken vormt een tamelijk spectaculair beeld. Jammer genoeg is dit beeld alleen vanaf het terrein van de stichting te bewonderen. Vanaf de openbare weg is dat vrijwel nergens mogelijk, en zeker niet in de zomer. De woerd is aan de noord- en westzijde begrensd door een watergang. Dit is het restant van de gracht die voorheen, in ieder geval nog in 1929, de heuvel geheel omringde.
Ten noorden van de vluchtheuvel ligt een grote hoogstamboomgaard van recente datum.
Een groot deel van de woerd is begroeid met loofbos met een boomlaag van vooral eiken, maar ook beuk en es, en een struiklaag met onder meer meidoorn, hazelaar, vlier, hulst en rode kornoelje. Door de inheemse soortensamenstelling, de ouderdom van de eiken en de diverse structuur heeft het bos een relatief hoge ecologische waarde. In het gazon op het talud aan de oostzijde bloeien veel kievitsbloemen en maarts viooltje. Verder is op diverse plekken taxus aangeplant. Deze soort past goed bij de begraafplaats op de vluchtheuvel. Ten zuidoosten van de woerd staat een merkwaardige boogvormige rij taxusbomen die erg dicht op elkaar staan. Deze lijkt ooit als heg bedoeld, maar nu zijn de bomen bijna tien meter hoog. Tussen deze taxusbomen en de kavelgrens staan drie grote populieren.

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1871

Huidige situatie

Specifieke aanbevelingen Vluchtheuvelkerk

Benutting landschapsecologische potenties:

- Aan de oostzijde staan drie volwassen populieren die kunnen worden verwijderd om schade door vallende takken te voorkomen en meer licht in het bos te krijgen.
- Randzone van aangrenzende watergang ecologisch inrichten; met dien verstande dat er geen vergravingen in het talud plaatshebben wegens zijn monumentale waarde als onderdeel van de woerdgracht, als plek van aardhaling voor de bouw van de vluchtheuvel. Ook kansen benutten om door opschonen van de gracht de waterkwaliteit en zo ook de ecologische potentie te verbeteren.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- De zichtbaarheid van de woerd en kerk kan aanzienlijk worden verbeterd door aan de noordwest- en oostzijde de struiklaag te dunnen. Door een aantal hulst- en taxusstruiken te verwijderen worden zichtlijnen gecreëerd. Aan de oostzijde staat een uitgegroeide taxushaag die teruggezet kan worden.
- Ook de hoge boogvormige rij met taxusbomen aan de oostzijde kan worden omgevormd tot een heg, waardoor de zichtbaarheid vanaf de Vluchtheuvellaan verbetert.
- Belangrijkste punt voor verbetering is de zichtbaarheid vanaf de openbare weg. De mogelijkheden daartoe zijn echter beperkt omdat de vluchtheuvel aan de zuid- en westzijde is afgeschermd door huizen en tuinen en aan de noord- en vooral de oostzijde op enige afstand ligt van de openbare weg. Er zijn twee mogelijke zichtlijnen te ontwikkelen:
  - Vanaf de Wageningsestraat. Deze zichtlijn is interessant omdat de vluchtheuvel door veel mensen gezien zou kunnen worden. De afstand van driehonderd meter is echter aanzienlijk en diverse beplanting hindert het zicht.
  - Vanaf de Bethelstraat is de afstand korter (honderd meter) maar hier komen minder mensen. Langs de Bethelstraat staan mooie oude bomen die het zicht op de woerd belemmeren. Opkronen kan dit probleem oplossen. Op de woerd staat langs de sloot hoog struikgewas van voornamelijk vlier en hulst. Door deze grotendeels te verwijderen, een enkele hulst uitgezonderd, is de woerd vanaf de noordelijk gelegen Bethelstraat beter te zien.
- Toegankelijk maken van de historische begraafplaats rond de kerk. De achtergronden van de vluchtheuvel, begraafplaats en kerk kunnen worden beleefd via een cultuurhistorische route. Deze route kan in het teken staan van de Zettense en Hemmense woerden.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- De rijzige woerd met de vluchtkerk heeft extra cultuurhistorische waarde dankzij de herkenbare relatie met de vierkante waterrijke laagte of gracht rondom de woerd. Hier werd met veel pijn en moeite de aarde gewonnen die nodig was voor het opwerpen van de heuvel. Voorkomen moet worden dat de woerdgracht geheel verlandt en zelfs verwildert. Wenselijk is het opschonen van de gracht zodat de woerd en de omringende natte laagte als een cultuurhistorisch ensemble worden ervaren.

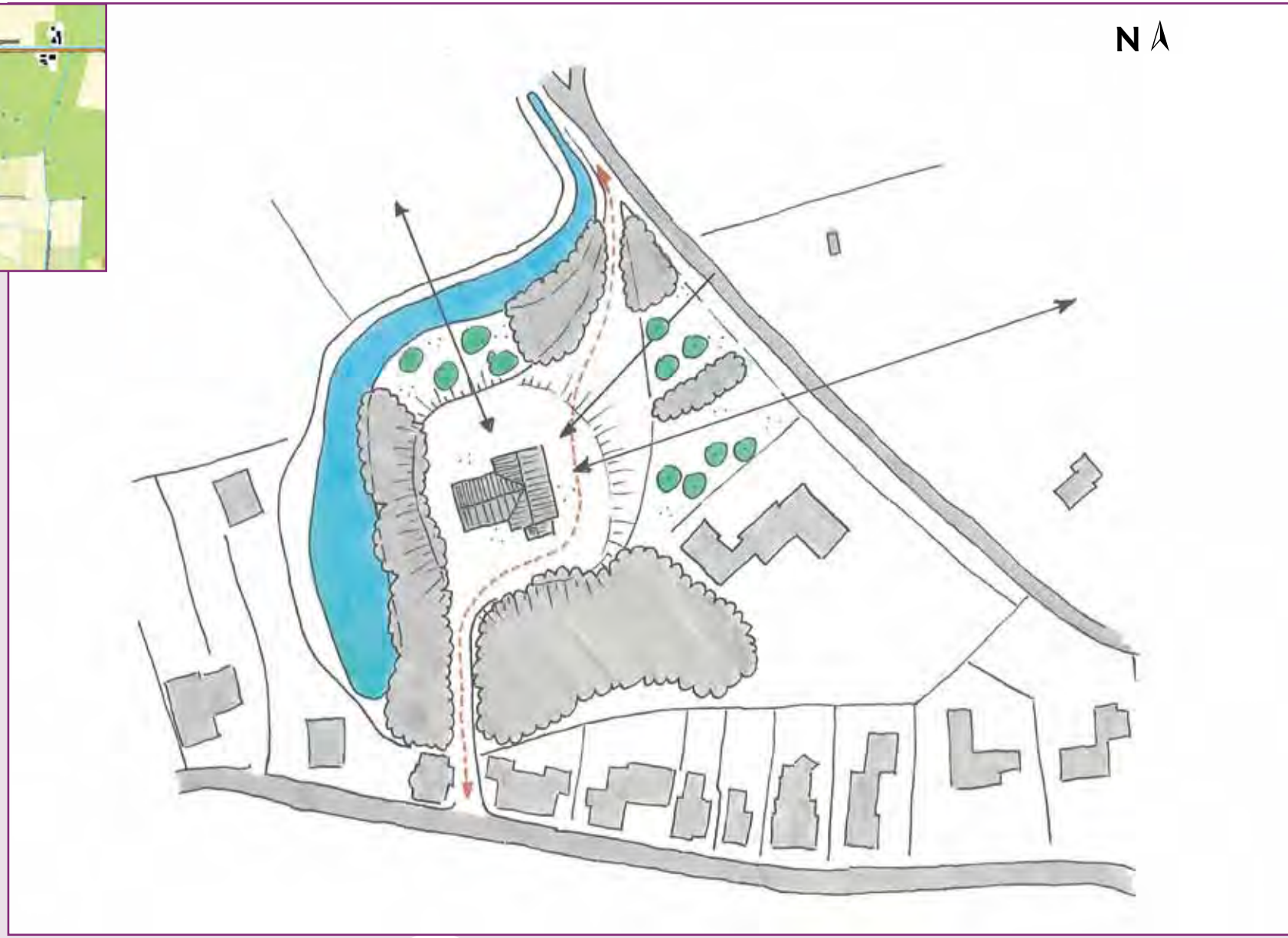

Streefbeeld

Vogelenzang, Driel

Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging

Boerderij Vogelenzang ligt op afzettingen van Rijngeulen die onderdeel zijn van de meandergordel van Snodenhoek (actief van ca. 628 tot ca. 272 voor Chr.). De beddingen van deze geulen zijn nog heel goed in de verkaveling te herkennen. Toponiemen als Moesdel en Rietbaan herinnerden lange tijd aan hun lage, natte karakter. De meandergordel van Snodenhoek sluit ten westen van Vogelenzang aan op een ander complex van Rijnlopen, dat ook uit de IJzertijd stamt: de meandergordel van Santacker-Driel.

Vogelenzang; het verhaal achter de naam

De naam Vogelenzang kan al dateren uit de Late Middeleeuwen en verwijzen naar het bosrijke karakter van de omgeving. Langs de natte oevers van oude Rijnlopen wemelde het eeuwenlang van de elzen- en wilgenbosjes, waar koekoek, nachtegaal en andere vogels hun hoogste lied zongen.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking

Archeologen hebben in de buurt sporen aangetroffen van Bataafs-Romeinse nederzettingen. Het gaat om overblijfselen van boerderijen van leem en hout, een grafveld en mogelijk zelfs een militaire legerplaats of castellum. Via de geulen van de ingeslapen Rijn was contact mogelijk vanuit het Gallo-Romeinse heiligdom Elst-Aam met de Limes (noordgrens Romeinse Rijk) bij Driel. De grote hoeveelheid sporen uit die tijd leverde het idee op om rond het geheel van oude Rijnlopen een Bataafs-Romeins landschap in te richten, met broekbossen en nagebouwde Bataafse boerderijen.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden

Vogelenzang is een eeuwenoud boerenerf in een gebied dat voor de sluiting van de dijkring (13de eeuw) deel uitmaakte van de overstromingsvlakte van de rivier. Als het water in de Neder-Rijn steeg, fungeerden de oude Rijnlopen bij Driel als overloopgeulen. Maar andersom was het natuurlijk ook mogelijk, dat het water vanuit de landinwaartse laagten tussen Elden en Elst naar de Neder-Rijn vloeide. In de 13de eeuw werden de geulen van de oude Rijn afgesloten van de rivier. De oude Rijnlopen verlandden daardoor sneller en werden uiteindelijk gecultiveerd. Een deel van de Rijnbeddingen ging als de Ganzenwei deel uitmaken van boerderij Vogelenzang.

In 1832 was Willem van Gendt eigenaar van de boerderij. Hij bezat bongerds, akkers, weiden en wilgenbossen. Zuid en west van Vogelenzang werd fruitteelt beoefend. Deze teelt vormde een belangrijke bron van inkomsten tot ver in de 20ste eeuw. Na de oorlog verdwenen de boomgaarden en trad de veeteelt op de voorgrond. Daarom bouwde men aan de westkant van de boerderij een groot bedrijfsgebouw met tientallen ligstallen. Daarnaast verbouwde men de bestaande melkstal.

In de loop van de eeuwen zal het woonerf om verschillende redenen zijn opgehoogd. Door het watervoerende karakter van de meandergordel van Snodenhoek stond de omgeving bij hoge rivierstand bloot aan kwel. Grote stukken land zullen daarbij regelmatig blank hebben gestaan. Vermoedelijk is het erf vanaf de 18de eeuw een of meermalen verder opgehoogd. Met overstromingen die deels ontstonden door dijkbreuken in het stroomopwaarts gelegen buurtdorp Elden, klom het water almaar hoger. Dat gebeurde in 1711, 1740 en ook in 1820.

Ontwikkeling van huis en erf

De boerderij van Van Gendt stond in 1832 parallel aan de huidige Vogelenzangsestraat. Aan de noordoostkant ervan stond een hooiberg. Aan de west- en noordwestkant stonden twee schuren. Aan de zuidkant lag een tuin. Door de eeuwen veranderde de bebouwing. Zo werd als vervanging van de in de oorlog vernielde boerderij een moderne T-boerderij met grote deel en veestallen gebouwd. De vooroorlogse kelder is nog aanwezig. Later werd aan de westkant van de boerderij een kolossale schuur opgetrokken. Intussen maakte het fruitgewas om het boerenerf plaats voor weiden. De verkaveling in de omtrek is na de oorlog niet ingrijpend aangepast. Boerderij Vogelenzang vormt daardoor nog een herkenbaar onderdeel van een landschap dat markant is getekend door een complex oeroude Rijnlopen met imposante historie, een uniek ensemble.

Verhalen en legendes

In de Romeinse Tijd maakte de omgeving van de boerderij deel uit van de machtige Limes van de Romeinen. In de Tweede Wereldoorlog was het een tijdlang onderdeel van het frontgebied tussen geallieerden en Duitsers. Met operatie Market Garden in september 1944 raakte de boerderij uiteindelijk in geallieerde handen. De Neder-Rijn vormde de scheiding tussen de strijdende partijen. In december staken de Duitsers de dijk door in het nabije Elden. Bedreigd door het water te worden afgesneden van Elst, ontruimden de Britten haast je, rep je de omgeving van Vogelenzang. Vervolgens kwamen de Duitsers met boten vanaf de Veluwezoom de rivier over en pikten Driel en omgeving weer in. In februari 1945 overstroomde de omgeving van Vogelenzang voor de tweede maal. Pas in april 1945 veroverden de geallieerden boerderij Vogelenzang en de rest van Driel. Dit gebied bleef nog in de vuurlinie liggen, totdat de Duitsers waren verjaagd van de hoogten bij Oosterbeek en Doorwerth, rond 17 april 1945. Intussen was de boerderij volledig vernield.

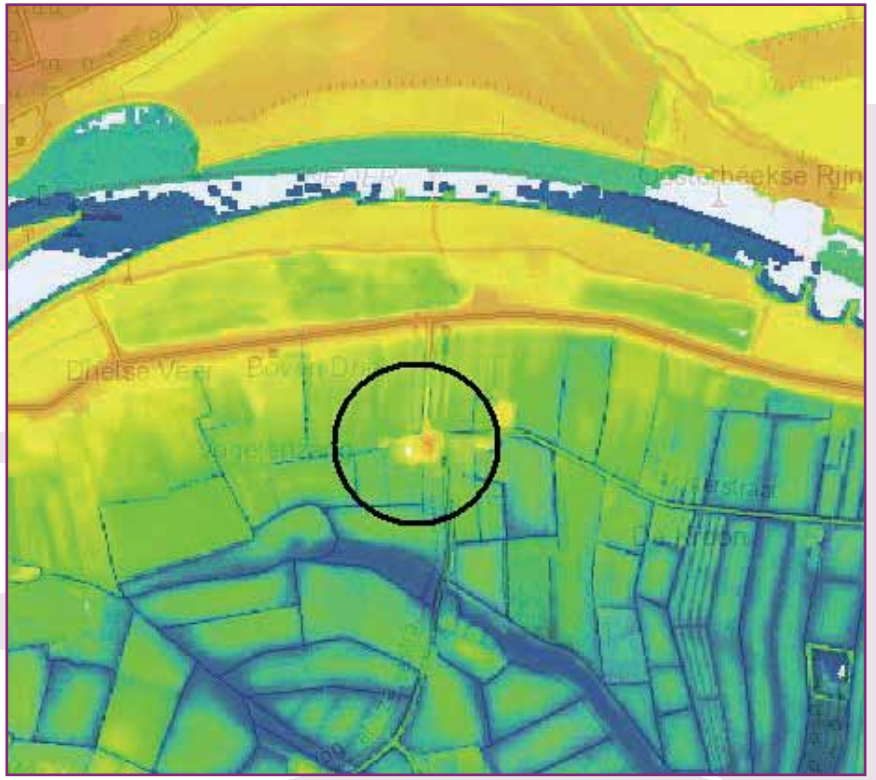

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1872

Huidige situatie

Huidige situatie erf

De woerd Vogelenzang ligt op 250 meter van de winterdijk ten oosten van Driel. Het terrein is voor een groot deel bebouwd en verhard, maar er zijn ook groene elementen. Aan de noordzijde staat een klein bosje met hoofdzakelijk essen, maar ook enkele Noorse esdoorns, veldesdoorns en iepen. Er zijn nauwelijks struiken aanwezig, maar wel vrij veel wortelopslag van iep. De kruidlaag wordt gedomineerd door brandnetel. Maar er zijn ook kenmerkende soorten als bosandoorn en knopig helmkruid. Aan de straatzijde van het bosje is recent een beukenhaag geplant. De oostzijde van de woerd is een grasveld en aan de straat staan vrij grote essen en een grote beuk. De zuidkant is tuin en bestaat uit gazon, heestervakken en borders. Tegen de grens met de buren staan oostelijk een aantal grote coniferen en verder een stukje beukenhaag en diverse struiken. Aan de westzijde is een grote schuur bijgebouwd. Daarnaast staan enkele rijen essen met enige ondergroei van veldesdoorn en iep. Deze staan wel wat in de verdrukking doordat er zware machines langsrijden en er materialen zijn opgeslagen. Ten noorden van de schuur staat een rij opgekroonde essen met opslag van iep. Langs de weg naar de dijk staat een rij paardenkastanjes, waarvan enkele in mindere conditie zijn.

Specifieke aanbevelingen woerd Vogelenzang in Driel

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Het grasveld aan de westzijde verfraaien met hoogstamfruitbomen.
- De coniferen langs de zuidgrens vervangen en deel uit laten maken van een hoge haag bestaande uit inheemse soorten.
- Ten noorden van de nieuwe schuur is een strook waar enkele jaren geleden nog bomen stonden. Planten van struweelhaag langs het weiland die ecologische waarde heeft en het volle zicht vanaf de dijk op de schuren wat verzacht.
- Enkele leilinden planten ten zuiden van de boerderij om directe lichtinval op het huis en kelder te breken.
- De sloot ten zuidoosten van de woerd heeft in het verleden doorgelopen in noordelijke richting. Dit beeld herstellen waardoor verdwenen gradiënten worden hersteld.
- Herstellen van laanbeplanting ten noorden van de woerd aan beide zijden van weg.
- Vervangen van de sparren ten zuiden van het huis door een walnoot of fruitboom.

Benutting landschapsecologische potenties:

- Verbeteren van de waterkwaliteit in de zuidoostelijke watergang door de afvoer op de sloot af te koppelen.
- Versterken ecologische kwaliteiten van het bosje ten noorden van de boerderij door aanplant van inheemse struiken.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Herstellen sloot aan de oostzijde van de woerd om het hoogteverschil van de woerd te accentueren.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- De relatie tussen woerd en verlande prehistorische Rijnbedding, pal ten zuiden van Vogelenzang, kan beter uit de verf komen als die bedding onderdeel zou gaan worden van een Bataafs-Romeins belevingspark. Accentueren van oude Rijnbedding door aanleg van broekbossen. De parkaanleg behoort tot stand te komen met respect voor de middeleeuwse sporen van ontginning.
- Herstel van fruitcultuur rond de boerderij versterkt het idee dat de woerd gelegen is op oeverzonegrond van een meandergordel.

Streefbeeld

De Brouwketel, Huissen
Uiterwaardwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging
De woerd van de Brouwketel ligt buitendijks op de rug van een loop van de Neder-Rijn. Deze loop kwam pas tot leven in de periode na de aanleg van de dijken in de 13e eeuw.

De Brouwketel; het verhaal achter de naam
De naam Brouwketel herinnert aan brouwen en bierschenken. Het was een boerderij annex herberg die aan een pad lag dat Huissen verbond met Pannerden, Aerdt, Herwen, Lobith en Schenkenschanz.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
Resten van bewoning vóór de bedijking zijn verspoeld door het water. Het pad aan de oostkant van de boerderij verdient wel aandacht. Het markeert de ligging van de oude grens tussen Gelre en Kleef. Pal ten oosten van de huidige Brouwketel kabbelde een meander van de Neder-Rijn. Hij stroomde hier noordwaarts, naar het Looveld in het huidige Duiven waar deze meander aardkundig intact is en nog goed uit de verf komt in het verkavelingspatroon.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
De Brouwketel bestond in ieder geval al in 1632. In de Middeleeuwen (500-1500) stroomde de rivier ten zuiden van de plek waarop de huidige boerderij staat, de huidige Angerense Strang. In de loop van de tijd verplaatste de Neder-Rijn zich richting de Liemers. De Brouwketel stond aan het pad dat de grens vormde tussen het Kleefse Huissen en het Gelderse Angeren aan de binnenzijde van een zomerkade die vóór 1632 was aangelegd. Een krib tegenover de Brouwketel leidde de rivier van de kade af en zorgde voor landaanwas.
In 1832 hoorden bij de Brouwketel weiden, akkerland, geriefhoutbos, een boomgaard, tuinen en waterpartijen, waaronder een deel van de Angerense Strang. Het land lag vooral tussen de Angerense Strang en de zomerkade. Er werd ook een tijdlang tabak verbouwd.
Ook al was de angst voor natte voeten nog niet groot omdat de Neder-Rijn in de 17de eeuw aan het verzanden was, toch moet voor de bouw van de boerderij, vóór 1632, al een heuvel zijn opgeworpen. Maar na de aanleg van het Pannerdensch Kanaal ontstonden hele hoge rivierstanden. Op veel plaatsen werden kaden en woonerven in de winterbedding opgehoogd. Dit is vast ook in de 18de eeuw gebeurd op de Brouwketel. In die tijd zal ook de vloedschuur zijn gebouwd waar bij overstroming het vee hoog en droog kon worden gestald.

Sporen van bewoning van de tijd na de bedijking
De bewogen geschiedenis van woerd de Brouwketel en de vele sporen daarvan slaan op de tijd na de bedijking, toen de rivier was teruggedrongen naar een enge ruimte, de winterbedding.

Ontwikkeling van huis en erf
In 1832 was de boerderij, een hallehuis met een (vloed)schuur, eigendom van Frans Claassen. In het zuidwestelijk deel van het woonerf lagen tuinen, waar ook nog in een latere periode tabak is geteeld. Ten zuidwesten van het woonerf lag ook een boomgaard. Haag en bongerd – vooral perenbomen – sieren nog altijd de omgeving van de Brouwketel. De boerderij is in de jaren tachtig van de vorige eeuw gerestaureerd maar daarna verwoest door brand. In de jaren negentig werd een nieuwe Brouwketel gebouwd. De woerd werd opnieuw flink opgehoogd.

Verhalen en legendes
De Brouwketel lag aan een strategisch belangrijke verbindingsweg: de weg van Arnhem-Huissen naar de Schenkenschanz, de geduchte Staatse vesting op de landtong tussen Neder-Rijn en Waal ten zuiden van het huidige Tolkamer. Soldaten, dominees en anderen met bestemming Schenkenschanz, zullen vast en zeker een biertje hebben gedronken in de Brouwketel. Jaarlijks vierden de leden van de Huissense gilden, het beleg van Huissen (1502) met een vispartij in de Angerense Strang, waarna ze uiteraard ook het glas hieven. In de 17de en 18de eeuw mochten de katholieken in het nabije Angeren niet in het openbaar hun geloof belijden. Maar in het Kleefse Huissen, was wel vrijheid van godsdienst. Daarom begonnen de katholieken van Angeren een schooltje in de Huissense Brouwketel.

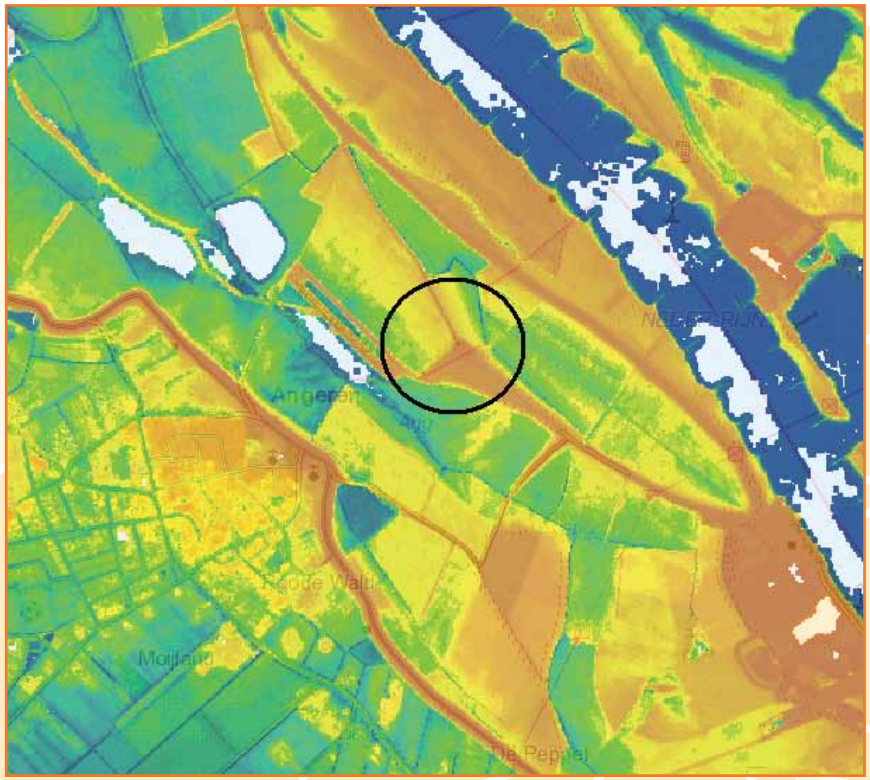

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1890

Boerderij met vloedschuur rond het midden van de 20ste eeuw

Huidige situatie

Huidige situatie erf

Bij de herbouw van de boerderij in de jaren negentig zijn diverse hagen aangeplant: rond het huis een beukenhaag, langs de weg vlieren en om de moestuin rode kornoelje. Ten westen van de boerderij staan op het langwerpige perceel oude hoogstamfruitbomen waarin steenuilen broeden. Aan de noordzijde loopt een oude en hoge struweelhaag met vooral meidoorn en vlier. Deze is voor zangvogels en andere fauna van belang. Aan de zuidzijde van dit perceel staat verspreid wat struweel. Al met al heeft het terrein hoge landschappelijke en ecologische kwaliteiten.

Specifieke aanbevelingen De Brouwketel

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Snoeien van oude fruitbomen en gefaseerd afzetten van oude struweelhaag zodat weer een vitale haag kan ontstaan.
- Aanplant van knip-/scheerhaag aan de zuidzijde van het perceel is landschappelijk fraai en heeft meerwaarde voor de natuur.
- Bijplanten van fruitbomen in de eeuwenoude hoogstamboomgaard aan de zuidwestkant van de woerd.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Door de kornoeljehaag op het zuidtalud te verwijderen wordt het hoogteverschil van de woerd geaccentueerd. Dit geldt ook voor de vlierstruiken aan de oostzijde.
- Inzet van het pad op de nabije zomerkade als onderdeel van een wandelroute voor beleving van de oude verbinding Huissen-Schenkenschanz. De Brouwketel was een pleisterplaats langs deze immens belangrijke militaire verbinding uit de Tachtigjarige Oorlog.

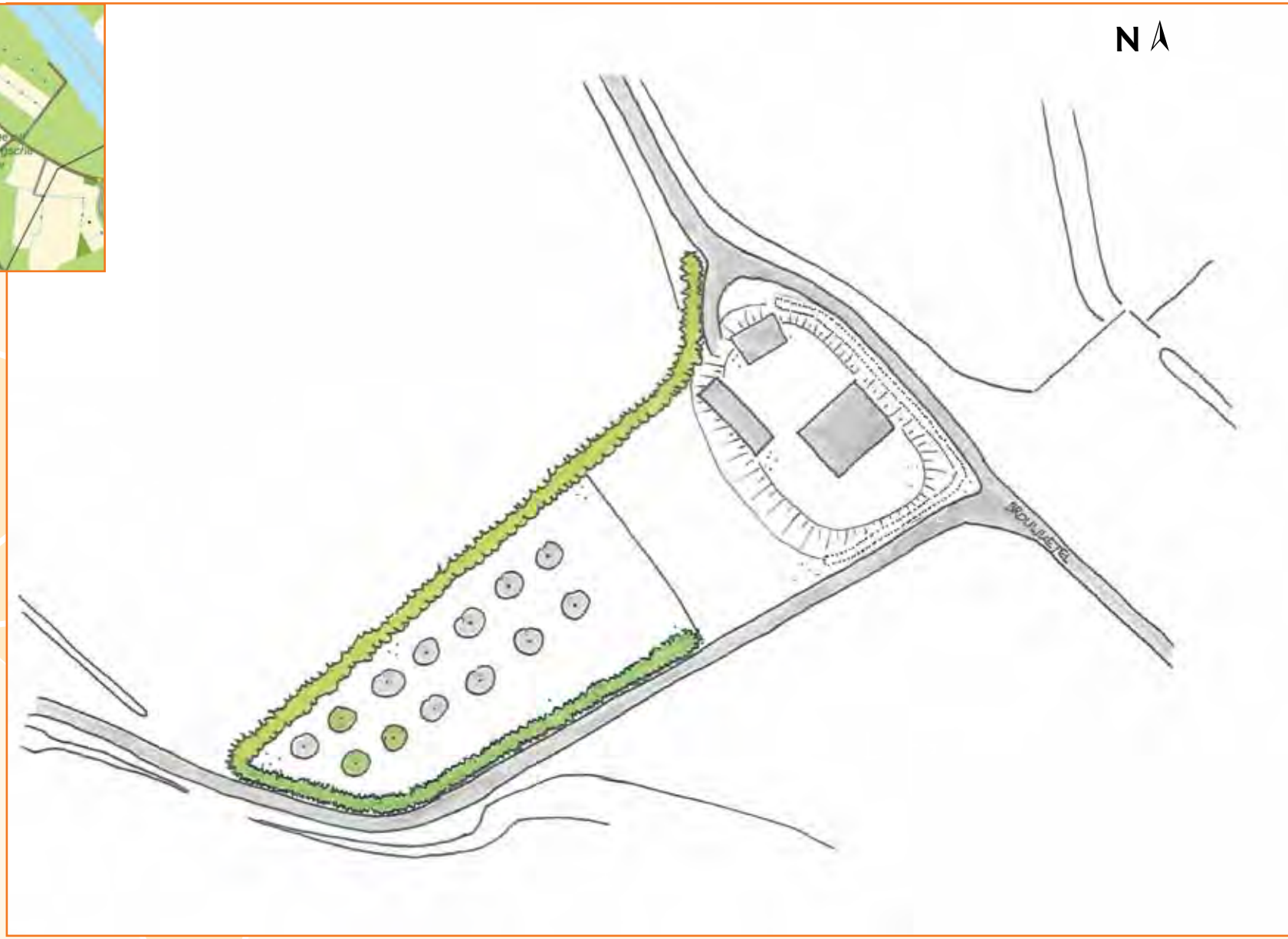

Streefbeeld

Buitenzorg, Bemmel
Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging
De woerd Buitenzorg ligt op de meandergordel van Zandvoort-Zandbaal. Een stelsel van riviergeulen en ruggen van de Rijn dat zich ontwikkelde vanaf het midden van de Bronstijd. Tweeduizend jaar geleden, in het begin van de Romeinse Tijd, sliep de meandergordel in. Vanaf de 15de eeuw braken in de buurt van Bemmel de dijken verschillende keren door. Daarbij strooide het overstromingswater een deken van zand en grind uit over het gebied van Buitenzorg.

Buitenzorg; het verhaal achter de naam
De naam Buitenzorg is een nostalgisch bedenksel van de stichtster Jeanne Vignon. Zij woonde vanaf eind 18de tot begin 19de eeuw in Nederlands Oost-Indië. Haar vader en ook haar man, Pieter Mossel, hadden hoge posten in het Nederlands bestuur op Java. Ze heeft toen ongetwijfeld Buitenzorg bezocht. Dit was het sprookjesachtig mooie buitenverblijf van de gouverneur-generaal in de buurt van Batavia. Toen het echtpaar Mossel-Vignon terugkwam in Nederland woonde het in Bemmel en kocht het landerijen en huizen, waaronder de Kinkelenburg en een huis op het Rosserzand, genaamd het Wonder. Na het overlijden van haar man liet Jeanne Vignon 'het Wonder' omtoveren tot een herenhuis met koloniale uitstraling.
Het gebied van de woerd moet hebben behoord tot het Rosserzand. Deze naam verwijst mogelijk naar de rosse kleur van de zandige grond. De kleur heeft misschien te maken met de invloed van kalk- en/of ijzerhoudende kwel. De zandige samenstelling kan zijn veroorzaakt door overslag als gevolg van dijkbreuken bij het centrum van Bemmel.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
De Woerd ligt op een meandergordel die door zijn hoogte al vroeg aantrekkelijk was voor bewoning. Daarom is de archeologische verwachting dat er in de omgeving sporen van bewoning te vinden zijn die kunnen teruggaan tot in de Bronstijd (2000 tot 800 voor Chr.).

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
Door zijn ligging op een meandergordel, was het gebied van Buitenzorg al zeer vroeg gecultiveerd. Sinds de bedijking moet het land herhaaldelijk overdekt zijn met zandig en keiachtig materiaal dat afkomstig is uit Bemmelse doorbraakkolken.
Aan de rand van Buitenzorg stroomt de Bemmelsche Zeeg. Deze middeleeuwse watergang begint vlakbij de Kinkelenburg. De zeeg loopt van hier westwaarts en draait bij Buitenzorg noordwaarts, richting Aam. Aan de westkant van het land van Buitenzorg lijkt de zeeg de grens aan te wijzen van de oude dorpspolders Bemmel en Ressen. Die grens liep mogelijk rond een moerassige verlande rivierbedding.

Sporen van bewoning van de tijd na de bedijking
In 1835 vestigden de weduwe Jeanne Vignon en haar kinderen zich op het terrein van het huidige Buitenzorg. Hier stond een langgerekt huis, huis het Wonder, dat bewoond werd door twee gezinnen: het gezin van een arbeider uit Gendt en dat van een veldwachter. Onbekend is wanneer dit pand is gebouwd. Het kan hier al eeuwenlang hebben gestaan.

Woerd; ontwikkeling
Het is goed mogelijk dat het huis dat Jeanne Vignon liet verbouwen tot een lustoord, al op een woerd stond. De dijkdoorbraken van de Bemmelse dijk hebben mogelijk sinds de 15de eeuw de bewoners al aangespoord het woonerf op te hogen. Als die kunstmatige ophoging al bestond dan zal die zijn aangepast om aan de eisen voor de bouw van het chique huis Buitenzorg te voldoen. Een deel van huis het Wonder werd afgebroken. Het pand kwam daardoor verder van de weg te staan. Zo ontstond ruimte om aan de voorkant een tuin in Engelse stijl met bomen, gazon en een stijlvolle toegangsweg te maken. In ieder geval kwam de nieuwe woning met achterhuis op een grote woerd te staan. De aandacht voor de woerd zal zijn bevorderd door de pijnlijke herinnering aan de dijkbreuken bij Oosterhout in 1809 en 1820 waardoor ook de omgeving van Bemmel meermalen blank stond.
Omstreeks 1845 lag bij de woning van Buitenzorg een tuin. De woerd maakte deel uit van een perceel akkerland. Deels grensde dit land aan de Kattelegersche Weg, tegenwoordig Vossenhol, deels aan de oude weg naar Ressen. Ten westen en ten zuiden van dat akkerland lag een grote

boomgaard. Op het perceel hiervan moet ook nog een slingerbosje – een wandelbos met slingerpaden – hebben gelegen. Het lag vermoedelijk pal ten zuiden van de woerd. Jeanne Vignon overleed in 1841. Buitenzorg werd verkocht.
Al voor 1871 had het landhuis het karakter gekregen van een T-boerderij. Aan de westkant van het woonhuis werd een bedrijfsschuur gebouwd. Rondom de woerd lagen boomgaarden. Voor 1900 werd langs de weg naar Ressen een strook fruitgewas herschapen in weiland. De percelen van Buitenzorg werden voor een deel gescheiden door opgaand geboomte of struikgewas.
Meer ingrijpend waren de veranderingen na de oorlog. De boerderij werd herdoopt tot een stoeterij. Er kwamen gebouwen te staan, vooral voor het houden en fokken van paarden. Rond 1972 was de omgeving van de woerd veranderd in grasland. Hier kwam ook een drafbaan te liggen.
De Bemmelse stoeterij kreeg landelijke faam door enkele talentvolle sportpaarden. De bekendste werd Henri Buitenzorg, 'Sir Henri', liefst driemaal uitgekozen tot Paard van het Jaar. In 2011 ontvingen de eigenaren van het goed de Monumentenprijs voor de zorgvuldige restauratie van de T-boerderij. Mooi dat zo ook een hiermee verbonden zoete mijmering van een Limburgse dame over haar Javaanse tijd bewaard blijft.

Verhalen en legendes

De weg langs Buitenzorg heette vroeger de Kattelegersche Weg. Hij liep naar het Kattenleger. Die naam kan verwijzen naar geloof in samenscholingen van heksen, heksensabbatten. Verhalen over heksenvergaderingen kunnen slaan op plekken van cultus, die al voor de komst van de kerk in de Vroege Middeleeuwen bestonden. Vaak bevinden die plekken zich op natuurlijke hoogten in het landschap, in dit geval een prehistorische meandergordel. Sommigen zien een verband tussen heidense cultusplekken en de aanwezigheid van energielijnen of -plekken, leylijnen of leycentra. Misschien heeft de naam van de voorganger van Buitenzorg, huis het Wonder hier ook mee te maken. Hield de mystieke betekenis van de omgeving van het Wonder voor Jeanne Vignon de herinnering aan Indië levend?

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1850

Huidige situatie

Huidige situatie erf

De boerderij 'Buitenzorg' ligt in het oeverwallenlandschap tussen Bemmel en Ressen. Op het erf van deze stoeterij is diverse beplanting aanwezig waaronder twee kapitale rode beuken aan weerszijden van het voorhuis. Daarvoor staat een rij paardenkastanjes langs de straat. Ten zuiden daarvan ligt een bosje met hoofdzakelijk es, esdoorn en robinia. Op het erf zijn diverse knip/scheerheggen aanwezig van beuk, haagbeuk, veldesdoorn en meidoorn.
Bij de stoeterij ligt een behoorlijke oppervlakte paardenweiden. Deze graslanden zijn weinig bemest en redelijk kruid- en structuurrijk. Houtige beplanting is verspreid aanwezig zoals de eiken tussen de weitjes aan de noordzijde en knotwilgen aan de sloot langs de Ressense-straat en langs de sloot ten zuiden van de renbaan. Hier staan ook spontaan gevestigde struiken als hondsroos, sleedoorn en rode kornoelje. In een weide is een groep linden geplant om de paarden van schaduw te voorzien.
In de verspreide struiken langs de drafbaan werden diverse zangvogels waargenomen waaronder kneu, zwartkop en heggenmus. De eigenaresse vertelde verder van uilen die ze 's avonds hoorde aan de voorzijde van het huis. Waarschijnlijk zijn dit bosuilen, maar ook de steenuil heeft hier een goed leefgebied met de paardenweiden.

Specifieke aanbevelingen Buitenzorg

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Tijdens de restauratie van het gebouw zijn restanten van een waterput te voorschijn gekomen. Deze waterput kan bovengronds weer zichtbaar gemaakt worden.
- Accentueren van de oude grenzen van lustoord Buitenzorg door aanplant van bomen/ hagen en door herstel/ opschoning van het hier gelegen deel van de Bemmelse Zeeg.
- Bepalen van de exacte positie van het slingerbosje en nader onderzoeken of gedeeltelijk of geheel herstel hiervan kan bijdragen aan de ecologische waarde van Buitenzorg. Cultuurhistorie wordt versterkt en de natuur lift volop mee.
- Door recente aanpassingen aan de Ressensestraat heeft de toegang tot het terrein een rommelig aanzicht gekregen. Aanbevolen wordt de situatie te verbeteren.

Benutting landschapsecologische potenties:

- Aanplant van struiken in loofbosje om ecologische waarde te verhogen. Hazelaar, rode kornoelje, wegedoorn en hulst zijn daarvoor geschikt.
- Vervangen van coniferen door een inheemse haag bij dienstwoning.
- Aanbrengen van beplanting op de kavelgrenzen buiten het erf. Voor vogels, insecten en vele andere kleine dieren is dit van grote waarde. Geschikte soorten zijn hondsroos, egelantier, sleedoorn, Gelderse roos, wilde liguster, rode kornoelje en wilde kardinaalsmuts.
- Aanplant van kleine boomgroepen in de weiden voor de schaduw, die tegelijk ook een ecologische meerwaarde hebben. Linde en eik zijn daarvoor het meest geschikt, eventueel is esdoorn een optie. Deze groeit sneller dan de eerstgenoemden.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Buitenzorg kan deel uitmaken van een cultuurhistorische wandel-route, die in het teken staat van de beleving van de Bemmelse buitens en die onder andere voert langs de Bemmelse Zeeg. Deze zeeg begint in de omgeving van de Kinkelenburg/ Leemkuil.

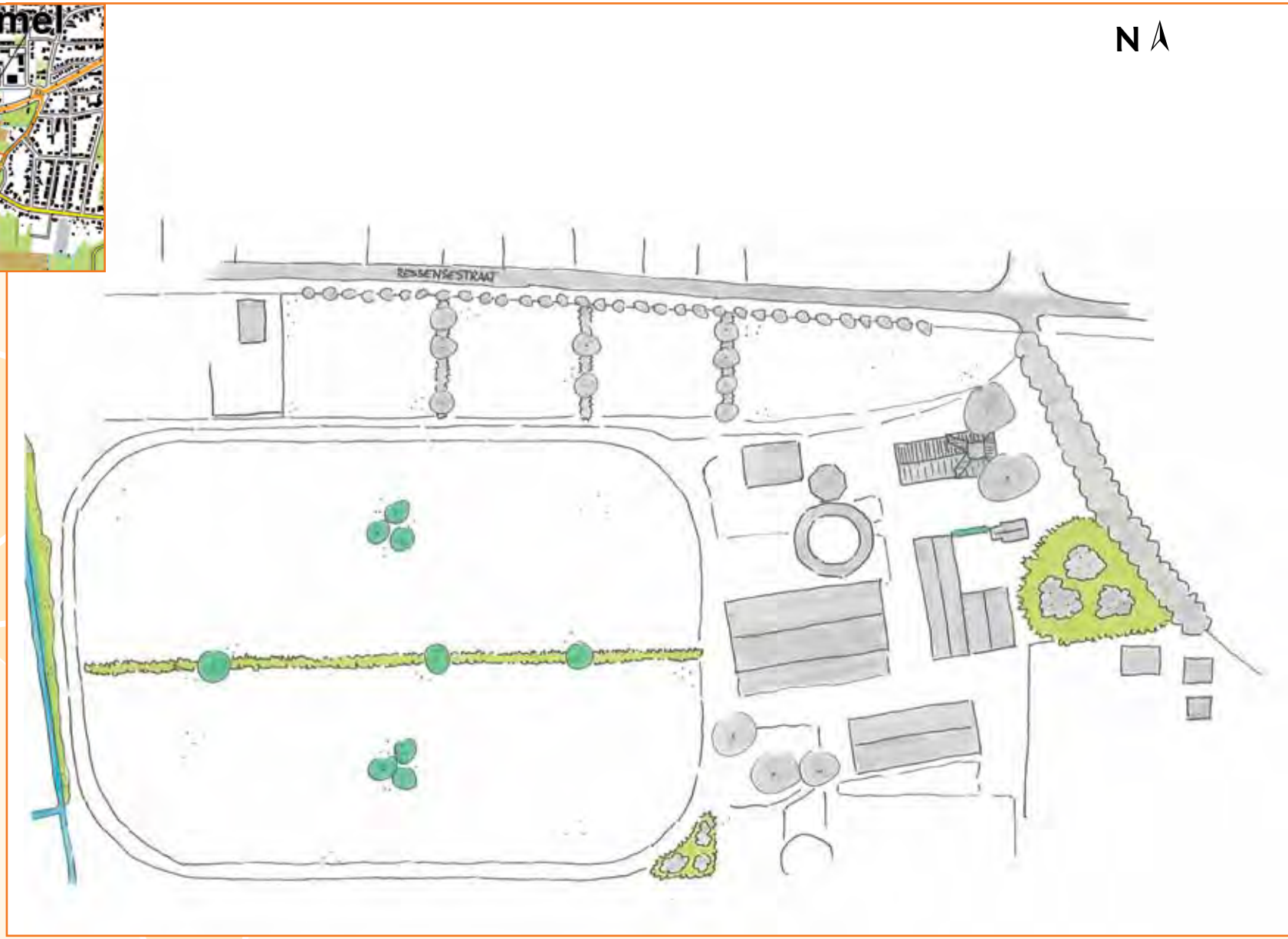

Streefbeeld

Den Heuvel, Bemmel

Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging

De boerderij Den Heuvel ligt op een rivierduin die ontstaan is tijdens de ijstijd. De kern van de heuvel heeft dus een natuurlijke oorsprong. Den Heuvel ligt aan de rand van een komgebied. De meandergordel van Walbeek, waarbinnen de Heuvel ligt, was actief van de Jonge Steentijd tot in de IJzertijd (2.100 tot 610 voor Chr.)

De Heuvel; het verhaal achter de naam

Den Heuvel aan de Heuvelseweg. De naam spreekt voor zich. De verhoging werd al in de prehistorie bewoond.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking

In 1942 leverde archeologisch onderzoek, onder een meer dan meters-dikke laag zwarte aarde, sporen van paalgaten van een Bataafse nederzetting en twee waterputten op. Eén put bevatte scherven van Romeins en Bataafs aardewerk. De nederzetting uit begin 1ste tot eind 3de eeuw na Chr, kende een open middendeel en nogal wat hekken en schuttingen. Uit latere tijden stamt o.a. een deel van een middeleeuwse ijzeren ploeg.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden

Den Heuvel ligt aan de rand van het komgebied Heuvel – Bergerden. Vóór de sluiting van de dijkring in de 13de eeuw, was dit een overstromingsvlakte. De boerderij Den Heuvel bezat van oudsher veel akkerland op delen van een stroomrug in het Karbrugse Veld. Omdat er al zo lang op Den Heuvel gewoond wordt, zou het kunnen zijn dat hier al voor de bedijking werd geboerd. Aan de west- en noordkant van dit gebied lag het komgebied dat pas na sluiting van de dijkring kon worden bewerkt.
In 1832 toen Nicolaas Aalbers eigenaar van Den Heuvel was, stonden er een paar grote schuren en één hooiberg. Het was met name een akkerbouwbedrijf. In de 20ste eeuw rukte de fruitcultuur op. In 1932 waren er twee bongerds langs de Heuvelsestraat.

Ontwikkeling van huis en erf

In 1832 lijkt de boerderij nog een krukhuis dat met de achterkant naar de weg in het zuiden is gericht. Aan de oostkant van de boerderij stond een langgerekte schuur. Aan de westkant een kleinere schuur. Tussen de boerderij en de weg in het zuiden lag een perceel met schuur en een hooiberg. Aan de noordzijde van het erf lag een tuin. Aan de oostkant een bongerdje. Aan de noordzijde grensde een andere huisplaats. Mogelijk van de knecht.
In de herfst van 1944 bleek Den Heuvel een hoogte van militaire betekenis waar fel om werd gevochten. De boerderij werd uiteindelijk in brand geschoten.
Met de wederopbouw in 1951 werden de gebouwen anders geplaatst. Er kwam een L-vormig complex op Den Heuvel. Een bedrijfspand met een haaks hierop staand woonhuis. Het binnenplein gevormd door de L-vorm, sloot aan op de Heuvelsestraat, aan de westkant.
Nu is er met name veeteelt. Er kwam een kapel voor de gesneuvelde soldaten.

Verhalen en legendes

Het verhaal gaat dat Den Heuvel is ontstaan door het eeuwenlang schoonkloppen van klompen bij de boerderij.
De boerderij lag een half jaar lang in het frontgebied. Den Heuvel gaf zicht op het open gebied van de Linge, waarlangs de Duitse linie lag. De geallieerden verdedigden de ruïnes. In de herfst van 1944 ontstond grote wateroverlast en overstroomde de Betuwe als gevolg van het doorsteken van de dijk bij Elden. De Heuvel vormde een eiland. Nog tot ver na de oorlog werden resten van dode soldaten en allerlei wapentuig, van tanks tot boobytraps gevonden. Vanaf 1931 is de huidige eigenaar verbonden aan de boerderij. Tijdens de extreem hoge waterstanden in 1995 informeerden omwonende boeren alvast of zij hun vee op de woerd mochten brengen.

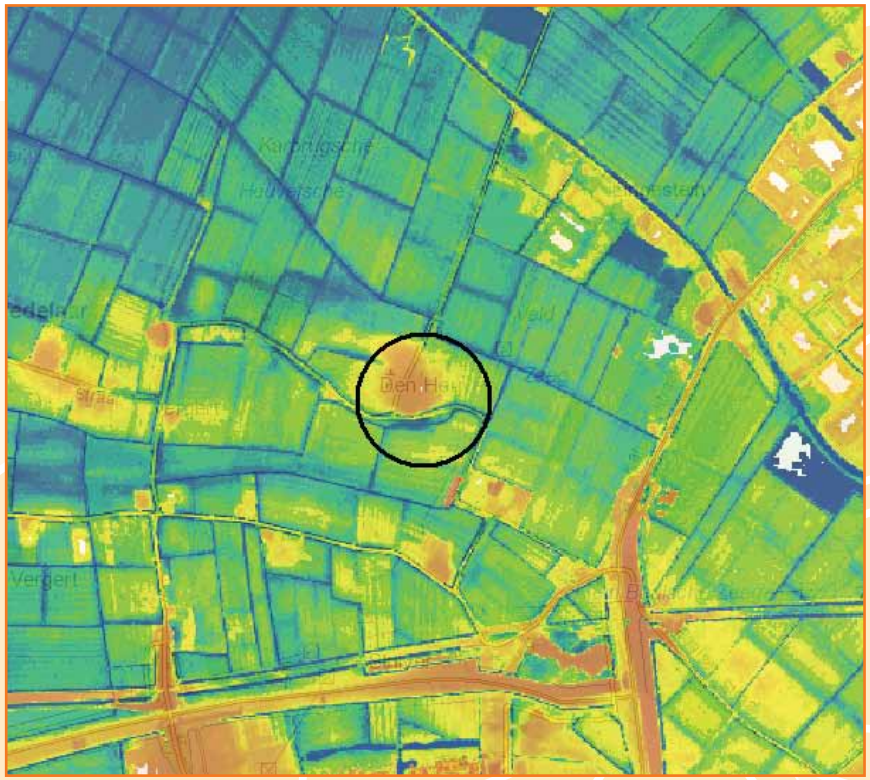

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1850

Boerderij vóór de Tweede Wereldoorlog

Huidige situatie

Huidige situatie erf

Aan de zuidzijde is het talud beplant met onder andere fruitbomen, notenbomen en in de westelijke hoek met ligusterhagen omzoomd. Aan de noordwestelijke zijde staat langs de weg een elzensingel. Aan de noordkant van het erf ligt een kuilplaat. Centraal op het erf is weinig beplanting aanwezig.

Het boerenerf lijkt geschikt als leefgebied voor de steenuil en diverse schuren lijken een goede plek voor de kerkuil. Volgens de bewoonster zitten er echter geen uilen op het erf en daarvoor zijn bij het bezoek ook geen aanwijzingen gevonden. Ook voor zowel boeren- als huiszwaluw lijken geschikte nestplaatsen aanwezig, maar nesten zijn niet gezien.

Specifieke aanbevelingen Den Heuvel

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Uitbreiden van elzenhaag aan noordwestzijde naar noordzijde waardoor achtererf omsloten wordt. Opslagplaats aan noordzijde wordt zodoende aan zicht onttrokken.
- De aanplant van een kleine hoogstamboomgaard nabij de boerderij is zeker van meerwaarde, gelet op de historische relatie tussen de woerd en hoogstamfruit.
- Versterken van de relatie tussen de woerdboerderij en haar, op een oeverwal gelegen, oude cultuurland in het Karbrugsche Veld tussen de omtrek van de Heuvelsestraat en de Karstraat. Relatie versterken door herstel van hagen/ opgaand geboomte op oude kavelgrenzen en door herstel van bongerds.
- Aanplant van (fruit) laanbomen langs Heuvelsestraat om historische relatie tussen oeverwal en fruitbomen te accentueren.

Benutting landschapsecologische potenties:

- Natuurvriendelijk inrichten van lager gelegen zone ten zuiden van de Heuvelsestraat.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- In de educatie Den Heuvel benadrukken als militair belangrijkste ‘woerd’, als militaire sleutelpositie en slagveld in de Tweede Wereldoorlog. Hierbij de kansen benutten rond het luisterkeienproject van de Liberation-route. In het verhaal ook verwijzen naar de verwoesting en herrijzing van de woerdboerderij en naar het naburige herdenkingskapelletje.

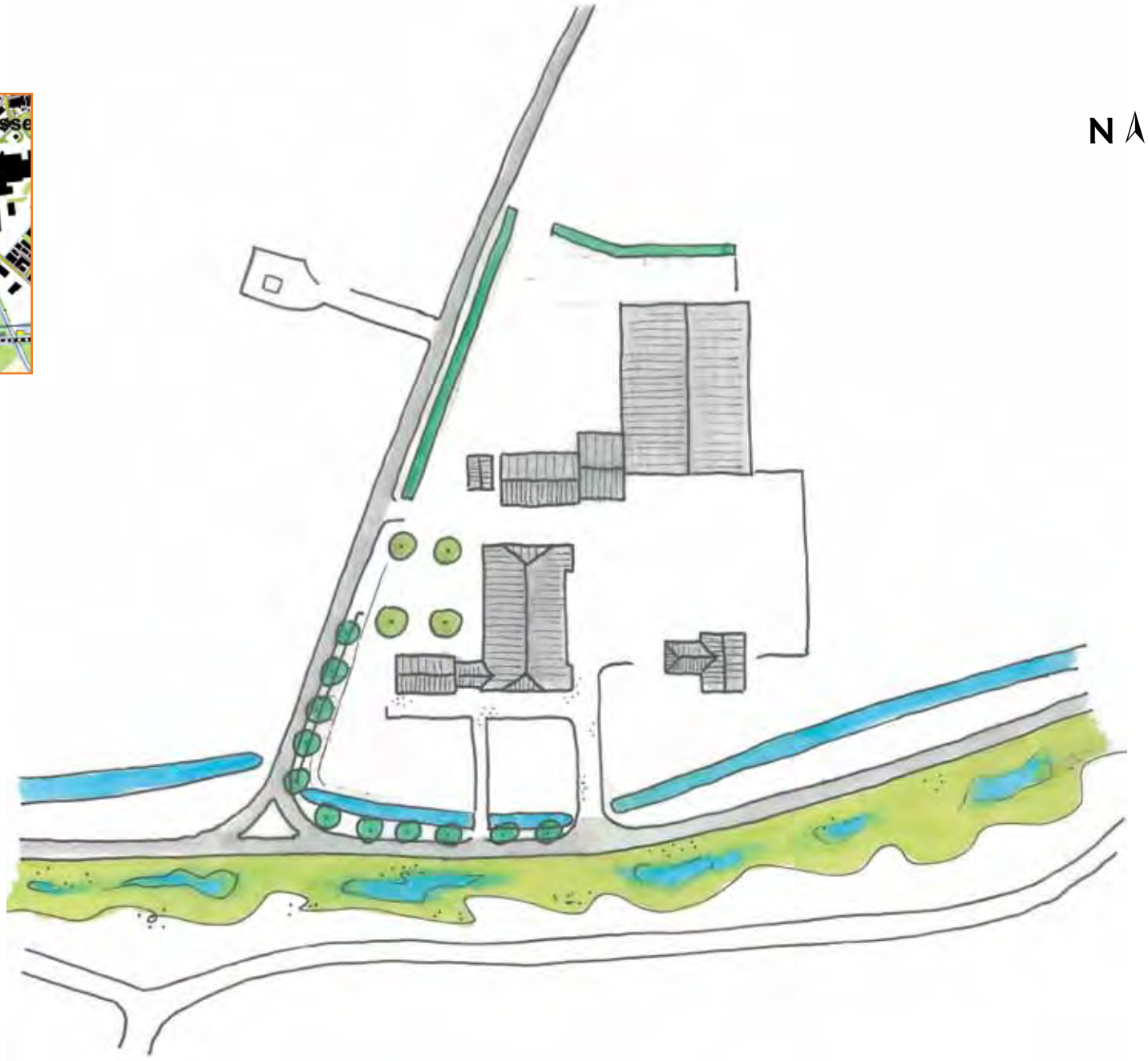

Streefbeeld

Kloosterheuvel, Huissen

Oeverwalwoerd; de heuvel, opgeworpen voor verdediging, werd later aantrekkelijk als hoogte om te wonen.

Geomorfologische ligging

De omvangrijke kunstmatige hoogte met het Dominicanenklooster in Huissen, ligt boven op de meandergordel van de Neder-Rijn. Deze Rijntak kwam in de Late IJzertijd tot leven. De Rijn concentreerde zich toen in twee hoofdstromen: de Neder-Rijn en de Waal. Deels raakte de meandergordel van de Neder-Rijn binnendijks. Onder andere bij Angeren en bij Doornenburg. Het gaat hier om delen van een zigzaggende Rijnbedding die mogelijk rond 1000 na Chr. uitgedoofd raakte. Niet ondenkbaar is dat delen van die sterk kronkelende rivier rond de huidige kern van Huissen hebben gelegen.

Het Kasteel; het verhaal achter de naam

Het huidige kloosterterrein stond een tijdje bekend als het Kasteel. Er was een sjiek herenhuis met gracht. De naam herinnerde aan een motteburcht die op twee heuvels lag. De kleinste maar hoogste hiervan heette de Hazenberg. Deze werd vermoedelijk al in de 10de eeuw opgeworpen voor de bouw van een ronde stenen toren, de Grote Toren. Deze toren werd gebouwd in een tijd van grote onveiligheid, die vooral veroorzaakt werd door de moordende en plunderende Noormannen. Later ging de mottetoren deel uitmaken van een geduchte vesting. Deze vesting gaf de Kleefse graaf vanaf 1242 de macht om tol te heffen op de druk bevaren Neder-Rijn die indertijd langs Huissen stroomde. Ter hoogte van het huidige kloostercomplex lag een heuvel met een ommuurd terrein met een vierkante toren en andere gebouwen. Rondom deze burchtheuvel en de nabije Hazenberg met zijn Grote Toren lagen verdedigingsgrachten. Begin 19de eeuw was er haast niets meer te bekennen van de ooit zo fiere Kleefse tolburcht. Het voormalige burchtterrein werd toen herschapen in een buitenplaats. De heuvel werd bekroond door een voornaam ogend, classicistisch herenhuis. Rondom lagen tuinen. De verdedigingsgrachten werden omgedoopt tot siergrachten.
Voor de eigenaar van het herenhuis zal het een prettige gedachte zijn geweest om te wonen op veilige hoogte in een tijd dat de dijken almaar vaker leken door te breken. In 1769 bezweek de dijk nota bene vlakbij het Kasteelterrein, bij de Bloem. De burchtheuvel zal daardoor extra betekenis hebben gekregen als woerd.

Huis het Kasteel werd later in de 19de eeuw onderdeel van een Dominicanenklooster met een neogotische kapel.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking

In 1950 werd de Hazenberg – de motte van de Grote Toren – afgegraven. Bij het archeologische onderzoek werden sensationele vondsten gedaan, waaronder veel sporen van menselijke activiteit in de Romeinse Tijd. Opzien baarde ook de vondst van resten van de fundamenten van de Grote Toren. Die bleken door de heuvel heen, tot in de ondergrond van de motte, te hebben gelopen. Ook wel begrijpelijk want de bouw van een stenen toren bovenop een motte kon alleen als de opgeworpen hoogte voldoende was ingeklonken. Wat doorgaans erg veel tijd in beslag nam en zoveel tijd gunde de vijand de verdedigers meestal niet.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden

De kloosterheuvel in Huissen is een buitenbeentje onder de woerden van dit project. Hij is voornamelijk voor de verdediging aangelegd.
Voor de bouwer van huis het Kasteel speelde een nostalgische hang naar het roemruchte verleden van de Kleefse burcht ongetwijfeld een grote rol. Maar in zijn gedachte had de burchtheuvel misschien extra waarde als plek met grote kans op behoud van droge voeten, als woerd, in een tijd van almaar grover wordend riviergeweld. De waterpartijen rond zijn lustoord, later de kloostergrachten, waren eens onderdeel van een geducht stelsel van verdedigingsgrachten. Vermoedelijk werd bij het graven hiervan in de Middeleeuwen dankbaar gebruik gemaakt van aanwezige waterrijke resten van uitgebluste rivierlopen. Deze waren door de bedijking aan de binnenzijde van de Huissense dijk/stadswal komen te liggen.

Sporen van bewoning van de tijd na de bedijking

Rond de kloosterheuvel zijn sporen gevonden van menselijke bezigheid in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, resten van bewoning en verdediging.

Ontwikkeling van de heuvel

Op de huidige kloosterheuvel is in de afgelopen eeuwen nogal wat veranderd.
Rond 1816 waren van de grachten om de heuvel nog maar smalle stroken water over. Midden op de heuvel stond een deftig landhuis. Aan de noordwestkant hiervan stond een grote schuur. Rondom het Kasteel lagen tuinen en een bongerd.
Omstreeks 1858 verrees op de heuvel een klooster. In 1885 volgde nog een uitbreiding. Het statige herenhuis met zijn bordes en risaliet (een over de hele hoogte naar voren springend deel van de gevel) werd harmonisch geïntegreerd in de hoofdvleugel van het klooster. Rond het klooster werden siertuinen, open gazons met slingerpaden en opgaand geboomte, waaronder dennen, aangelegd. De kloosterheuvel is sindsdien niet veel anders gaan ogen. Aan de westzijde herinneren appelbomen nog aan de vroegere fruitteelt. Ongetwijfeld bevat de bodem hier nog stille getuigen van de bouw van de motte, die hier zo'n 1.000 jaar lang heeft gestaan.

Verhalen en legendes

Het verhaal wil dat er vroeger een onderaardse verbinding bestond tussen de Kasteelheuvel en een buitendijkse korenmolen. De molen bestond al in de Late Middeleeuwen en rees op langs de oevers van de huidige Molenkolk en de nog herkenbare resten van een middeleeuwse Rijnbedding.

Huidige situatie

Op het terrein staan enkele gebouwen, waaronder het Dominicanen-klooster, de kerk en twee bijgebouwen. Tussen de kerk en het klooster ligt een grafkelder bestemd voor de Dominicanen.
De verhoging waarop het klooster is gesitueerd is duidelijk waarneembaar. Rond de bebouwing loopt het terrein geleidelijk af. Aan de oost- en zuidzijde is de middeleeuwse gracht van het voormalige kasteel nog aanwezig. Aan de noord- en noordwestzijde is deze gedempt. Een vijver in de tuin ten noorden van het klooster herinnert aan deze gracht. Het water van de vijver en gracht is grotendeels bedekt met kroos. De gracht aan de noordzijde is in de 19de eeuw vervangen door een kloostermuur.

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1832

Huidige situatie

De locatie van de gedempte gracht is nog in het gazon herkenbaar als een verlaging. Ook aan de westzijde loopt de kloostermuur door.
De noordzijde van de muur herbergt muurvaren en tal van andere plantsoorten.
Het kloosterterrein is via twee wegen toegankelijk. Eén ingang is via de noordwestelijk gelegen dam met poort. Een voormalige topsteen van deze poort ligt tegenwoordig naast de toegangsdeur van het klooster. Een tweede poortsteen heeft een plek gekregen op de dorpspomp in het centrum van Huissen. Het terrein rond de gebouwen kent veel imposante solitaire bomen, zoals beuk, haagbeuk, kastanje en es.
De gebouwen gaan – gezien vanaf de omliggende openbare weg – grotendeels schuil achter een haag van opgaande begroeiing. De spaarzame doorkijkjes zijn waardevol.
Rond de gebouwen staan veel cultuurgewassen. De indeling kent een landschappelijke aanleg.

Specifieke aanbevelingen kloosterheuvel

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Herstel van de vroegere hoogstamboomgaard ten westen van het klooster. Een steentje bijdragen aan het onderhoud van de bongerd en aan het oogsten van het fruit kan een aantrekkelijk onderdeel worden van de bezinningsactiviteiten van het klooster. Het kan daarbij een zinvolle bezigheid worden in de eeuwenlang beproefde trits van gebed, studie en lichamelijke arbeid.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Aan de westzijde van het terrein gaat de kloostermuur grotendeel schuil achter cultuurstruiken. De zichtbaarheid van deze muur kan worden verbeterd door deze struiken plaatselijk te verwijderen.
- De twee dekstenen kunnen de poort en entree van het terrein weer gaan sieren. De deksteen van de pomp zou kunnen worden vervangen door een replica.

Benutting landschapsecologische potenties:

- Aanbevolen wordt de gracht en vijver op te schonen. De huidige ecologische waarde van deze wateren is beperkt; kansen benutten om grachtherstel mogelijk te maken in het kader van waterberging/ retentie – het kloostercomplex is omvangrijk en vangt veel water. Belangrijk is wel dat het retentiewater wordt gezuiverd.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Op enkele plekken kunnen extra doorkijkjes vanaf de openbare weg richting het kloostergebouw worden gecreëerd.
- Handhaving van open vlakken in de gazons aan de voorzijde van het klooster. Daardoor komt het talud van de kloosterheuvel beter uit de verf.
- Benutting van een pad langs de heuvelvoet en de gracht om het hoogteverschil tussen heuvel en gracht te laten ervaren.
- Een kunstwerk op het kloosterterrein kan verwijzen naar de vroegere Hazenberg met Grote Toren, symbool van de plaatselijke Kleefse macht.

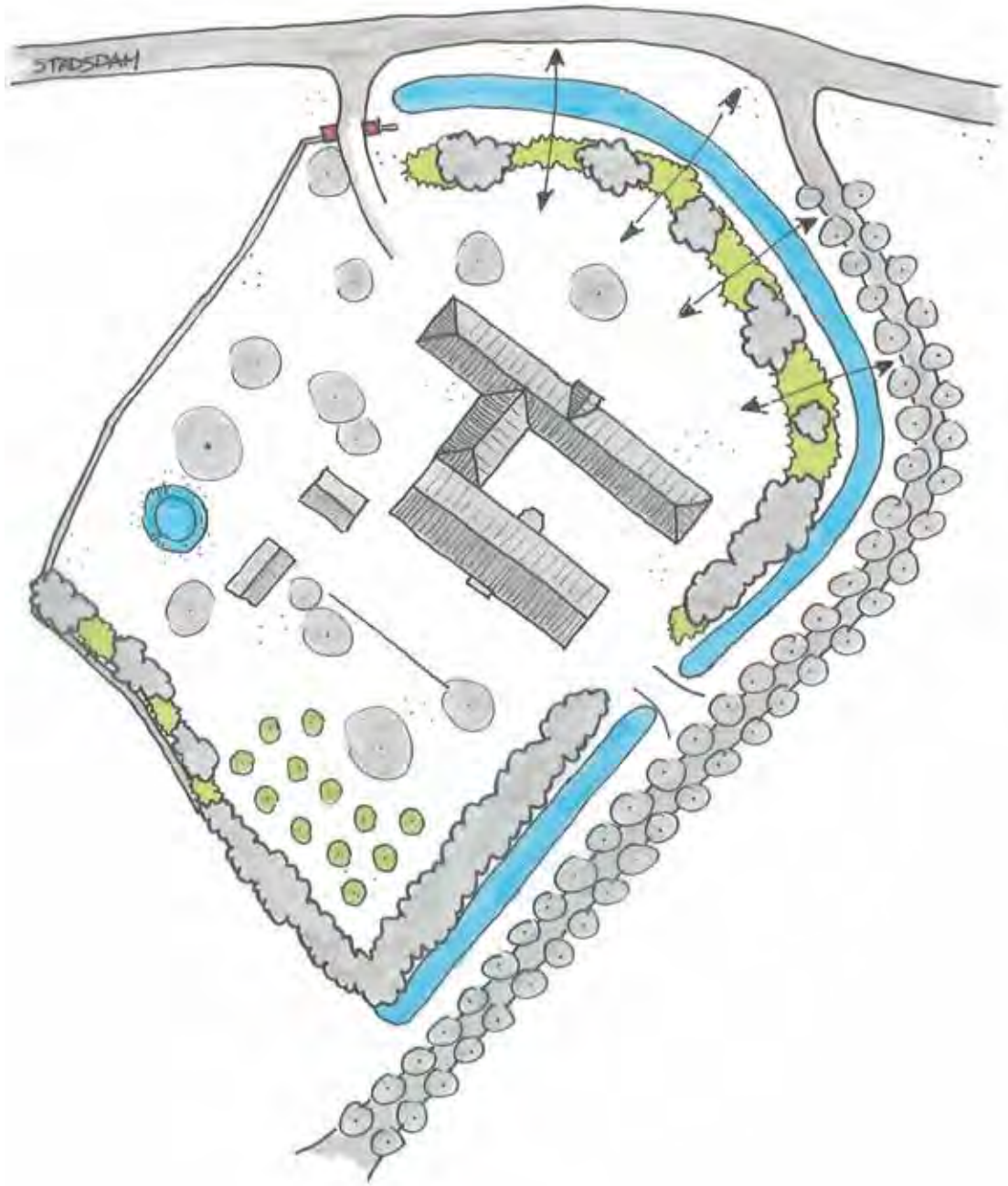

N

Streefbeeld

De Loohof, Gendt
Komwoerd; Linge-oeverwoerd

Geomorfologische ligging
De boerderij ligt op een fossiele stroomrug, namelijk de meandergordel van Zandvoort-Zandbaal. Deze stroomgordel was actief tussen circa 1250 voor Chr. en ca. het jaar 1 na Chr., dus van de Midden Bronstijd tot in de Vroeg Romeinse Tijd.

De Loohof; het verhaal achter de naam
De naam van de boerderij is zeer oud. Hof betekent hier waarschijnlijk omheinde ruimte of plaats, boerenerf. Loo kan slaan op een bos, of een open plek in een bos. Zitten we dan in of vóór de 10de eeuw? De boerderij ligt op een oeverwal, vlakbij een restgeul van de meandergordel en aan de rand van een komgebied.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
De Loohof maakt deel uit van een lintbebouwing die de rug van de meandergordel Zandvoort-Zandbaal volgt. Langs deze rug, dus ook rond De Loohof, zijn resten van aardewerk, munten en andere sporen van bewoning aangetroffen uit de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen. Het is aannemelijk dat bewoners via de restgeul in contact stonden met de Neder-Rijn.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
De Loohof ligt vlakbij een restgeul die in de 13de eeuw onderdeel werd van de Linge, de hoofdafwatering van de streek. Ter hoogte van De Loohof heette die afwatering de Rijn-Wetering. Even ten westen van de boerderij loopt een tweede watergang, de Waal-Wetering. Beide weteringen werden gescheiden door de Weteringse Wal of Lingewal. Het gebied rond De Loohof kon gemakkelijk onder water lopen. De AHN laat zien dat het woonerf, de bongerd en een deel van de nabije akker mogelijk zijn opgehoogd. De laagte noordoostelijk van de boerderij is waarschijnlijk ontstaan omdat daar het materiaal voor het ophogen vandaan komt. Echter boven het maaiveld zijn in het terrein geen duidelijke sporen zichtbaar die wijzen op kunstmatige ophoging.
De woerd van De Loohof behoort tot de Linge-oeverwoerden en lag vlakbij een grote waterrijke kom, het Broek.

Ontwikkeling van huis en erf
De Loohof was in de 18de eeuw al een gemengd bedrijf van 26 hectare. Het bedrijf wordt in 1768 beschreven als “Eerstelijk Eenen Bouwhof, bestaande in Huis, Hof schuur, duijfhuis, backoven, cum anexen boomgaart, bouw en weylant tesamen ongeveer dartig mergen”.
Rond 1832 was de boerderij eigendom van de weduwe van Christoffel Kraaijkamp. Het was een T-boerderij, met aan de westzijde een schuur en aan de oostzijde mogelijk een bakhuis. Aan de kant van de wetering stonden twee hooibergen en een klein gebouw. Tussen de Linge en het boerenerf lag een geriefbos. Ten oosten van de boerderij lag een grote akker, en aan de westkant een boomgaard. Tussen de boerderij en de weg lag een lange tuin, en een bosje, mogelijk een moerassig restant van de geul van de stroomrug. Bomen of hagen stonden rond 1900 langs de perceelsgrenzen en langs de wetering stonden in de 19de eeuw bomen. Langs de boerderij liep een pad van de Flierensestraat naar de Loot-Tiend, het Gendtse boerenland tussen de wetering en de grens van de dorpspolder Angeren.
In de 20ste eeuw was de boerderij eigendom van de familie Lenderink. Vanaf 1953 zwaaiden de vrijgezelle broers Bernard, Hendrikus en hun zus Lies er de scepter. Op het gemengde boerenbedrijf huisde ook een indrukwekkende stier. In 1997 kochten de huidige eigenaren Jos en Joke Kuijer de bouwvallige boerderij van de dan tachtigjarige Lies en herstelden de historische boerderij vanaf 1997. Hoe oud de boerderij is, is niet meer te achterhalen. Waarschijnlijk is het van oorsprong een hallenboerderij die in het begin van de 19de eeuw is omgebouwd tot een T-vormig gebouw.
Tegenwoordig herinnert een beeld in de tuin aan de fameuze stier van De Loohof.

Verhalen en legendes

Vaak kennen oeroude woonplekken verhalen over heksen, weerwolven, dwaallichten of spoken. Zo ook in de buurtschap Flieren. Het verhaal wil dat er heksen op zeven vanuit Engeland naar de Gendtse buurt vlogen waar ze de paarden zo lang en zo hard lieten galopperen dat de dieren 's morgens onder het schuim zaten, doornat waren en te moe om te werken. Daarom besloten de boeren 's nachts de wacht te houden. Klokslag twaalf uur kwamen zeven heksen in een zevental zeven aangevlogen. Ze stapten uit, bestegen de paarden en jakkerden ze weer af. De boeren verstopten de zeven in een schuur. Toen de heksen in de ochtend terug wilden naar hun luchtvaartuigjes konden ze die niet vinden. De boeren gaven de zeven pas terug toen de heksen beloofden nooit, maar dan ook nooit meer terug te keren.
Een ander verhaal gaat over een gesneuvelde Duitse soldaat die in de Tweede Wereldoorlog in de omgeving van de voordeurstoep zou zijn begraven.

Huidige situatie erf

Langs de oostzijde ligt een oude perenlaan die vroeger leidde naar een boomgaard ten noorden van de Linge. Aan de voorzijde van de woning is een boomgaard. Langs de weg staan twee oude wilgen en langs de sloot ca. 80 jaar oude beuken. Enkele zijn in een rondje aangeplant, waarschijnlijk met als doel een koepeltje te creëren, maar de beuken zijn doorgegroeid. In een van de bomen zat tijdens het veldbezoek een steenuil. Voor het woonhuis ligt een symmetrisch vorm gegeven siertuin omzoomd door een beukenhaag.

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1892

Situatie midden 20ste eeuw

Huidige situatie

Specifieke aanbevelingen De Loohof

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Aanplanten van een knip-/scheerhaag langs de oostgrens van het perceel. In het verleden heeft hier waarschijnlijk ook een haag gestaan.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Creëren van doorkijkjes vanaf de zuidelijke weg richting de boerderij waardoor de boerderij beter zichtbaar wordt.
- Uitstippelen wandelroute, waarbij kan worden gewandeld via het oude pad langs de Loohof naar de Loot-Tiend, de noordelijke uithoek van de dorpspolder Gendt, en van hier naar 't Veld in Angeren, vervolgens zuidwaarts, over de Linge heen, naar Flieren. Deze route biedt kansen op ontdekking van de achtergronden van de woerd, de ligging ervan langs de Linge, op een steenworp van een van oudsher ruige kom met tal van sporen van middeleeuwse ontginning.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- Kansen benutten om de nog gave eeuwenoude verkaveling rond de woerd – zuidelijk van de Linge – te accentueren door herstel van singelbeplantingen, ook langs de Linge (opgaand geboomte langs de Linge verraadt dat het stroompje door een oeverwal loopt).

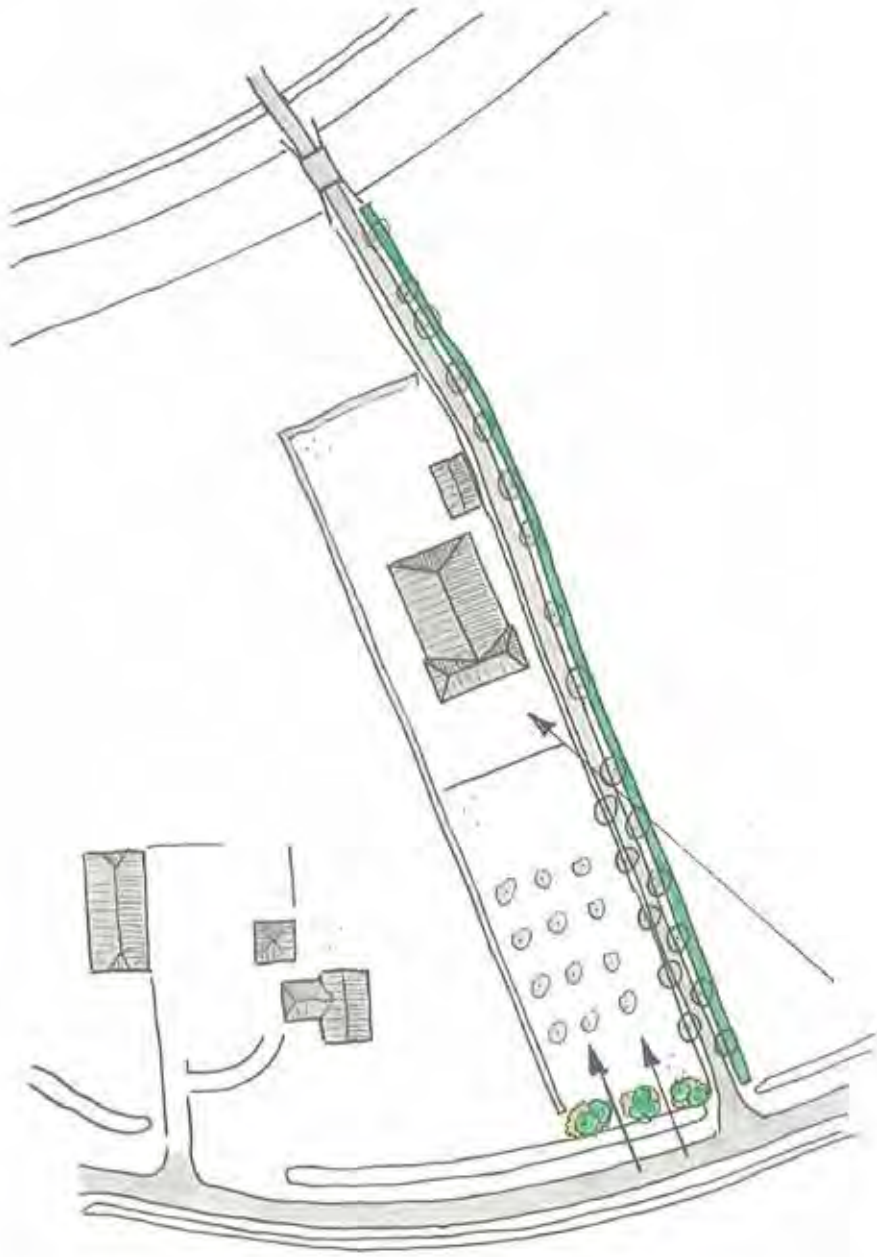

Streefbeeld

Mariëndaal, Baal, Bemmel
Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging
De woerd Mariëndaal is aangelegd op de meandergordel Zandvoort-Zandbaal die actief was van de Midden Bronstijd, circa 1.250 voor Chr., tot in de Romeinse Tijd, rond het jaar 1 na Chr. Het kronkelend stelsel van ruggen en geulen van deze stroomgordel gaat aan de noordoostkant van de Baalsestraat over in een oeverzone. Deze oeverzone wordt begrensd door een groot, open komgebied waardoor de Linge zijn weg zoekt in westelijke richting.

Mariëndaal; het verhaal achter de naam
De naam Baal komt ook voor als Barlo, Barla en Barle. Veldnamen die eindigen op lo, la of le duiden op van oorsprong bosrijke gebieden. In 814/815, ongeveer in de tijd dat Karel de Grote zijn laatste adem uitblies, wordt Baal al genoemd. Baal was toen blijkbaar een lommerrijk oord. Het is mogelijk dat het lommerrijke karakter betrekking had op het naburige komgebied. Het huidige Broek waar elzen- en broekbossen destijds nog troef waren en waar de Linge nog niet was gegraven.
De naam Mariëndaal is gehuld in nevelen. Hij kan te maken hebben met daal, een laagte van een verlande geul van de meandergordel. Misschien was dat een laagte rond de sierlijk buigende Baalsestraat, voorheen Kruisstraat. Of een laagte aan de oostrand van de Bemmelse Houtakker, waarlangs ook de Baalse Zeeg afstroomde.
Mariën is misschien ook een verwijzing naar de abdij Sint Mariënhorst in Ter Hunnepe bij Deventer. Dit klooster bezat een 'hoff te Grootbaerle'.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking
De woerd ligt in een gebied met veel sporen van bewoning in de Middeleeuwen, de Romeinse Tijd en zelfs de IJzertijd. Hier is onder andere Romeins gladwandig aardewerk opgegraven, wellicht kruiken of kruikamforen om wijn uit te drinken, en een wrijfschaal voor het fijnwrijven van kruiden. Ook is vroegmiddeleeuws aardewerk dat werd ingevoerd uit het Rijnlandse Badorf gevonden. Aan de noordkant van de weg zijn resten van nederzettingen uit de Romeinse Tijd en de IJzertijd gevonden. Waaronder kookpotten, schalen, een kruikamfoor en een kogel van een slinger, een geducht wapen dat misschien ook is gebruikt voor de jacht in het nabije wilde broek. Het gebied van die archeologisch schat is nog als een flauwe hoogte te zien. Onder de halve meter dikke laag cultuurgrond zit de oude bewoningslaag. Dit oeroude woongebied ligt op de overgang van de meandergordel naar de oeverzone, vlakbij een weidse kom, het Meerbroek. Dit gebied bood de toenmalige bewoners vast en zeker een aantrekkelijke combinatie van mogelijkheid voor akkerbouw op de stroomgordel en gebruik van weide/hooiland en geriefhout in het broek.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden
Voordat de dijkring werd gesloten had het rivierwater nog gemakkelijk toegang tot de kommen van de Betuwe. Het broekgebied bij Baal behoorde tot de overstromingsvlakte van de rivier. Regelmatig kwam het water vanuit de omgeving van de huidige Linge opzetten. De meandergordel zal nog droog zijn gebleven. Wel kan opkropping van water in het Meerbroek de bewoners hebben gedwongen een kade aan te leggen aan de rand van de meandergordel. Misschien heeft de Baalsestraat een tijdlang als zodanig gefungeerd. Het opstuwende broekwater zal de mensen hebben aangespoord de Linge aan te leggen voor de afwatering van de komgronden. Dat gebeurde na de voltooiing van de bedijking. Hierna verminderde de invloed van de rivieren sterk. Maar kwel, regenwater en krakkemikkige waterlossing veroorzaakten tot in de Moderne Tijd nog veel wateroverlast rond de Linge. Dit moet genoeg reden hebben gegeven om de woonerven in Baal op te hogen. Te meer, omdat het gebied direct achter dijkstukken lag die vanaf de 15de eeuw herhaaldelijk doorbraken, waardoor soms heel Baal een prooi van de golven werd.
De landerijen van de woerdboerderij lagen van oudsher in het gebied tussen de huidige Baalsestraat en de Baalse Zeeg aan de rand van de Houtakker. Dit gebied heette het Binnenveld. De ontginning van dit veld lijkt te zijn ingezet vanaf de Baalsestraat. De boerderij stond met de achterzijde naar dit vruchtbare land. Dit bestond in 1832 uit weiden en akkers; de kavels werden gescheiden door houtsingels. Rond het woonerf lagen hoogstamboomgaarden.

Ontwikkeling van huis en erf

De woerd van Mariëndaal komt op het AHN nog goed uit de verf als een hoogte aan de Baalsestraat. Herkenbaar zijn trouwens ook de watergangen die de oude weiden en akkers van het Binnenveld omzoomden. De woerd moet plaats hebben geboden aan alle gebouwen die de kadastrale kaart van 1832 laat zien. Dat zijn een woonhuis, drie schuren en een hooiberg. Hoog lagen dus de woning en alle delen van de boerderij waar het vee stond gestald en waar de oogst en het boerengereedschap werden bewaard. Rond het noordelijk en westelijk deel van de woerd lagen een tuin en bongerds. Opmerkelijk is een smalle kavel op de overgang van de woerd naar het achtergelegen weiland. Hier lijkt zich een laagte af te tekenen. Daar is misschien aarde gehaald om het erf op te hogen. In 1832 was de boerderij eigendom van Stephanus en Johannes van Oppenraaij, een katholieke boerenfamilie die veel invloed kreeg in het plaatselijke dorpsleven.

In de loop van de tijd kreeg Mariëndaal het karakter van een echte herenboerderij. Het was een T-huis met statig woongedeelte, compleet met risaliet (een gedeelte van de gevel dat over de hele hoogte licht naar voren springt). Aan de voorzijde hiervan pronkte een tuin met pad, struikgroepen en bomen. Op de woerd stonden nog andere gebouwen, waaronder ook huisvesting voor de arbeider.

In 1944 kwam Baal in de frontlinie te liggen. De trotse boerderij werd vernield. Maar Mariëndaal herrees weer als een fenix uit zijn as.

Verhalen en legendes

Voor de oorlog heette de Baalsestraat nog Kruisstraat. Deze weg was zo blubberig dat de woerdbewoners 's zondags paasbest gekleed op de klompen naar de kerk stapten.

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1921

Huidige situatie

Huidige situatie erf
De boerderij Mariëndaal ligt in het oude gehucht Baal ten noordoosten van Bemmel. Aan het begin van de oprit staan twee grote platanen. Voor de boerderij staan twee forse walnoten. Ten zuiden van de boerderij staan nog diverse grote bomen, voornamelijk robinia's en paardenkastanjes. In het verleden stonden in de omgeving veel hoogstamboomgaarden, maar deze zijn verdwenen. De familie van den Berg teelt graan. Twee symmetrisch aangelegde toegangswegen en toegangspoorten vormen de entree vanaf de oostelijk gelegen Lage Zandsestraat.
De woerd biedt een prachtig vergezicht in zuidwestelijke richting. Er bestaat een duidelijke visuele relatie met omliggende woerden (met name met de zuidelijk gelegen woerd).

Specifieke aanbevelingen Mariëndaal

Behoud/versterking van waardevolle landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:
- Aanplant van haag langs de opritten. De oprit in de 19de en begin 20ste eeuw werd vermoedelijk ook geflankeerd door knip-/scheerhagen.
- Aanplant van een aantal hoogstamfruitbomen als verwijzing naar de geschiedenis van dit gebied. Dit kan bijvoorbeeld in de percelen ten noorden en zuiden van de boerderij.
- Doortrekken perenlaantje in noordwestelijke richting hiermee wordt samenhang stroomrug en boomgaard geaccentueerd.
- Kansen oppakken om de oude verkaveling in het Binnenveld en langs de Baalsestraat (Kruisstraat) te laten spreken door herstel van singelbeplantingen. Zo kan weer de relatie herkenbaar worden tussen de woerd en het cultuurland dat van oudsher bij Mariëndaal hoorde.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:
- Kansen rond wateropgaven benutten om de kavelsloten van het Binnenveld, de Baalse Zeeg en de laagte aan de oostrand van de Houtakker te benadrukken.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:
- De openheid rond de voet van de woerd dient zeker behouden te blijven waardoor de hoogte opvalt in het veld.
- Kansen benutten om Mariëndaal en de rest van Groot Baal te integreren in een landschapspark waarin verteld wordt over het leven in dit gebied van de prehistorie tot in de Moderne Tijd, over de zeldzame rijkdom aan sporen van deze bewogen historie.

N

Streefbeeld

De Roswaard, Doornenburg

Uiterwaardwoerd; combinatie van boerderijwoerd en steenovenwoerd

Geomorfologische ligging

Woerd De Roswaard is aangelegd op een hoog deel van de stroomgordel van de Neder-Rijn. In de Vroege Middeleeuwen (5de tot 9de eeuw) was de Neder-Rijn een sterk meanderende rivier. Deze vormde ter hoogte van de huidige Roswaard een reliëfrijk landschap van stroomruggen en dalen, een zogenoemde kronkelwaard.
Rond de 11de eeuw lijkt de bocht van de Rijnmeander aan zijn hals te zijn doorsneden door een nieuwe, meer rechttoe-rechtaan lopende Neder-Rijn. In de Roswaard liggen nog altijd resten van de buitengeul van de kronkelwaard. Deze geul was in de 13de eeuw nog waterrijk. Hij stond vermoedelijk een tijdlang in verbinding met de nieuwe Rijnloop.

De Roswaard; het verhaal achter de naam

De naam Roswaard werd al begin 14de eeuw genoemd. De naam Ros kan verband houden met het middeleeuwse roos of riet, een rietwaard. Het riet kan het beeld hebben bepaald van de toen nog moerassige geulen van de kronkelwaard. Het woord ros kan misschien ook slaan op de kleur van de waard, liever gezegd de ruggen tussen de kronkelwaardgeulen. Deze vielen misschien op door hun roodbruine of roodgele kleur.

Sporen van bewoning van de tijd voor de bedijking

De Neder-Rijn had de meanderbocht van de Roswaard allang vóór de bedijking rond midden 13de eeuw verlaten. De sporen van bewoning rond de woerd kunnen teruggaan tot de pioniertijd van het boeren in de kronkelwaard, tot in de 11de eeuw.

Waterstaatshistorische en agrohistorische achtergronden

In de 13de eeuw werd langs de buitengeul van de kronkelwaard een dijk gebouwd, de Luyendijk. Hierdoor raakte de Roswaard buitengedijkt. Boerderij De Roswaard stond daarom misschien van meet af aan al wel op een woerd. Zoals ook de eenzame boerderijen in de nabijgelegen Pannerdensche Waard.
Vanaf de woerdomgeving is de kronkelwaard in cultuur gebracht. De akkerlanden kwamen in lange kavels schuin of haaks op de loop van de restgeulen van de kronkelwaard te liggen en kregen namen als Aardgrift, Achttien Morgen en Oude Aardgrift. Onderling werden ze gescheiden door houtsingels. Een laagte van een verlande geul rond een oude verbinding, de Straat, zonderde het woerdeiland af van het omliggende boerenland. De waterrijke geuldelen van de kronkelwaard bij boerderij De Roswaard en langs de Luyendijk werden dankbaar benut voor de afwatering.
Door de aanleg van het Pannerdensch Kanaal begin 18de eeuw kwam de woerdboerderij aan de kanaaldijk te liggen. De Roswaard werd zo een omdijkte uiterwaard. Westelijk van de boerderij was een uitwaterings-sluis aangebracht.
In de 18de eeuw nam de kans op overstroming en blootstelling aan verwoestende ijsgang met sprongen toe. In 1809 had de watersnood in de Roswaard zelfs een apocalyptisch karakter. Niet ondenkbaar is dat de woerd in die bange tijd flink is opgehoogd en/of voorzien van opgaande beplanting om schade door kruiend ijs te beperken. Uit die tijd kan ook de schuur stammen die op een aparte woerd, een vluchtwoerd, lijkt te zijn gezet. Deze vluchtschuur bestond mogelijk al voor 1845.

Ontwikkeling van huis en erf

Door de komst van het kanaal trok de Roswaard al gauw allerlei nering aan, zoals de baksteennijverheid. Vooral Hendrik van Heukelum was hierin actief. Hij kocht boerderij De Roswaard en grote lappen grond van de buitenpolder. In 1853 draaiden hier al vier steenovens. Het was handig dat brandstoffen als turf of steenkool via het kanaal werden aangevoerd en de massa's stenen, gebakken van de in de Roswaard gewonnen klei, via het kanaal werden afgevoerd. De baksteenproductie leidde tot een nieuwe, spectaculaire ontwikkeling rond de woerd. Langzaam maar zeker werd de boerderijwoerd naar het oosten uitgebreid. Op den duur was de hele ruimte tussen de kanaaldijk en de zacht buigende restgeul rond de Straat opgehoogd. Zo ontstond een complex van woerden. Een boerderijwoerd fuseerde met een steenovenwoerd, werd nog verder naar het zuiden toe uitgebreid om plaats te bieden aan het toegenomen aantal ovens, haaghutten (droogschuren) en tasvelden (opslag van stenen). De toestand van het bedrijfsterrein van rond 1932 is nog op-en-top herkenbaar in het huidige woerdencomplex.

Nog altijd bevat de woerd van de Roswaard stille getuigen van de baksteennijverheid. Zoals een monumentale veldoven aan de oostkant. Verder ook de kleiputten, in de buurt van Huis Roswaard en rond de waterrijke buitengeul, bij de Luyendijk.
Daarnaast blijven de na de oorlog herrezen boerderijpanden vertellen over de oorspronkelijke woerd die zo oud is als de weg naar Kralingen. De boerderij – geschakelde nieuwbouw – draaide bij de herbouw een kwartslag, van noord-zuid, naar west-oost. De woerden en de akkers met struweel en geboomte op de kavelgrenzen, de resten van de kronkelwaardgeulen en de afwatering; ze vertellen samen een uniek verhaal over de bouw van de woerd en de ontginning van de waard in een grijs verleden, over het meegroeien van de woerd met het stoomtijdperk, over een fusie van twee typen woerden die laten zien hoe mensen inventief konden overleven in het domein van een grillige rivier.

Huidige situatie erf

De Roswaard is een uiterwaard ten westen van het Pannerdens kanaal. Aan het kanaal ligt de woerd met diverse huizen. De historische gebouwen zijn in de oorlog verwoest. Dat geldt gelukkig niet voor de diverse kapitale linden, rode beuken en paardenkastanjes die er nog altijd staan. Ook staat er een oude walnoot en een esdoorn, maar verder is er vrijwel geen historische of streekeigen beplanting op de woerd aanwezig. Op historische kaarten zijn een boomgaard en diverse haagstructuren te zien. Tijdens het hoogwater van 1995 is de hoogstamboomgaard op het zuidelijk deel van de woerd verloren gegaan. In de aanliggende polder zijn overigens wel veel oude elementen zoals knotwilgen en meidoornhagen present die door de plaatselijke knotgroep worden onderhouden.
Op de kaart van 1845 is op de woerd een steenoven aangegeven. Deze heeft rond 1900 de grootste omvang en is tegen de Tweede Wereldoorlog grotendeels afgebroken.
Op dit moment resteren een deel van een loods en een veldoven. Beide elementen hebben ook ecologische waarden, op de muren van de loods groeit muurvaren en de veldoven is begroeid met struweel en vormt een geliefde nestplaats voor zangvogels. Op het terrein zijn diverse stukjes ruigte aanwezig die voor kleine fauna waardevol zijn.

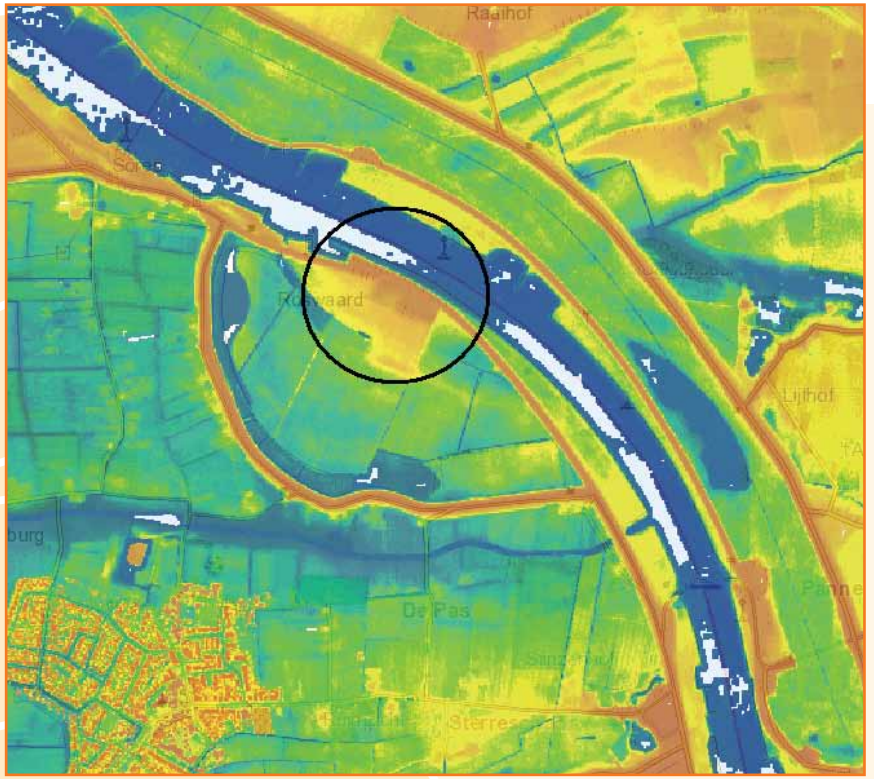

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1906

Huidige situatie

Een grote oude schuur op de woerd ligt enkele decimeters hoger dan de omgeving.
Op historische kaarten zijn twee paden te zien die richting het dorp Doornenburg en het kasteel leiden. Een hiervan is een kerkepad.
Het is mooi om te zien dat de hoog opgaande begroeiing zich concentreert op de woerd. Dit accentueert de hoogte.

Specifieke aanbevelingen De Roswaard

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Erfbeplanting: de kapitale bomen zijn het meest beeldbepalend en dienen zo lang mogelijk gehandhaafd te blijven. De bomen lijken overigens nu in een goede conditie. Wel wordt aanbevolen om enkele nieuwe bomen te planten die over 50 jaar het stokje over kunnen nemen. Rode beuk is echter een statige soort die bij een dito boerderij of landhuis hoort. Bij de huidige gebouwen is de rode beuk niet passend. Wel geeft deze soort de oude sfeer van vroeger weer. Linde, walnoot, beuk, eik en esdoorn zijn goede kandidaten.
- De woerd van De Roswaard heeft een duaal karakter, deels is het een boerderijwoerd, deels een uitbreiding hiervan voor de baksteen-productie. Om het tweeledige karakter van de woerd leesbaar te houden, dienen de restanten van het steenovencomplex, de veldoven en de loods, behouden te blijven. De bomen en struiken rond en op de veldoven kunnen gefaseerd worden afgezet. Bomen en struiken die in het gebouw wortelen dienen te worden verwijderd met behoud van de wortels.
- Terugbrengen van de hoogstamboomgaard aan de zuidzijde van de woerd om hier het idee van boerderijwoerd te versterken. Bij voorkeur met een haag langs de boomgaard.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- Opnemen van oude padentracés (waaronder een kerkepad) in een wandelroute.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- Herstel van lijnvormige kavelgrensbeplanting ten zuiden van de woerd, zodat de middeleeuwse ontginningspatronen van de kronkelwaard (Roswaard) meer leesbaar worden. Hierdoor wordt ook de relatie tussen de boerderijwoerd en de middeleeuwse ontginningen van de Roswaard meer herkenbaar.

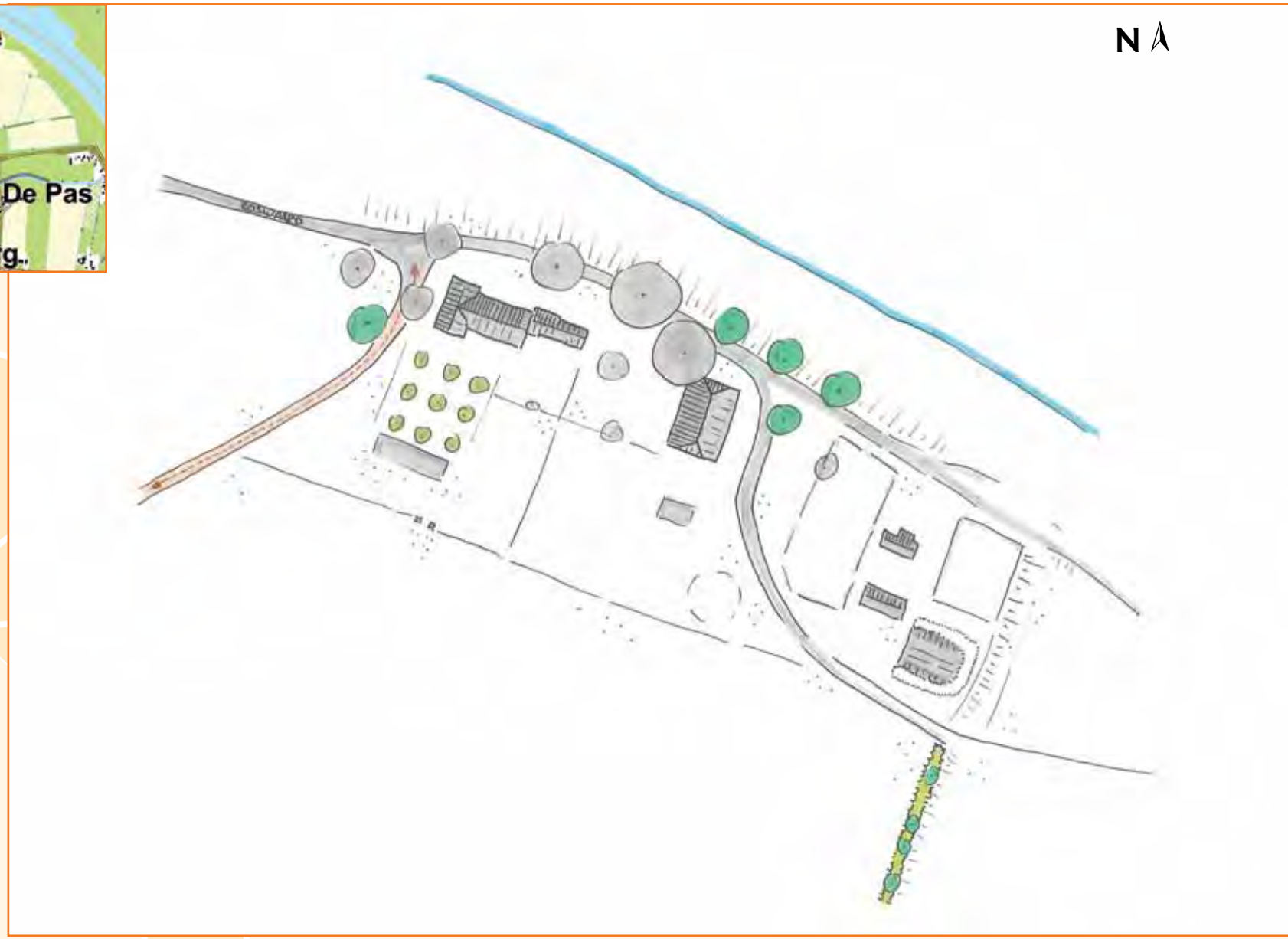

Streefbeeld

De Woerdt, Ressen

Oeverwalwoerd; boerderijwoerd

Geomorfologische ligging

Van de Jonge Steentijd tot in de Late IJzertijd stroomden in deze omgeving verschillende rivierlopen. Deze rivierlopen verlandden en leverden uiteindelijk een breed complex van ruggen en geulen in het landschap op (de meandergordel van Ressen). Als u op de Slenkweg, hier vlakbij rijdt ("slenk" betekent geul), dan ziet u goed hoe deze weg de verlande geulen kruist. Ook de naam van Boerderij "Het Grote Meer" herinnert aan een ooit imposante rest van deze geul, die heel prozaïsch eindigde als vuilstortplaats. Op de AHN-kaart kunt u als een laagte in het huidige landschap, ook nog de rest van een geul te zien die langs het erf van
De Woerdt scheerde.

De Woerdt; het verhaal achter de naam

De naam "De Woerdt" verwijst naar een hoogte in de meandergordel die nog in de 3de eeuw voor Chr. actief was, in toen nog een landschap zonder dijken. Grote overstromingen, ironisch genoeg van ná de bedijking, dwongen de bewoners tot extra ophogingen. Daardoor groeide de natuurlijke hoogte uit tot een lage kunstmatige woonheuvel waarbij alleen archeologisch onderzoek, de overgang van natuurlijk naar kunstmatig zal kunnen aantonen.

Sporen van bewoning uit de tijd voor de bedijking

Archeologische vondsten rond het nabije Ressense kerkje en talrijke sporen van bewoning uit de IJzertijd, Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen, bewijzen dat de omgeving van "De Woerdt" een aantrekkelijke woonplek was. Archeologen vonden urnen, hertshoorns, botten, gereedschap, vistuig en lanspunten. Pal ten zuiden van De Woerdt ligt een gebied met de beschermde status "terrein van zeer hoge archeologische waarde". Archeologische vondsten rond De Woerdt zelf, laten zien dat hier al in de Bataafse tijd graanschuren, een pottenbakkerij en waterputten waren.

Ontwikkeling van huis en erf

De Waal werd steeds actiever en gewelddadiger. Met name ook de doorbraken van 1740 bij Bemmel en in 1799 bij Doornik kunnen de bewoners er toe hebben aangezet de natuurlijke hoogte, in stapjes, eigenhandig geheel of gedeeltelijk op te hogen.

De boerderij verrees in de dorpspolder Ressen, aan een eeuwenoude postweg tussen Nijmegen en Arnhem. Al in 1832 is er sprake van een grote en een kleine boomgaard. Rond 1935 bestond de grote hoogstambongerd nog steeds. Logisch, want dankzij de opkomst van de fruitverwerkende industrie was de fruitproductie echt winstgevend. In de 20ste eeuw ging het bergaf met de fruitproductie. Veeteelt werd de hoofdactiviteit. Maar in het laatste kwart van de 20ste eeuw nam de teelt van laagstamfruit weer een hoge vlucht.
De boerderij stamt voor een deel uit eind 18de, begin 19de eeuw.
In 1832 stond aan de westkant van de boerderij al een schuur en aan de achterkant, dichtbij de weg, een hooiberg.
Onder het voorhuis bevindt zich nog steeds een oude waterput.

Huidige situatie erf

De Woerdt ligt in het oeverwallenlandschap met een ooivaaggrond met een diepe ontwatering. De boerderij ligt nu te midden van laagstambongerds. Iets noordelijker ligt een oude hoogstamboomgaard. De achterzijde van het erf is verhard. Voor staan drie leilinden en een grote beuk. Daarnaast is een kleine tuin met diverse exotische heesters. Verder bestaat het erf uit gras met vrij jonge hoog-/ halfstamfruitbomen, een beuk en een grote tulpenboom. Langs de straat staat een beukenhaag.

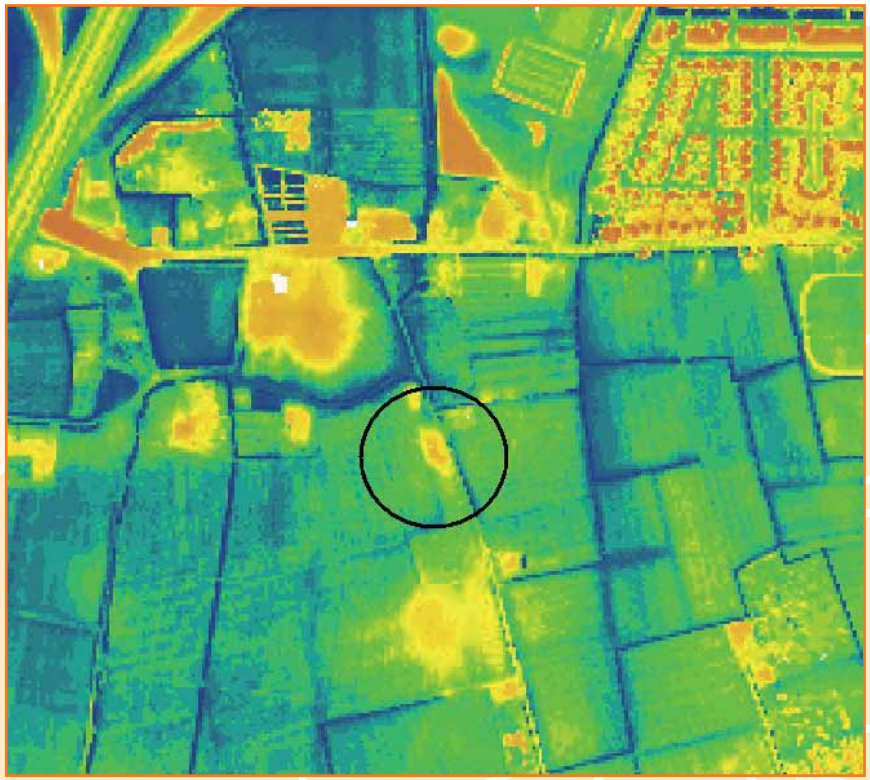

Digitale hoogtekaart (AHN)

Historische kaart 1845

Huidige situatie

Specifieke aanbevelingen De Woerdt

Behoud/ versterking landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Versterken van de hoogstamboomgaard door aan de zuid- en westzijde een kniphaag van bijvoorbeeld veldesdoorn te planten. Daarnaast is de hoogstamboomgaard een karakteristiek element dat behouden en zo mogelijk nog versterkt dient te worden. Hiermee wordt ook onderstreept dat al eeuwenlang fruit wordt geteeld op De Woerdt.
- Aanplanten van een walnoot op het open gedeelte tussen huis en tulpenboom.
- De voormalige nutstuin ten zuiden van de boerderij kan weer worden hersteld.
- In de 19de eeuw werd de nabije straat omzoomd door geboomte (zie kaartje 1850); kansen benutten om laanbeplanting te herstellen.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten:

- Rond de kruising Woerdtsestraat – Slenkweg kan een verlande bedding zichtbaar worden gemaakt als waterpartij. Misschien kan ook het Grote Meer weer in oude luister worden hersteld (zie kaartje 1850).

Benutting landschapsecologische potenties:

- Herinrichting van de verlande bedding rond de kruising Woerdtsestraat – Slenkweg kan deze bedding een waterbergende functie geven.

Vergroting herkenbaarheid/ beleefbaarheid van de woerd:

- De boerderij heeft een fraai verhoogd voorhuis met oude leilinden. Het is gewenst om dit beeld voor de voorbijganger zo goed mogelijk zichtbaar te maken. De huidige heesters in de voortuin zijn veelal 'moderne' cultivars die het zicht op het voorhuis wat vertroebelen. Het wordt daarom aanbevolen om de heesters grotendeels te verwijderen en de voortuin een strakkere, meer symmetrische en historische inrichting te geven.
- Door de beukenhaag tussen Woerdsestraat en voortuin te verlagen en de weelderige begroeiing voor het huis op te schonen, krijgt de passant een beter zicht vanuit het zuidwesten op de voorzijde van de boerderij.
- De Oude Postweg kan een route worden tussen Arnhem en Nijmegen waarlangs het fascinerende verhaal van De Woerdt en de delicate producten van zijn land kunnen worden gepromoot. Die weg kan ook hoofdonderdeel worden van een verbinding tussen het verdronken Doornik en de omgeving van boerderij De Woerdt; de dreiging van de waterwolf voor de woerdbewoners wordt zo ook heel wel voorstelbaar voor de toerist/recreant.

Behoud/ versterking landschappelijke samenhang tussen woerd en omgeving:

- De verkavelingstructuur van 1832 – die vele eeuwen oud moet zijn – is nog herkenbaar; er is een mogelijkheid om die te accentueren, bijvoorbeeld door herstel van de singels die circa 1900 rond het boerderijland oprezen.

Streefbeeld

6.

Vluchtheuvelkerk in Zetten (besproken op blz. 126)

Legenda streefbeelden

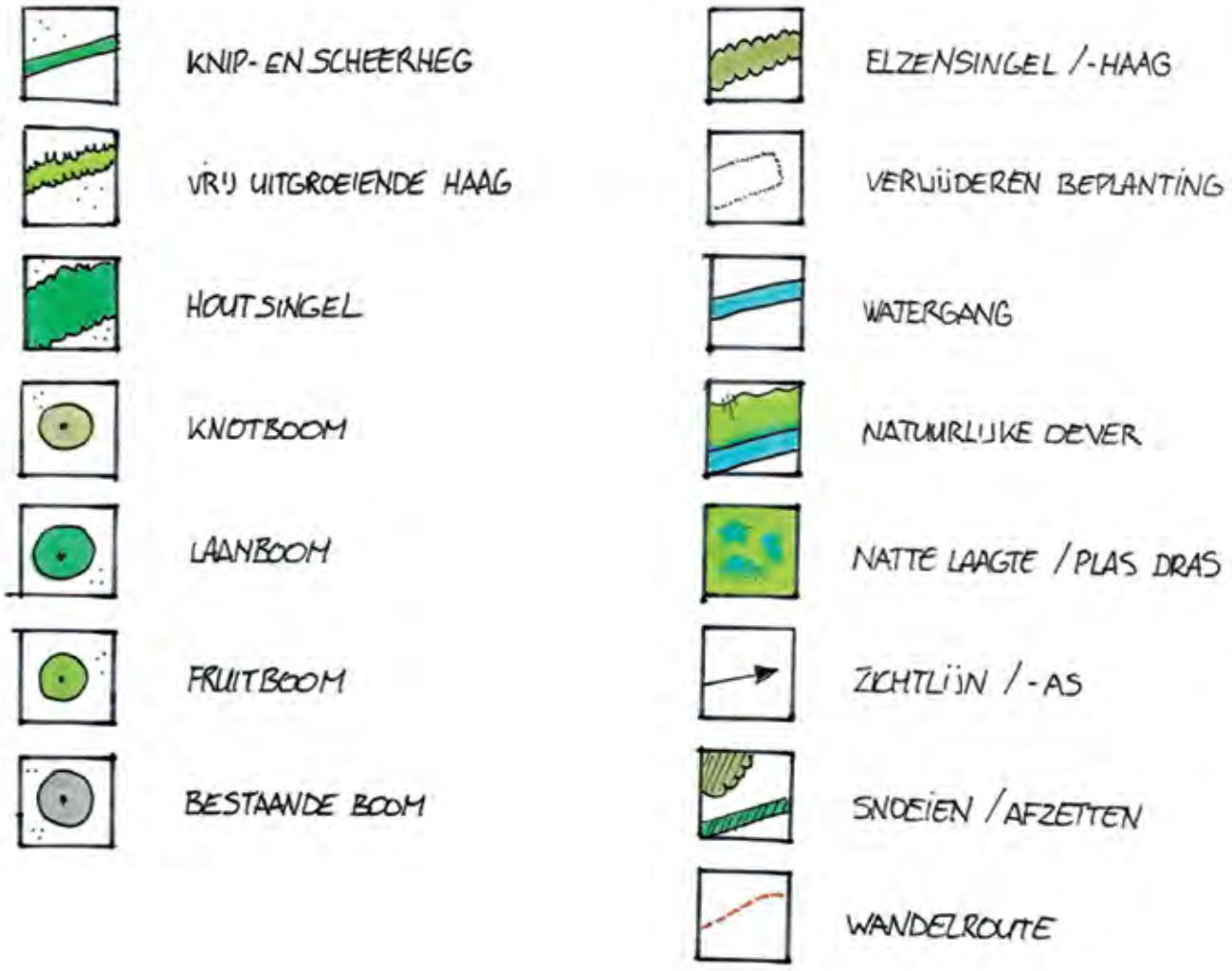

Verklarende woordenlijst

Aanschouw
Begin van een dijkvak; punt waar de schouw begint.

Aardhaling
Winning van grond en zoden voor het onderhoud, versterken of herstel van een dijk. Het recht van aardhaling was een vorm van onteigening en werd gevreesd, mede door de armzalige vergoeding voor het aardhalen.

Acces
Toegang die door een inundatie voert, in de vorm van een hoogliggend terreingedeelte, dijk, kade, land-, spoor- of waterweg.

Achterkade of achterwende
Binnenkade die het dorpsland moest beschermen tegen het water opdringend vanuit het komgebied.

Achterland
Terrein grenzend aan de binnenzijde van de dijk, bestaand uit wielen, kwelkommen, overslaggronden met bosschages, bongerds en tuinderijen (zie: waai, kwelkom en overslaggrond) en oude nederzettingen met hun cultuurland.

Afschouw
Eind van een dijkvak; punt waar de schouw eindigt.

Aggradatie
Hier doelend op de sterke opslibbing van de delta van Rijn en Maas in het Holoceen, vooral onder invloed van zeespiegelstijging.

Bandijk
Dijk die volgens recht werd geschouwd; de dijkstoel stelde eisen ten aanzien van hoogte, samenstelling en onderhoud.

Binnendijken
Water en/of land door dijkbouw of -verlegging aan de landzijde van de dijk brengen.

Buitendijken
Water en/of land door dijkbouw of -verlegging aan de rivierzijde van de dijk brengen.

Bypass
Nevengeul van een rivier, aangelegd ter bevordering van de afvoer met hoogwater, hoogwatergeul.

Circumvallatielinie
Linie die naar twee kanten kan worden verdedigd, naar binnen om uitvallen van het garnizoen van een belegerde stad of veste te stuiten, naar buiten om aanvallen voor ontzet van de belegeraars te keren.

Coupure
Doorgraving van dijken of kaden bijvoorbeeld voor wegenaanleg, voor het stellen van inundaties of voor het afleiden van rivier- of overstromingswater in een richting die meer wenselijk wordt geacht.

Crevasse/crevassegeul
Waterplas ontstaan doordat de rivier zich met hoogwater door een zwakke plek in de oeverwal heen boorde. Hierbij ontstonden doorgaans langgerekte, vrij ondiepe plassen. Via de crevasse kon de rivier zich ontlasten naar de lager gelegen kommen. Crevassegeulen gedroegen zich als minirivieren waarlangs ook kleine oeverwallen ontstonden die relatief hoog lagen ten opzichte van het omliggende komgebied.

Dijkdel:
Laagte langs de buitenteen van de dijk, ontstaan door afgraving van klei voor dijkversterking en -herstel. Vaak werden deze moeraslanden gecultiveerd door aanleg van rabatten (zie aldaar) en beplant met wilgen.

Dijkgeslaagde
Iemand belast met het onderhoud van een “slag” - een gedeelte - van een dijk.

Dijkplicht
De plicht om bij te dragen in de dijkkosten: de kosten van het maken en onderhoud van de dijk.

Dijkring
Gebied dat door een primaire waterkering – een bandijk - is omsloten.

Dijkschouw
Het van overheidswege ingestelde onderzoek naar de staat van de dijk, ook rechtspraak op de dijk.

Doorlaag/doorlaagdijk
Dijk die tijdens een dijkherstel dwars door een doorbraakkolk of wiel was gelegd; een oplossing die slechts mogelijk was als grote delen van het wiel ondiep waren.

Dorpspolder
Dwergwaterschap dat deel uitmaakte van het werkgebied van een ambt, sinds de Moderne Tijd een polderdistrict. De dorpspolder zag toe op de goede staat van de plaatselijke kaden, watergangen, duikers en sluizen: de instrumenten voor de lokale waterbeheersing.

Dwarsdijk
Haaks op de rivierdijk liggende binnendijk die moest beschermen tegen overstromingswater van hogerop liggende gebieden.

Enk of es
Aaneengesloten geheel van akkers rondom een dorp of buurt, ook: het door plaggenbemesting (uit potstallen) opgehoogde bouwland.

Geriefhout
Hout, zoals wilgen, populieren, essen of elzen, geteeld voor economisch gewin; het begrip gerief of gerijf betekent in het Middelnederlands onder meer voordeel of winst.

Hoefslag
Deel van een dijk, kade of wetering waarvan het onderhoud was toegewezen aan een hoeve.

Hoge of Volle Middeleeuwen
10e eeuw - 13e eeuw

Inlaag/inlaagdijk
Dijk die landinwaarts was gelegd onder aandrang van de rivier of door het ontstaan van een dijkdoorbraakkolk of wiel.

Kom
Laagte tussen de stroomruggen in de riviervlakte, waar met overstromingen het fijne rivierslib bezonk. Zo werd hier op den duur een dik pakket klei gevormd (zie ook stroomrug).

Krib (ook: hoofd, bol of kop)
Korte stenen, voorheen houten, dam in de riviergeul, haaks op de stroomrichting gelegd om de rivier van een schaardijk af te leiden, om land te winnen of om de rivierbedding te fixeren, zodat zij op diepte en zo ook goed bevaarbaar zal blijven.

Kwel
Grondwater dat onder druk uit de grond sijpelt. Kwel ontstaat door een ondergrondse waterstroom van een hoger naar een lager gelegen gebied. De kwel verplaatst zich via een doorlatende grondlaag. Water van diepe, oude grondstromen is voedselarm en vaak ook kalkrijk. Het is daardoor een stimulator van bijzondere flora, zoals waterviolier.

Kweldam/kwelkade
Kade om plekken aan de binnenteen van de dijk waar met hoge rivierstand kwelwater opsijpelt; de kade sloot aan zijn beide uiteinden aan op de dijk zodat een kom ontstond.

Kwelkom
Kom gevormd door de kwelkade en de dijk. In de kom werd het uit de dijk en de grond sijpelende water opgezet. Hierdoor ontstond zoveel tegendruk dat de infiltratie van kwel kon worden gestuit.

Late Middeleeuwen
13e eeuw - 15e eeuw

Leidam/-dijk
Dam of dijk aangelegd om de rivierstroom in een bepaalde richting te leiden.

Meander
Bocht of lus in een natuurlijke waterloop zoals een rivier.

Meandergordel
Zone met zandige beddingafzettingen waarbinnen de actuele geul van de rivier is gesitueerd en waarbinnen deze in het verleden heeft gemeanderd. Een meandergordel wordt veelal aan beide zijden geflankeerd door oever- en oever-op-komafzettingen.

Moderne Tijd
19e eeuw - 21e eeuw

Nieuwe Tijd
15e eeuw - 19e eeuw

Oeverwal
Zandachtige hoogte langs de riviergeul, opgeworpen door de buiten de oevers tredende rivier.

Oeverzone
Zone direct grenzend aan de meandergordel van de rivier, veelal gekenmerkt door een relatief zandige opbouw en een hogere ligging ten opzichte van de aangrenzende laaggelegen komgronden.

Onland
Slecht land, moerasland

Oudhoevig land
Oud boerenland dat is buitengedijkt; in de bodem kunnen zich relicten van verdronken dorpen/dorpsdelen bevinden (resten van voormalige huizen, kerken, kerkhoven, waterkering, waterlossing en wegen).

Overlaat
Verlaagd dijkgedeelte dat door een kade op gelijke hoogte met de aangrenzende dijkvakken is gebracht. Hierdoor kan de dijk bij nood snel worden afgegraven zodat de rivier zich zijdelings kan ontlasten en de druk op dijkdelen die grotere belangen beschermen, afneemt.

Overslaggrond
Grond - zand en grind - die het water tijdens dijkbreuken had opgehaald uit een wiel en die in de vorm van een waaier was uitgestrooid over het achter de doorbraak liggende boerenland.

Overstromingsvlakte/ vloedvlakte:
Platte of nagenoeg platte land langs een rivier of beek dat blank pleegt te staan met een overstroming.

Piping
Verschijnsel waarbij holle ruimten onder een dijk ontstaan door een kwelstroom waarbij zand wordt meegevoerd.

Rabatten
Aarden ruggen, aangelegd om moerassen te cultiveren en geflankeerd door greppels voor drainage. Rabatten werden doorgaans beplant met hakhout, waaronder wilgenhout dat ook bruikbaar was voor de dijkversterking.

Redoute
Wachttoren uit de tijd van de Opstand. Dergelijke torens fungeerden als observatieposten. Bij vijandelijke dreiging gaven ze waarschuwingssignalen. Redoutes vormden onderdeel van de Staatse verdediging langs IJssel, Neder-Rijn en Waal. Ze stonden op schaardijken of op terpen in de uiterwaarden.

Retranchement
Dikwijls een aarden wal zonder vaste vorm, voorzien van gracht.

Rijs/rijshout
Dunne, taaie takken, gewoonlijk van wilgen die in bossen werden gebonden.

Rode Lijst
Lijst met bedreigde flora of fauna.

Schaardijk
Dijk die niet of amper wordt beschermd door uiterwaarden; hij staat daardoor zomer en winter bloot aan stroom en golfslag van de rivier. Doorbraken van schaardijken resulteerden dikwijls in de bouw van inlagen.

Schutlaken
Afsluiting, schot of schotdeur, keersluisje in een wetering.

Slaperdijk of slaper
Binnendijk die het water gaat keren als de voorgelegen dijk – de buitendijk of waker - is bezweken.

Souslag
Moerasje aan de buitenteen van de dijk ontstaan door winning van specie voor dijkonderhoud. Het woord “sou” kan een afgeleide zijn van “soe” of “zoe”, synoniem met zudde of zomp, een moeras. “Slag” betekent een afgegrensd stuk land. Een souslag lag voor een hoefslag (zie aldaar).

Strang of hank
Deels dichtgeslibde riviergeul, vaak een restant van een eeuwenoude hoofdgeul van de rivier.

Stroomrug
Betrekkelijk hoog gelegen strook in een riviervlakte bestaande uit een met klei opgevulde verlaten riviergeul en aangelegen zandachtige oeverwallen (zie oeverwal).

Uitgedijkt land
Moerasland ontstaan door afgraving van grond voor bouw, versterking en herstel van de dijk. Het kan binnendijks en buitendijks liggen en werd gecultiveerd door aanleg van rabatten (zie aldaar).

Uitlaag/uitlaagdijk
Dijk die tijdens een dijkherstel aan de buiten- of rivierzijde van een dijkdoorbraakkolk of wiel was gelegd.

Verhang
Verhouding tussen het verval en de afstand waarover dit verval is gemeten.

Verhoefslaging
Verdeling van een dijk in hoefslagen (zie hoefslag)

Vingerling
Dam in boogvormige gedaante, veelal aangelegd om een doorbraak in de dijk provisorisch af te sluiten.

Voorland
Terrein grenzend aan de buitenzijde van de dijk, vaak bestaand uit strangen, oudhoevig land, dijkdellen en een bermsloot.

Voorkade of voorwende
Kade die het dorp moest beschermen tegen water opdringend vanuit de rivier. Voorwenden zijn later, met de sluiting van de dijkring, geïntegreerd in de bandijk.

Vroege Middeleeuwen
4e eeuw - 10e eeuw.

Waai, waal, wade, wiel
In het Middelnederlands: draaikolk, grondeloze diepte, ook: gat veroorzaakt door een dijkdoorbraak.

Waker/wakerdijk
Bandijk die onmiddellijk aan het water grenst.

Zijkade of zijdewende (in het Middelnederlands “Sidewende”)
Binnenkade die het dorpsland moest beschermen tegen water uit stroomopwaarts gelegen gebieden; ook stukken land aan de zijkade en hoeven daarop verrezen, werden wel met “Sidewende” aangeduid.

Bronnenopgave

Literatuur

Arcadis, 2005.
Landschapsontwikkelingsplan Gemeente Lingewaard.

Arnoldussen, S., 2008.
A living landscape: Bronze Age settlement sites in the Dutch river area (c. 2000-800 BC). Dissertatie Universiteit van Leiden, Leiden.

Berendsen, H.J.A., 1982.
De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie. Proefschrift Universiteit Utrecht / Utrechtse Geografische Studies 10, Utrecht.

Berendsen, H.J.A. & E. Stouthamer, 2001.
Paleogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands. Van Gorcum, Assen.

Berendsen, H.J.A., E.L.J.H. Faessen e.a., 2001 (2e herziene druk).
Zand in banen. Zanddiepte-kaarten van het Gelders rivierengebied met inbegrip van de uiterwaarden, Utrecht.

Bont, C. de en A.D.M. Veldhorst, 1992.
Atlas van perceelsnamen in het Gelders Rivierengebied. Deel I, De Midden-Betuwe, Kesteren-Wageningen.

Bosschaart, A.M.W. & P.M.M. Driessen, 1989.
Terpen in de Nederbetuwe en Tielerwaard. Historisch Geografisch Tijdschrift 7.1, 10-17.

Bredie, A., 1970.
Toegang tot het verleden van de dorpen Ressen-Doornik, Bemmel, Haalderen, Gendt, Doornenburg, Angeren, Bemmel.

Bronkhorst, W., 2003.
Het Huissense klooster van Cuypers. Mededelingen Historische Kring Huessen, 28, no. 2, 48-57.

Brons + Partners Landschaps-architecten bv en SAB, 2009.
Landschapsontwikkelingsplan Gemeente Neder-Betuwe.

Busscher, F.S. & H.J.T. Weerts, 2003.
Beschrijving lithostratigrafische eenheid: Formatie van Kreftenheye. Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO, Utrecht.

Busschers, F.S., 2008.
Unravelling the Rhine: Response of a fluvial system to climate change, sea-level oscillation and glaciation. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam / Geology of the Netherlands 1.

Cohen, K.M., 2003.
Differential subsidence within a coastal prism: Late-Glacial – Holocene tectonics in the Rhine-Meuse delta, The Netherlands. Proefschrift Universiteit Utrecht / Netherlands Geographical Studies 316, Utrecht.

Cohen, K.M., E. Stouthamer, W.Z. Hoek, H.J.A. Berendsen & H.F.J. Kempen, 2009.
Zand in Banen - Zanddieptekaarten van het Rivierengebied en het IJsseldal in de provincies Gelderland en Overijssel. Provincie Gelderland, Arnhem.

Dinnissen, M.H., 1993.
Volksverhalen uit Gendt. P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, Nederlandse Volksverhalen, Deel 3, Amsterdam.

Dinter, M. van & W.K. van Zijverden, 2010.
Settlement and land use on crevasse splay deposits; geo-archaeological research in the Rhine-Meuse Delta, the Netherlands. Netherlands Journal of Geosciences-Geologie en Mijnbouw 89 (1), 21-34.

Edelman, C.H. & A.W. Vlam, 1949.
Over de perceelsnamen van het Nederlandse rivierkleigebied. Betuwe en Bommelerwaard. Toponymica 12. Onomastica Neerlandica, Leuven, 1-54.

Eelerwoude BV, 2009.
Landschapsontwikkelingsplan Gemeente Overbetuwe; Samen werken aan het landschap.

Egberts, H., 1950.
De bodemgesteldheid van de Betuwe (De bodemkartering van Nederland, deel VIII), 's-Gravenhage.

Ewijk, H, 1809.
Geschiedkundig verslag der dijkbreuken en overstroomingen (...) in louwmaand MDCCCIX, 2 delen, Amsterdam.

Ginkel, E.J. & B.J. Groenewoudt (z.j.),
Archeologische landschapselementen. Bescherming Beheer Behoud. Stichting LONL, Utrecht.

Gouw, M., 2007.
Alluvial architecture of the Holocene Rhine-Meuse delta (The Netherlands) and the Lower Mississippi Valley (U.S.A.). Nederlandse Geografische Studies NGS 364. KNAG, Utrecht.

Gouw, M.J.P. & G. Erkens, 2007.
Architecture of the Holocene Rhine-Meuse delta (the Netherlands) – A result of changing external controls. Netherlands Journal of Geosciences / Geologie en Mijnbouw 86 (1), 23-54.

Harbers, P. & J.R. Mulder, 1981.
Een poging tot reconstructie van het Rijnstelsel in het oostelijk rivieren-gebied tijdens het Holoceen, in het bijzonder de Romeinse tijd. K.N.A.G. Geografische Tijdschrift 15, 404-421.

Havinga, A.J., 1969.
A physiographic analysis of a part of the Betuwe, a Dutch river clay area. Mededelingen Landbouw-hogeschool Wageningen 69 (3), 1-47.

Heldring, O.G., 1838-1839.
Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche Oudheden, legenden, enz., Amsterdam.

Hemmen, F. van, 2001.
Monumentaal Blauw. Een inventarisatie van wielen en wielresten in de Betuwe, Elst.

Hemmen, F. van, 2011.
Wonen en werken buiten bereik van de golven. Beknopte historie van de Betuwse 'woerden' als watersnoodvoorzieningen sinds de bedijking (Middeleeuwen – Moderne Tijd), Huissen, (ongepubliceerd landschapshistorisch verslag).

Hemmen, F. van & E. Heunks, 2007.
Heerlijkheid op moderne leest. Cultuurhistorische rapportage voor de herinrichting van de Oostelijke Willemspolder. Achtergronden, analyses, kansen. RAAP-rapport 1485, Amsterdam.

Hemmen, F. van & E. Heunks, 2007.
Meanderend naar de toekomst. Herinrichting van de Roswaard; cultuurhistorische analyse en kansen. RAAP-rapport 1478, Amsterdam.

Heunks, E., 2004.
Gemeente Overbetuwe. Een archeologische beleidsadvieskaart (onderdeel van het Erfgoedplan Gemeente Overbetuwe), Amsterdam.

Ingen, K. van, 2008.
Die het water deert, die het water keert. Zijdwenden, achterkaden en dijken. Kolken, wielen en waayen. De Betuwse strijd tegen het water. Jaarboek Stichting Tabula Batavorum, Terugblik 'Tegen de stroom in', 63-76.

Ingen, K van, 2012.
De Hoge Woerd Kesteren. Opgravingen zuidelijk van de A15, een eerste impressie van de resultaten. Nieuwsbrief Historische Kring Kesteren en Omstreken en het Arend Datema Instituut, 30, nr. 1, 14-19.

Kegelaar, P.H., 2006.
Steenfabriek van Gendt de Leeuw / Arendts bij het veer van Opheusden (oorspronkelijke bijdrage voor het boek Naor d'n oove. Steenfabrieken in de Neder-Betuwe en het westelijk deel van de Over-Betuwe, Kesteren.

Kocken, M. & A. Cruysheer, 2004.
Sleutel tot de schatkist. Erfgoedplan Overbetuwe (ADC Heritage, rapport H001), Amersfoort.

Kuijl, E. van der & J. Krist, 2003.
Rapportage archeologische begeleiding retentiebassin "Craaienhof". Nedereindsestraat te Kesteren. Synthegra Archeologie bv, Zelhem.

Lodiers, S., 2008.
De Waalsprong, een paleo-geografische studie naar de genese van de Waalsprong vanaf het Laat Pleistoceen tot heden. Eind-rapportage stage-onderzoek in het kader van studie MSc. Fysische Geografie, Universiteit Utrecht, Utrecht.

Louwe Kooijmans, L.P., 1985.
Sporen in het land: de Nederlandse delta in de prehistorie. Meulenhoff Informatief, Amsterdam.

Melchers, R.J.H.,1992.
Een herbouwde boerderij op een eeuwenoude plaats. Mededelingen Historische Kring Huessen, 17, 107-113.

Mentink, G.J. & J. van Os, 1985.
Over-Betuwe. Geschiedenis van een polderland (1327-1977), Zutphen.

Mulder, J.R., 2002.
In de ban van de Betuwse dijken, Deel 3 Doornenburg (Roswaard), Een bodemkundig, historisch en archeologisch onderzoek naar de opbouw en ouderdom van de Rijndijk te Doornenburg, Alterra Rapport 403, Wageningen.

Mulder, J.R., F. Spaan & J.G.C. de Wolf, 2012.
In de ban van de Betuwse dijken, deel 2 Oosterhout, Een bodemkundig, historisch en archeologisch onderzoek naar de opbouw en ouderdom van de Waaldijk te Oosterhout (Over-Betuwe), Alterra-rapport 311, Wageningen.

Neijenhuis, C.G., 2000.
De meander van Huissen (I): een oude waterloop in de stad. Mededelingen Historische Kring Huessen: 25, nr.1, 16-22.

Neijenhuis, C.G., 2000.
De meander van Huissen (2): een oude waterloop in de stad. Mededelingen Historische Kring Huessen: 25, nr.4, 116-122.

Neijenhuis, C.G. & E.J.Th.A.M.A. Smit, 2002.
Huissen van prehistorie tot middeleeuwen. De voor-geschiedenis van Huissen verzameld uit archeologische en historische bronnen. Bijdragen tot de geschiedenis van Huissen 14, Huissen.

Norde, E.H.L.D. & K.J. van den Berghe, 2010.
Werchensestraat 3 te Persingen, gemeente Ubbergen; archeologisch onderzoek: opgraving van een 18e-eeuwse boerderij. RAAP-rapport 2172, Weesp.

Pons, L.J., 1957.
De geologie, de bodem en de waterstaatkundige ontwikkeling van het Land van Maas en Waal en een gedeelte van het Rijk van Nijmegen. Bodemkundige Studies 3. Stiboka, Wageningen.

Renes, J. & J.A.J. Vervloet, 1988.
De ruimtelijke ontwikkeling van Slijk Ewijk; de groei van een Betuws dorp vanaf de Romeinse tijd. Tabula Batavorum 6, 58-67.

Ringenier, H., D.G. Bedeaux, E.M.P. Verhelst & E. Heunks, 2008.
Programma van Eisen Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) Plangebied Lobberdense Waard, gemeente Rijnwaarden. RAAP-programma van eisen 600, Weesp.

Salverda, I.E. & J.R. Mulder, 2003.
Het verhaal achter de boerderij. Een zoektocht van boerderijeigenaren uit de Over-Betuwe naar het verleden van hun boerderij als inspiratiebron voor de toekomst. Alterra-rapport 863, Wageningen.

Schuurman, E.I. & F. de Roode, 2009.
Archeologische monumentenzorg in de gemeente Neder-Betuwe. RAAP-rapport 1665, Weesp.

Spek, T., 2004.
Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie. Matrijs, Utrecht.

Weerts, H.J.T. & F.S. Busschers, 2003.
Beschrijving lithostratigrafische eenheid: Formatie van Echteld. Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO, Utrecht.

Willems, W.J.H., 1986.
Romans and Batavians: a regional study in the Dutch Eastern River Area.
Dissertatie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
Oorspronkelijk gepubliceerd in Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodem-onderzoek 31 (1981) en 34 (1984).

Willemse, N.W., 2004.
Gemeente Lingewaard. Een archeologische beleidsadvieskaart.
RAAP-rapport 978, Amsterdam.

Willemse, N.W. en E.M.P. Verhelst, 2011.
Woerden, Woonheuvels en woongronden in het Betuwse rivierenlandschap, Zutphen (een ongepubliceerd verslag van RAAP, Archeologisch Adviesbureau).

Archiefmateriaal

Met het onderzoek zijn archiefstukken – vooral historische kaarten – geraadpleegd, afkomstig uit de volgende instellingen:

- Het Gelders Archief in Arnhem
- Speciale Collecties Wageningen UR (luchtfoto's WO 2)

* Met het woerdenonderzoek zijn ook waardevolle gegevens en adviezen verstrekt door de Betuwse historische kringen, met name
- de Historische Kring Gente
- de Historische Kring Doornenburg,
- de Historische Kring Bemmel
- de Historische Kring Huessen
- de Historische Vereniging Marithaime
- de Historische King Oosterhout, Slijk Ewijk en Valburg e.o.
- de Historische Kring Kesteren e.o..

Digitale documentatie; websites

Google Earth

http://home.kpn.nl/f2hgildemeesters/Publicaties/Vlamovic1%20en2%20def/De%20Vlamovic%20herziene%202e%20uitgave2004.htm

http://www.ahn.nl/viewer

http://www.gelderlandinbeeld.nl/index.php?module=index2&blend=3

http://www.geldersarchief.nl/beeld--geluid/kaarten

http://www.historischekringbemmel.nl/

http://www.historischekringdoornenburg.nl/

http://www.historischekringgente.nl/

http://www.hkko.nl/

http://www.hkosv.nl/news.php

http://www.huessen.nl/joomla/index.php?option=com_content&view=article&id=58&Itemid=85

http://www.marithaime.nl/

http://watwaswaar.nl/

Woerden in de gemeente Lingewaard

De volgende inventarisatielijsten van woerden zijn samengesteld door historische verenigingen binnen de drie gemeenten.

Aanvullend onderzoek in de toekomst kan leiden tot aanpassing en uitbreiding van deze lijsten.

De oranje gearceerde woerden zijn nader beschreven in de rapportage.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
Brouwketel	Scherpekamp	Angeren	Uiterwaardwoerd	Ca. 1600 ontstaan als Reduit (wachtpost aan de Rijn). Daarna waarschijnlijk een herberg voor de reizigers over het Pannerdensche voetpad tussen Arnhem en Schenkenschans. Daarna boerderij.
Kasteelheuvel		Angeren	Uiterwaardwoerd	Ca. 1300 opgeworpen als kasteelheuvel. Een huis met toren van de adellijke familie Van Huissen. Omgracht, welke nu gedempt met bouwmateriaal van het gesloopte kasteel. Hier komt de naam Huissens Waard vandaan.
Protestantse Kerk		Angeren	Oeverwalwoerd	Van voor 814 na Chr. (1e melding). oorspronkelijk ook bedoeld voor de kerk. Gelegen aan een zeer oud kruispunt van wegen.
Scherpekamp		Angeren	Uiterwaardwoerd	Woerd aangelegd voor een boerderij; 16e - 17e eeuws. waarschijnlijk verdwenen eind 19e eeuw.
De Heuvel	Heuvelsestraat	Bemmel	Oeverwalwoerd	Archeologisch onderzoek in 1942 leverde, onder een meer dan meters-dikke laag zwarte aarde, sporen op van een nederzetting uit begin 1e eeuw tot eind 3e eeuw na Chr.
Buitenzorg	Ressensestraat	Bemmel	Oeverwalwoerd	De Woerd ligt op een meandergordel die door zijn hoogte waarschijnlijk al vroeg aantrekkelijk was voor bewoning.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
Roswaard	Roswaard	Doornenburg	Uiterwaardwoerd	In 1853 draaien op deze woerd vier steenovens. Nog altijd bevat de woerd restanten van de baksteennijverheid.
Geer		Gendt	Oeverwalwoerd	Op het Grootte Steenbergen in Flieren.
Hemel	Hemelsestraat	Gendt	Oeverwalwoerd	Waar de boerderij heeft gestaan loopt de Hemelstraat over een duidelijk aanwezige verhoging in het landschap. Vermoeden is dat er hier sprake is van een omheinde gerechtsplaats 'Heimael' voor burgers buiten de stadsgracht.
Hoge Hof		Gendt	Oeverwalwoerd	Gelegen aan de rand van de kapel, afgebrand en herbouwd op de geëgaliseerde woerd.
In de Gendtse Waard		Gendt	Uiterwaardwoerd	Op een kunstmatige verhoging in het oudhoevig land van de Gendtse waard. Verhoging in het terrein nog goed zichtbaar, nu zonder bebouwingen.
Loohof		Gendt	Oeverwalwoerd	Gebouwd op een in het landschap nog zichtbare glooiing. Nabij de Linge.
Oliehorst		Gendt	Oeverwalwoerd	Horst op begroeide bodemverheffing aan de Olyhorststraat. Herbouwd in 1938 en verwoest in de nadagen van de oorlog.
Stapel		Gendt	Komwoerd	Gelegen aan de Linge.
Walburgen		Gendt	Dijkwoerd	Gelegen aan de Kommerdijk op een verhoging, behoorde tot de goederen van het kapittel van sint Walburgen te Arnhem.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
Welderman		Gendt	Oeverwalwoerd	Aan de rand van het 'Hoge veld' in Flieren. Weldermans hofstede1720, vermoedelijk vernoemd naar de eigenaar.
Woerd aan de Kapel	Woerdsestraat	Gendt	Oeverwalwoerd	De oorspronkelijke woerd tijdens herbouw deels geëgaliseerd. Historisch interessant gebied gelegen aan de Middeltromp met spiraalsgewijze gerichte wegen naar het omringende landschap. Naamsvermelding Wethlara 814.
Zandberg		Gendt	Uiterwaardwoerd	Op een hoogte in de Gendtse waard 15+NAP op de kadastrale kaart 1832 staat de rand van de woerd nog aangegeven.
Groot Baerle	Baalsestraat	Haalderen	Oeverwalwoerd	
Mariëndaal	Baalsestraat	Haalderen	Oeverwalwoerd	De woerd ligt in een gebied met veel sporen van bewoning in de Middeleeuwen, de Romeinse Tijd en zelfs de IJzertijd.
Dominicanenklooster		Huissen	Oeverwalwoerd	Oorspronkelijk prehistorische woonplaats. Later omgracht tot burcht-complex. Nu bebouwd met Dominicanenklooster (1858).
Hazenberg		Huissen	Oeverwalwoerd	Onderdeel van burchtcomplex. Motte met oude woontoren (Grote Torn) uit ca. 1200. Motte deels vergraven.
Hoge Woerd		Huissen	Oeverwalwoerd	Waarschijnlijk Pleistocene zand opduiking. Wordt in 1838 in "wandelingen ter opsporing van Bataafsche Romeinsche oudheden" beschreven. Nu nauwelijks als woerd herkenbaar. Grotendeels afgegraven om laagtes in de omgeving op te vullen.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
Munnikhof		Hulhuizen	Oeverwalwoerd	Gelegen in Hulhuizen, vermoedelijk verhoogd gebied in het landschap, algemeen van historisch belang voor Gendt.
De Woerdt	Woerdsestraat	Ressen	Oeverwalwoerd	De woerd ligt aan een eeuwenoude postweg tussen Nijmegen en Arnhem.

Woerden in de gemeente Neder-Betuwe

De volgende inventarisatielijsten van woerden zijn samengesteld door historische verenigingen binnen de drie gemeenten.

Aanvullend onderzoek in de toekomst kan leiden tot aanpassing en uitbreiding van deze lijsten.

De blauw gearceerde woerden zijn nader beschreven in de rapportage.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
De Alwaeg of Dolre	Dalwagen 65	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Oude woerd met recente bebouwing.
Bij de Boelenham (Tap)	Boelenhamsestraat 1	Dodewaard	Oeverwalwoerd	
Het Zand	Kerkstraat 75	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Zeer prominente woerd.
Het Ruyt	Kerkstraat 8	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Lage woerd.
Hienderoort	Kerkestraat	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Verhoging in het landschap op plaats van verdwenen adellijk huis.
Rossenhof	Kerkstraat	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Nauwelijks zichtbare woerd.
	Molenhofstraat 4	**Dodewaard**	**Oeverwalwoerd**	Fraaie woerd in Wely.
	Molenhofstraat 13	**Dodewaard**	**Oeverwalwoerd**	De zuidelijk deel van de schuur is kunstmatig verhoogd, zodat het vee – bij hoogwater - via de verhoogde ingang een zolder/ verhoogde vloer op kon.
De Horst	Horstweg 2	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Lage woerd.
Eindakkers	Waalbandijk 83	Dodewaard	Dijkwoerd	Boerderij op hoge plint.
	Pluimenburgsestraat 16	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Achterhuis op zichtbare woerd.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
	Kalkestraat 61	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Goed zichtbare woerd.
	Kalkestraat 56	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Woerd is slechts vaag zichtbaar.
	Kalkestraat 40	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Woerd is goed zichtbaar.
	Kalkestraat 32	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Hoogte in landschap met recente woning.
De Geer	Kalkestraat 39	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Vaag zichtbare woerd met oude T-boerderij.
De Hucht, Olden Hofstad	Dreef 8	Dodewaard	Oeverwalwoerd	Voormalige kasteelplaats; behoorlijk aangetast.
	Broekdijksestraat 1	**Echteld**	**Oeverwalwoerd**	Gave woerd met fraaie monumentale boerderij.
	Broekdijksestraat 1a	Echteld	Oeverwalwoerd	Forse verhoging met moderne woning.
	Bredesteeg 14	Echteld	Oeverwalwoerd	Herkenbare woerd met rommelige bebouwing.
	Stationsweg 2a	Echteld	Oeverwalwoerd	Forse verhoging met moderne bebouwing.
	Ooijsestraat 9	Echteld	Oeverwalwoerd	Lage woerd is vaag zichtbaar.
Medestein	Medensteinsestraat 24	Echteld	Oeverwalwoerd	Woerd is vaag zichtbaar.
	Waalbandijk 84	Echteld	Dijkwoerd	Oude woerd met moderne woning.
	Spijkersestraat 3	Echteld	Oeverwalwoerd	Verhoging onder moderne woning.
Tekkenburg	Wijenburgsestraat 4	Echteld	Oeverwalwoerd	Behoorlijk gave woerd, echter deels aan het zicht onttrokken door coniferen heg.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
Den Hul	Wijenburgsestraat 7	Echteld	Oeverwalwoerd	Woerd is zeer vaag zichtbaar.
Het Zand	**Wijenburgsestraat 11 en 11a**	**Echteld**	**Oeverwalwoerd**	Vloedschuur op woerd.
	Molenstraat 6	IJzendoorn	Oeverwalwoerd	Vloedschuur op hoge plint.
	Molenstraat 10	IJzendoorn	Oeverwalwoerd	Kleine woerd in het weiland, rechts van de woning.
Keizershove	Keizerstraat 74	IJzendoorn	Oeverwalwoerd	Boerderij (19de eeuw) op lage woerd.
	Molenstraat 17	IJzendoorn	Oeverwalwoerd	Verhoging onder moderne woning.
	Keizerstraat 11	IJzendoorn	Oeverwalwoerd	Vaag zichtbaar.
De hof van IJzendoorn	Molensteeg 4	IJzendoorn	Oeverwalwoerd	Prominent inclusief bebouwing kasteelrestant.
Woerd van IJzendoorn	Keizerstraat	IJzendoorn	Oeverwalwoerd	Heel omvangrijk geen bebouwing maar archeologisch waardevol.
	Oudesteeg 2	IJzendoorn	Oeverwalwoerd	Woerd met moderne bebouwing.
De Pottem	**Pottemsestraat 9**	**IJzendoorn**	**Oeverwalwoerd**	19de eeuwse boerderijcomplex op omvangrijke woerd.
	Oude Broekdijk 9	Kesteren	Komwoerd	Gave boerderij op goed zichtbare woerd.
	Schaapsteeg 16	Kesteren	Oeverwalwoerd	Verhoging onder moderne woning.
Huis Steentjes	Nedereindsestraat 19	Kesteren	Oeverwalwoerd	Forse woerd met door sloop bedreigde boerderij uit de 19de eeuw.
Huis Ten Halve	Nedereindsestraat 39	Kesteren	Oeverwalwoerd	Lage woerd onder het voorhuis.

gemeente
Neder-Betuwe

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
De Ouden Dam	**Hogedijkseweg 19**	**Kesteren**	**Oeverwalwoerd**	Fraaie originele boerderij-complex met vloedschuur op woerd.
Het Bosch	Bossedreef 2	Kesteren	Oeverwalwoerd	Lage woerd onder het voorhuis.
Huis ter Leede	Rhenenseweg	Kesteren	Oeverwalwoerd	hoge puin bult met moderne woning.
De Hugt	Boveneindsestraat 16	Kesteren	Oeverwalwoerd	Sterk aangetaste woerd met gaaf voorhuis.
De Hazenhof	Boveneindsestraat 20	Kesteren	Oeverwalwoerd	Recente woerd.
Den Hoorn	Boveneindsestraat 15	Kesteren	Oeverwalwoerd	Rijksmonument op lage woerd.
Muldershof	Boveneindsestraat 15b	Kesteren	Oeverwalwoerd	Lage woerd van de dijkzijde nauwelijks zichtbaar.
	Boveneindsestraat 22	Kesteren	Oeverwalwoerd	Vage woerd bij fruitboerderij fam. Lutterveld.
De Park	Rijnbandijk 149	Kesteren	Dijkwoerd	Lage woerd vanaf de Markstraat goed te zien.
Den Ambtse	Marsdijk	Kesteren	Dijkwoerd	Boerderij op lage woerd, vloedschuur op grondlichaam in het dijktalud.
Verdenhove	Cuneraweg 3	Ochten	Oeverwalwoerd	Naoorlogse boerderij; goed zichtbare woerd.
Keizershof	**44RI-straat 2**	**Ochten**	**Oeverwalwoerd**	Jonge bebouwing, prominente woerd.
	44RI-straat 12	Ochten	Oeverwalwoerd	Vage zichtbare woerd met recente villa.
Luitekamp	Heuningsestraat 11	Ochten	Oeverwalwoerd	Vaag zichtbaar.
De Heuning	Heuningsestraat 42	Ochten	Oeverwalwoerd	Vaag zichtbaar.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
	Waalbandijk 23	Ochten	Dijkwoerd	Geringe verhoging met modern bouwsel.
	Molendam 42	Ochten	Oeverwalwoerd	Verhoging waarop ooit de kerk stond.
	Oudedijk 21	Ochten	Dijkwoerd	18de eeuwse boerderij op lage woerd aan de achterzijde beter als woerd herkenbaar.
	Oudedijk 10	Ochten	Dijkwoerd	Lage woerd met moderne boerderij.
Het Zand	Bonegraafseweg 32	Ochten		Hoge woerd met tot restaurant verbouwde boerderij.
De Molenpol	Rijnbandijk 129	Opheusden	Dijkwoerd	Fors restant van laat middeleeuwse molenbelt.
	Rijnbandijk 71	Opheusden	Dijkwoerd	Waarschijnlijk op door dijk overdekte woerd. Tevens een 19de eeuwse vloedschuur.
	Rijnbandijk 69	Opheusden	Dijkwoerd	Originele vroeg-20ste eeuwse boerderij met 18de eeuwse vloedschuur met rieten kap.
De Woerd	Rijnbandijk 65	Opheusden	Dijkwoerd	Prominente woerd met naoorlogse woning.
	Rijnbandijk 49	Opheusden	Dijkwoerd	Datering woning: ca. 1920.
	Acaciastraat 2a	Opheusden	Oeverwalwoerd	Modern woonhuis bij forse verhoging in landschap (klooster Opheusden).
De Peppel	Dalwagenseweg 41	Opheusden	Oeverwalwoerd	Deels vergraven woerd.
Allemans Bongerd	Hamsestraat 64	Opheusden	Oeverwalwoerd	Prominent zichtbaar vanaf de Hamsestraat.
	Veerweg 5	**Opheusden**	**Uiterwaardwoerd**	Voormalige steenfabriekswoning.

Woerden in de gemeente Overbetuwe

De volgende inventarisatielijsten van woerden zijn samengesteld door historische verenigingen binnen de drie gemeenten.

Aanvullend onderzoek in de toekomst kan leiden tot aanpassing en uitbreiding van deze lijsten.

De paars gearceerde woerden zijn nader beschreven in de rapportage.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
Nederlands Hervormde kerk	Kerkstraat 22	Andelst	Oeverwalwoerd	
De Tabaksschuur	Kerkstraat 20	Andelst	Oeverwalwoerd	
	Kerkstraat 24	Andelst	Oeverwalwoerd	Boerderij en vloedschuur uit 1841.
De Meyburg	De Meyburg 2	Andelst	Oeverwalwoerd	Boerderij en vloedschuur liggen in feite op dezelfde verhoging in het landschap. De vloedschuur, helemaal onderaan de helling, ligt op een lage verhoging, maar is later aan de binnenkant nog aanzienlijk verhoogd.
	Kerkstraat 4	Andelst	Oeverwalwoerd	
Vogelenzang	**Vogelenzangsestraat 17**	**Driel**	**Oeverwalwoerd**	In tweede wereldoorlog grotendeels verwoest. Naderhand weer opgebouwd op oude fundamenten.
Het Klooster'	De Wuurde 124	Eimeren	Oeverwalwoerd	Grote T-boerderij. Verbouwde schuur achter de boerderij ligt op woerd. Datering begin 19de eeuw.
	Eimerensestraat 5	Eimeren	Oeverwalwoerd	Boerderij op woerd, gelegen op middelhoge rivierduin.
	Eimerensestraat 9	Eimeren	Oeverwalwoerd	Boerderij op woerd, gelegen op hoge rivierduin.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
Druivendaal	2e Weteringsewal 29	Elst	Komwoerd	19de eeuwse halleboerderij. Gebouwd op middelhoge woerd.
Het Veldhoentje	Hollanderbroeksestraat 15	Elst	Oeverwalwoerd lage woerd.	Hallehuisboerderijtje met naastgelegen bakhuisje op
Huis Reet	Wolfhoeksestraat 3	Elst	Oeverwalwoerd	Grote herenboerderij op woerd. Bouwjaar: 1869.
Huize De Hucht	Stationsstraat 24	Elst	Oeverwalwoerd	Boerderijencomplex uit de 18de eeuw. Gebouwd op lage woerd.
Huize Westeraam	Aamsestraat 15	Elst	Oeverwalwoerd	T-boerderij met fraai voorhuis. Het achterhuis is afgebrand, maar zal herbouwd worden.
Huize Klein Eshof	Rijksweg Noord 2-4	Elst	Oeverwalwoerd	In 1878 gebouwd op woerd.
Landas-Oord	Aamsepad 1	Elst	Oeverwalwoerd	T-boerderij en bijschuur op woerd.
	Landaspad 1	Elst	Oeverwalwoerd	Keuterboerderijtje op woerd. Datering: 1706.
Tobbenhof	**Tobbenhofsestraat 10a**	**Elst**	**Oeverwalwoerd**	Boerderij gebouwd op lage woerd.
Keulenhof	Mussenbergstraat 3	Elst	Oeverwalwoerd	Boerderij met een oude geschiedenis. De woerd werd, toen de wateroverlast minder werd, gedeeltelijk verlaagd.
Schoonderlogt	Logtsestraat 4	Elst	Komwoerd	Prachtig landgoed op een lage woerd.
	Tobbenhofsestraat 4	Elst	Oeverwalwoerd	Hallehuisboerderij op hoge woerd. Datering begin 19de eeuw.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
	Tobbenhofsestraat 7	Elst	Oeverwalwoerd	T-boerderij met welput in voortuin op lage woerd.
De Hucht	**Valburgseweg 129**	**Elst**	**Oeverwalwoerd**	Deze woerd is ontstaan op een natuurlijke hoogte. De naastgelegen gracht snijdt in de restgeul van de meandergordel.
	Valburgseweg 98	Elst	Oeverwalwoerd	Gebouwd op hoge stroomrug, erg verwaarloosd. Archeologisch waarschijnlijk zeer waardevol.
De Hucht	**Rheetsestraat 9**	**Elst**	**Oeverwalwoerd**	Boerderij gelegen op de hoogste woerd in deze buurtschap.
	Rheetsestraat 19	Elst	Oeverwalwoerd	Woonhuis met schuur, het huis is door brand zwaar beschadigd.
Protestantse kerk	Kerkplein	Hemmen	Oeverwalwoerd	Kerk en kerkhof liggen op een middelhoge woerd.
't Veld	**Veedijk 1**	**Hemmen**	**Oeverwalwoerd**	Boerderij
De Tip		De Bongerd 2	Herveld	Oeverwalwoerd Boerderij ligt op een verhoging die vooral aan de voorzijde van het gebouw duidelijk zichtbaar is. De verzameling landbouwwerktuigen die in de tuin staat opgesteld, maakt direct duidelijk dat het hier om een museum gaat.
Hervormde Kerk	Schoolstraat 5	Herveld	Oeverwalwoerd	Kerk en de daarnaast liggende vloedschuur (Schoolstraat 5a) staan op dezelfde verhoging.
Oude Kapel	Tielsestraat 132- 134	Herveld	Oeverwalwoerd	Boerderij dateert uit 17de eeuw, gebouwd op hoge woerd.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
De Tip		Herveld Zuid	Oeverwalwoerd	Boerderij
De Steeg	Onze Lieve Vrouwestraat 85	Heteren	Oeverwalwoerd	Boerderij is gebouwd op een woerd. Datering: 1649. Heeft een prachtig gerestaureerd voorhuis, de andere deel is 'modern' herbouwd, wel met oude steen en met behoud van een aantal klassieke kernmerken. De inrichting van de omgeving is ruim en buitengewoon fraai.
Kerk van de Gereformeerde Vloedschuur Gemeente	Kerklaan 4a	Heteren	Oeverwalwoerd	Vloedschuur –gebouwd op een verhoging- wordt nu gebruikt als kerk (Vloedschuurkerk). Bij de herbouw van de schuur zijn de muren opgetrokken in een moderne steen die zeker niet bij dit gebouw past. Hetzelfde geldt voor de donkerblauwe industriepannen op het dak. Verder is het gebouw losgesneden uit zijn oorspronkelijke context.
	Homoetsestraat 17	Homoet	Oeverwalwoerd	Boerderij gebouwd op hoogte, zeer goed onderhouden.
	Homoetsestraat 19	Homoet	Oeverwalwoerd	Boerderij gebouwd op hoogte, zeer goed onderhouden.
Waterstaatskerkje	Homoetsestraat 19	Homoet	Oeverwalwoerd	Staat zonder enige beplanting op een kleine, maar relatief hoge woerd en tekent scherp af tegen een aantal verhoogd liggende, zeer verzorgde boerderijen.
	Allee 2	Loenen	Oeverwalwoerd	Boerderij
De Hulk	Allee 1a	Loenen	Oeverwalwoerd	Vloedschuur
De Grote Doorn	Loenensestraat 1	Loenen	Oeverwalwoerd	Boerderij

gemeente Overbetuwe

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
Huis Loenen	Allee 4	Loenen	Oeverwalwoerd	Woonhuis
Poullyhuizen	Waaldijk 9	Loenen	Dijkwoerd	Boerderij
	Waaldijk 11	Loenen	Dijkwoerd	Dijkhuis. Betreft voormalige woning van de jachtopziener.
Ceciliahof	Dorpsstraat	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Woonhuis
De Haas	De Onderijen	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Woonhuis
De Zandhoek	Oude Groenenstraat 6	Oosterhout	Oeverwalwoerd	
	Dorpsstraat 52	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Pastorie Hervormde Kerk
Hendriksen	Dorpsstraat 62	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Woonhuis
Hervormde Kerk	Dorpsstraat 54	Oosterhout	Oeverwalwoerd	
Feelgoed	Stationsstraat 21	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Boerderij
Huis Heuveltje	Dorpsstraat 56	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Woonhuis
Huis Hermsen	Dorpsstraat 64	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Woonhuis
Groot Altena	Waaldijk	Oosterhout	Dijkwoerd	Dijkhuis
Klein Altena	Waaldijk 37	Oosterhout	Dijkwoerd	Dijkhuis
	Krakenburg 3	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Boerderij

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
	Oosterhoutsestraat 12	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Boerderij
	Oude Dorpsstraat	Oosterhout	Uiterwaardwoerd	Herkenbaar als verhoging buitendijks zichtbaar.
Aldershoeve	Peperstraat 54	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Woonhuis
	Van Balverenselaan 1	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Boerderij
	Van Balverenselaan 2	Oosterhout	Oeverwalwoerd	Woonhuis
	Waaldijk 39	Oosterhout	Dijkwoerd	Dijkhuis
	Waaldijk 41-43	Oosterhout	Dijkwoerd	Dijkhuis
Veerhuis	Veerweg	Randwijk	Uiterwaardwoerd	Het Veerhuis lag enkele jaren geleden nog aan het eind van een lange dijk door de uiterwaarden. Deze dijk is vervangen door een fraaie brug, waardoor de rivier nu veel meer ruimte heeft gekregen en er een nieuw rivierenlandschap is ontstaan. Het Veerhuis ligt nu op een eiland.
Vogelenzang	Akkerstraat 1	Slijk-Ewijk	Oeverwalwoerd	Boerderij
	Catarinastraat 2	Slijk-Ewijk	Oeverwalwoerd	Boerderij
Danenburg	Waaldijk	Slijk-Ewijk	Dijkwoerd	Boerderij
De Steenoven	Waaldijk 22	Slijk-Ewijk	Dijkwoerd	
	Dorpstraat 22	Slijk-Ewijk	Oeverwalwoerd	Boerderij

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
Fabricius Park		Slijk-Ewijk	Oeverwalwoerd	Boerderij
Hoge Brug	Valburgseweg 41	Slijk-Ewijk	Oeverwalwoerd	Boerderij
	Loenensestraat	Slijk-Ewijk	Oeverwalwoerd	Boerderij
Gasthuisbouwing	**Oosterhoutsestraat 1**	**Slijk-Ewijk**	**Oeverwalwoerd**	De boerderij komt als “Huijs Stuck” voor op een kaart van 1634 en ligt aan de rand van een komgebied dat voor de bedijking regelmatig overstroomde.
	Oosterhoutsestraat 5	Slijk-Ewijk	Oeverwalwoerd	Boerderij
	Oosterhoutsestraat 2	Slijk-Ewijk	Oeverwalwoerd	Woonhuis
	Waaldijk 27	Slijk-Ewijk	Dijkwoerd	Dijkhuis
	Waaldijk 28	Slijk-Ewijk	Dijkwoerd	Dijkhuis
Het Wilhelminahuis	Broekstraat	Valburg	Oeverwalwoerd	Woonhuis
Huis Wolferen	Waaldijk 6	Wolferen	Dijkwoerd	Boerderij
	Waaldijk 7	Wolferen	Dijkwoerd	Boerderij
De Fliert	**Fliertsestraat 2**	**Zetten**	**Oeverwalwoerd**	Boerderij met monumentale schuren.
Het Lindenhout	Stationsstraat 58	Zetten	Oeverwalwoerd	Boerderij dateert uit de 17de eeuw, gebouwd op lage woerd.
Het Witte Huis	Stationsstraat 27	Zetten	Oeverwalwoerd	Gebouwd ca. 1864 op lage woerd.
Pomona	Stationsstraat 68	Zetten	Oeverwalwoerd	Boerderij is gebouwd rond 1890, op lage woerd.

Naam lokatie	Adres	Plaats	Type woerd	Overig
Vluchtheuvelkerk	Vluchtheuvellaan 4	Zetten	Oeverwalwoerd	Dateert uit 1870. De woerd zelf is op initiatief van ds. Heldring speciaal voor deze kerk aangelegd. De hoogte ervan is afgestemd op de hoogst gemeten waterstand bij de grootste overstroming.

De woerden op de kaart

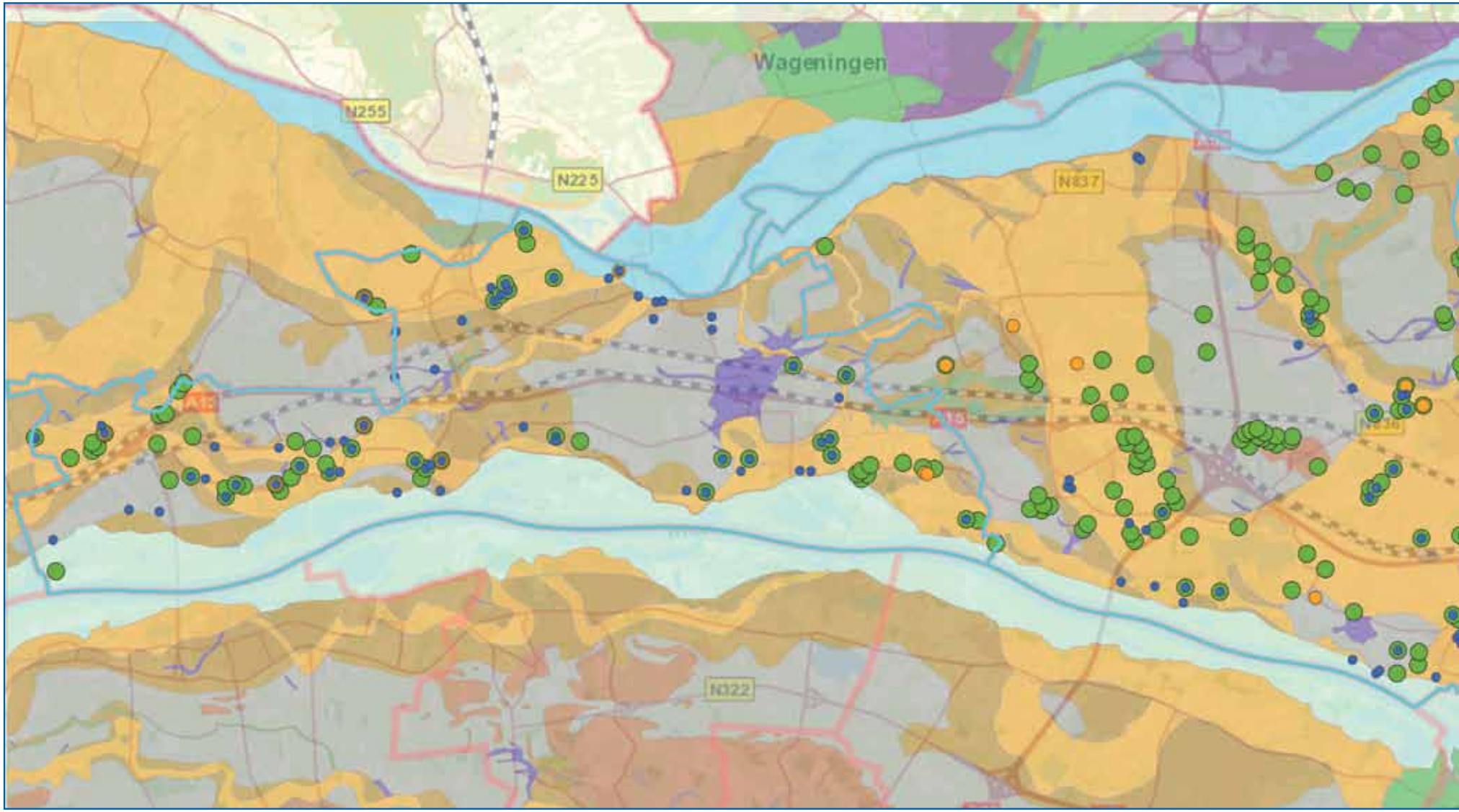

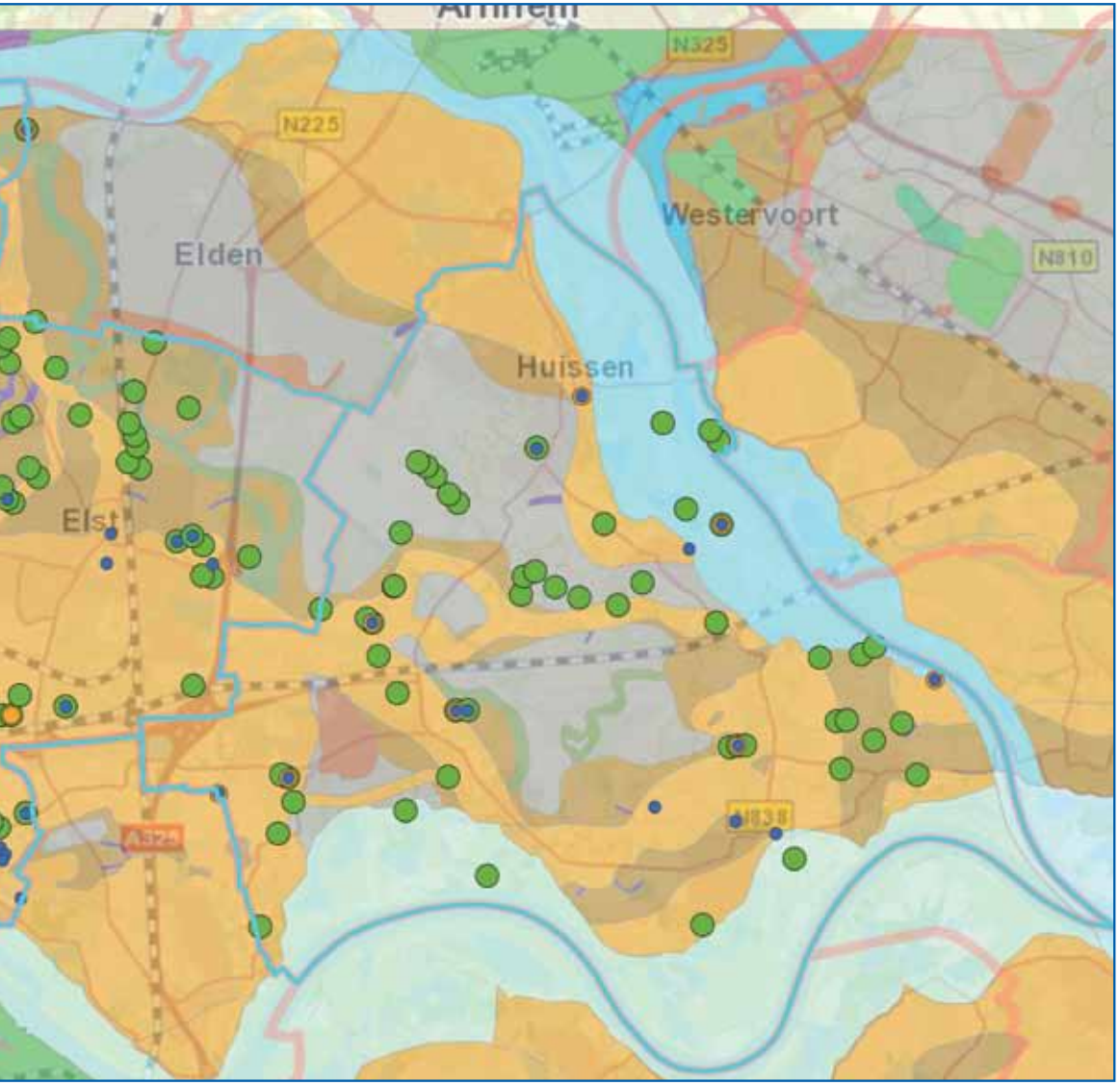

Legenda

- 24 bezochte en beschreven woerden (zie hoofdstuk 5)
- Woerden aangedragen door historische verenigingen (zie bijlage)
- Overige woerden, aangegeven op provinciale kaart

Colofon

Dit rapport is een uitgave van Stichting Landschapsbeheer Gelderland

Opdrachtgever
Gemeente Lingewaard, Gemeente Overbetuwe,
Gemeente Neder-Betuwe

Projectleiding
Stichting Landschapsbeheer Gelderland

Samenstellers rapport:
Evelien Luggenhorst en Ben Zweerink, *Gemeente Lingewaard*
Bas Colen en Hans Huisman, *Gemeente Overbetuwe*
Peter Kegelaar, *Gemeente Neder-Betuwe*
Ferdinand van Hemmen
Jan Wabeke en Annemiek Weijs, *Gelders Genootschap*
Nico Willemse, RAAP Archeologisch Adviesbureau
Saskia Bemer, Yvonne Bloemena, Ruud Borkes, Martijn Grievink, Liny Saris en
Johan Zwanenburg, *Stichting Landschapsbeheer Gelderland*

Provincie Gelderland voor kaartmateriaal

De historische verenigingen:
- Historische Kring Kesteren & Omstreken
- Historische Kring Oosterhout, Slijk-Ewijk, Valburg e.o.
- Historische Vereniging Marithaime
- Historische Kring Gente
- Historische Kring Bemmel
- Historische Kring Doornenburg
- Historische Kring Huissen Huessen
- Historische Kring Angeren

Vormgeving
Gerda Mulder, ontwerper BNO, Arnhem

Uitgave
Mei 2013

Stichting Landschapsbeheer Gelderland
zorg voor ons landschap

gemeente lingewaard

gemeente Neder-Betuwe

gemeente Overbetuwe